

А. В. Леванцэвіч

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

*Дапушчана Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь у якасці вучэбнага дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці
«Беларуская філалогія (па напрамках)»*

Мінск
РІВШ
2020

УДК 811.161.3-26(091)(075.8)

ББК 81.2Бей-03я73

Л34

Р э ц е н з е н т ы :

кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі

УА «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»;

доктар філалагічных навук, прафесар кафедры беларускага

мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта *Г. І. Кулеш*

Леванцэвіч, А. В.

Л34 Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : вучэбны дапа-

можнік / А. В. Леванцэвіч. – Мінск : РІВШ, 2020. – 192 с.

ISBN 978-985-586-329-9.

У выданні прапануюцца лекцыі па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, вытлумачаны складаныя працэсы развіцця і станаўлення беларускай літаратурнай мовы. Асноўная ўвага скіравана на комплексны аналіз мовы літаратурна-пісьмовых крыніц, розных па часе, месцы ўзнікнення і жанравай характарыстыцы.

Прызначана для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей.

УДК 811.161.3-26(091)(075.8)

ББК 81.2Бей-03я73

ISBN 978-985-586-329-9

© Леванцэвіч А. В., 2020

© Афармленне. ДУА «Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы», 2020

У В О Д З І Н Ы

Гісторыя беларускай літаратурнай мовы як асобная лінгвістычная дысцыпліна

Гісторыя беларускай літаратурнай мовы – гэта гісторыя нацыянальнай моўнай культуры, гісторыя найлепшых узораў мастацкай, публіцыстычнай, навуковай, дзелавой мовы беларускага народа [30, с. 9].

Пры вывучэнні гісторыі кожнай мовы звычайна маюць на ўвазе яе ўнутраную і знешнюю гісторыі.

Унутраная гісторыя – гэта тая змены, якія з цягам часу адбыліся ў фанетыцы, граматыцы і лексіцы той або іншай мовы.

Пад знешняй гісторыяй разумеюць тое, якую тэрыторыю займала мова ў пэўныя гістарычныя перыяды, як выкарыстоўвалася ў пісьменстве, грамадскім і культурным жыцці, школьным навучанні і г. д.

Задачы курса:

1. Паказаць, як складалася і развівалася ў розных жанрах пісьменства ўзорная літаратурная мова.

2. Раскрыць працэс функцыянальна-стылявой дыферэнцыяцыі і адаптацыйнай сістэмы моўна-выяўленчых сродкаў.

3. Выявіць характэрныя асаблівасці разнавіднасцей мовы на пэўных гістарычных часавых этапах.

4. Акрэсліць суадносіны літаратурнай мовы і дыялектаў, мясцовых і сацыяльных, а таксама сувязь з літаратурнымі мовамі іншых народаў.

5. Выявіць ступень захавання ў літаратурнай мове пісьмовых традыцый папярэдніх эпох.

6. Вызначыць працэсы паступовага ўпарадкавання мовы, граматычна-правапіснага афармлення і нармалізацыі.

7. Ахарактарызаваць ролю беларускіх пісьменнікаў і вучоных у галіне апрацоўкі і ўзбагачэння сродкаў літаратурнага выказвання.

Літаратурная мова – апрацаваная, унармаваная і кадыфікаваная форма нацыянальнай мовы, прызначэнне якой – абслугоўваць разнастайныя сферы грамадскай дзейнасці.

Паняцце нормы – цэнтральнае ў вызначэнні нацыянальнай літаратурнай мовы. Нарматыўнасць заключаецца ў тым, што ў мове:

- па-першае, рэгламентавана значэнне і ўжыванне слоў, вымаўленне і правапіс;
- па-другое, форма- і словаўтварэнне падпарадкавана агульнапрынятым узорам.

Апрацаванасць, адбор моўных сродкаў і іх адносная рэгламентацыя з'яўляюцца неад'емнай і пастаяннай уласцівасцю літаратурнай мовы на ўсіх этапах яе развіцця.

Літаратурная мова – катэгорыя гістарычная: ступень унармаванасці, апрацаванасці, строгасці адбору моўных выяўленчых сродкаў можа быць неаднолькавая ў розныя перыяды гісторыі мовы.

Абавязковай умовай узнікнення літаратурнай мовы і агульнай рысай на ўсіх этапах яе развіцця з'яўляецца пісьменства (ці пісьменнасць).

Функцыянальная нагрузка літаратурнай мовы ў розных гістарычных умовах неаднолькавая, прычым вызначальную ролю адыгрывае ўзровень развіцця грамадства, агульнай культуры народа. Да эпохі ўтварэння нацыі функцыі і сфера выкарыстання яе больш вузкія, унармаванасць значна меншая.

Літаратурная мова эпохі народнасці (старабеларуская мова XIV–XVIII стст.) адрозніваецца ад літаратурнай мовы эпохі нацыі (новая (сучасная) літаратурная мова XIX ст. – наш час). Змест паняцця «беларуская літаратурная мова» залежыць ад таго перыяду, пра які ідзе гаворка. Літаратурная мова старажытных часоў павінна ўспрымацца ў межах тых задач, якія стаялі перад ёю ў свой час і якія паступова змяняліся. Важна тое, што ў пісьмовых помніках старажытнасці мова выкарыстоўвалася як сродак стварэння літаратуры, з'яўлялася не проста фіксацыяй народнай гаворкі, а праходзіла пэўную апрацоўку, упарадкаванне. Паняцце літаратурнай мовы гістарычна зменлівае, як і паняцце літаратурнай нормы. У паняцці моўнай нормы перасякаюцца інтралінгвістычныя і экстралінгвістычныя, сацыяльныя і індывідуальныя, сістэмныя і адметныя фактары. Кожнай новай ступені развіцця грамадства адпавядае пэўная ступень развіцця мовы. Аднак менавіта

моўная норма дапамагае літаратурнай мове заставацца агульнаразумелай. Норма аберагае літаратурную мову ад дыялектнага маўлення, жаргонаў, прастамоўя.

У эпоху народнасці літаратурная мова не мела кадыфікаваных нормаў. Сярод адзнак старабеларускай мовы даследчыкі называюць наступныя: функцыя дзяржаўнай мовы, апрацаванасць моўна-выяўленчых сродкаў, адсутнасць цеснай сувязі з жывой моватворчасцю народа, вузкая сацыяльная база, пісьмовая форма, недастатковая разгалінаванасць сістэмы стыляў.

Літаратурная мова эпохі існавання нацыі развівалася на аснове жывой народнай мовы і ператварылася ў нармалізаваную форму нацыянальнай мовы. Сучасная мова характарызуецца наступнымі адзнакамі: апрацаванасцю, упарадкаванасцю, нарматыўнасцю, кадыфікаванасцю, стабільнасцю, бесперапыннасцю, традыцыйнасцю ўжывання, абавязковасцю для ўсіх членаў грамадства, вядучай роляй у сістэме разнавіднасцей нацыянальнай мовы, універсальнасцю (абслугоўвае ўсе сферы).

У гісторыі многіх народаў бываюць перыяды, калі літаратурнай мовай з'яўляецца «чужая» мова (напрыклад, стараславянская для ўсходніх і паўднёвых славян).

Стылістычную сістэму літаратурнай мовы таксама варта разглядаць у гістарычным аспекце. Так, у старабеларускай літаратурнай мове XIV–XVI стст. асноўнымі стылямі былі дзелавы, канфесійны (рэлігійны) і мастацкі. Публіцыстычны стыль пачынае фарміравацца з XIX ст. («Мужыцкая праўда» К. Каліноўскага). Фарміраванне навуковага стылю адносіцца да 20-х гадоў XX ст. (тэрміналагічныя зборнікі). Стыль канфесійных выданняў не разглядаўся ў вучэбна-метадычнай літаратуры ў XX ст., але на пачатку XXI ст. у вучэбнай літаратуры пачынае аналізавацца і рэлігійны стыль.

Нацыянальная мова, літаратурная мова і мова мастацкай літаратуры. Літаратурная мова – найвышэйшая форма нацыянальнай мовы. У склад нацыянальнай мовы ўваходзяць і літаратурная мова, і мясцовыя гаворкі, і прастамоўе. Суадносныя, але не тоесныя паняцці «літаратурная мова» і «мова мастацкай літаратуры». Мова мастацкай літаратуры – адзін з відаў літаратурнай мовы. У мастацкім стылі з мэтай ідэйна-мастацкага ўздзеяння ўжываюцца і формы слоў з прастамоўя, мясцовых дыялектаў, жаргонаў, чаго не дапускае літаратурная мова. Паняцце «літаратурная мова» шырэйшае за паняцце «мова мастацкай літаратуры».

На тэрыторыі Беларусі пастаянна існуе шматмоўе: першاپачатковае царкоўнаславянскае і беларускае пісьмовае двухмоўе пазней дапоўнілася польскай і лацінскай літаратурнымі мовамі. З канца XVIII ст. беларуская мова існуе паралельна з рускай.

Для больш дакладнага аднаўлення стану старабеларускай літаратурнай мовы выкарыстоўваюцца дадзеныя культурна-палітычнай гісторыі, этнаграфіі, археалогіі, дыялекталогіі, фальклору, літаратуры.

Курс гісторыі беларускай мовы складаецца з дзвюх раўнапраўных частак – асобных самастойных лінгвістычных дысцыплін: гістарычнай граматыкі і гісторыі літаратурнай мовы.

Гістарычная граматыка займаецца вывучэннем жывога народна-размоўнага маўлення, а гісторыя літаратурнай мовы – мовай пісьмовых помнікаў, ці пісьмовай літаратурнай мовай. У гістарычнай граматыцы аналізуецца і гістарычна каменціруецца моўны факт незалежна ад яго прадуктыўнасці ў пісьменстве. У гісторыі літаратурнай мовы кожны моўны факт разглядаецца або як асноўная ці факультатыўная норма, або як апіска ці адзінкавы выпадак.

Асноўнай крыніцай вывучэння гісторыі беларускай літаратурнай мовы з’яўляюцца тэксты літаратуры ў шырокім сэнсе: мастацкай, публіцыстычнай, навуковай, дзелавой, рэлігійнай.

Як крыніцы гісторыі мовы найбольшае значэнне маюць тыя помнікі, у якіх мова набывае спецыфічную літаратурную апрацоўку, упарадкаванасць. Таму паўстае праблема адрознення «літаратурных» помнікаў і «нелітаратурных». Гэтая праблема асабліва адносіцца да дзелавых помнікаў. Даследчыкі па-рознаму ставяцца да гэтага пісьмовага жанру. Між тым трэба ўлічваць, што і ў дзелавой пісьменнасці ў пэўнай ступені апрацаваная мова. Не трэба забываць і пра выключна важныя грамадскія функцыі дзелавой пісьменнасці, таму дзелавыя помнікі не ўключацца ў спіс пры вывучэнні гісторыі літаратурнай мовы.

У курсе гісторыі мовы трэба вывучаць і тыя помнікі, што створаны за межамі сучаснай тэрытарыяльнай прасторы Беларусі (Вільня, Смаленск, Супрасль), але ў той ці іншай меры адлюстроўваюць беларускамоўную спецыфіку.

Не маюць дачынення да гісторыі беларускай літаратурнай мовы тыя помнікі, якія створаны на тэрыторыі Беларусі, але на іншых мовах (лацінскай, польскай, царкоўнаславянскай).

Цяжка бывае размежаваць беларускія і ўкраінскія помнікі, якія складваліся ў блізкіх гістарычных умовах (беларускія і ўкраінскія землі ўваходзілі ў склад ВКЛ).

Пры размежаванні беларускіх і ўкраінскіх помнікаў звычайна бяруцца пад увагу:

1) арфаграфічныя асаблівасці. Напрыклад: ва ўкраінскіх помніках замест *Ъ (*над знакам * **прыводзяцца этымалагізаваныя формы***) ужываецца *и (і) (сино)*; змяшэнне *и і ы (млинъ і млынъ)*;

2) палеаграфічныя адрозненні (канфігурацыя літар, надрадкавыя знакі);

3) нацыянальная прыналежнасць аўтара і асабліва месца ўзнікнення помніка.

Пры апісанні пісьмовых крыніц трэба размяжоўваць рукапісныя і старадрукаваныя помнікі. У старадруках больш упарадкаваны правапіс, які стабілізуваўся на аснове тагачасных нормаў кніжнаславянскіх граматык. Друкаваная кніга з'яўлялася ўзорам сістэмнага валодання пісьмовай мовай.

Правапісная сістэма рукапісных твораў залежала ад адукаванасці аўтараў, якія ўводзілі ў літаратурны ўжытак мясцовыя моўныя асаблівасці, у выніку чаго рукапісныя творы свабодней насычаліся спецыфічнымі рысамі беларускай мовы, чым старадрукі.

Асобнае месца займае аналіз тэкстаў, напісаных арабскай і лацінскай графікай.

Татары, якія сяліліся ў ВКЛ з XIV ст., стваралі на беларускай мове рукапісныя кнігі (кітабы), прысвечаныя апісанню мусульманскіх абрадаў. Многія з іх напісаны па-беларуску, але арабскім пісьмом, вельмі блізкім да народна-размоўнага вымаўлення, бо напісанне заснавана было на фанетычным прынцыпе.

Некаторыя беларускія помнікі XVII–XX стст. пісаліся лацінскай графікай у польскай мадыфікацыі. Гэтая графіка не была такой устойлівай на Беларусі, як кірыліца, заснаваная на традыцыйным напісанні. У тэкстах, напісаных лацініцай, пераважае фанетычны прынцып.

Перыядызацыя гісторыі беларускай літаратурнай мовы

Вывучэнне перыядаў у гісторыі той ці іншай моўнай з'явы дапамагае паўней і дакладней ахарактарызаваць агульныя шляхі яе развіцця, раскрыць яе спецыфіку на пэўным гістарычным этапе. Складанасць перыядызацыі заключаецца ў тым, што ў гістарычным працэсе наогул няма і не можа быць непранікальных межаў, межы прыблізныя. У кожным новым перыядзе суіснуюць не толькі элементы новага, а і тыя, што

належаць да мінулага. Зрухі ў літаратурнай мове адбываліся паступова, шляхам пераходу колькасных змен у якасныя.

Пры перыядызацыі гісторыі літаратурнай мовы неабходна ўлічваць самыя розныя факты:

- інтралінгвістычныя (уласнамоўныя);
- экстралінгвістычныя (пазамоўныя).

Інтралінгвістычныя – гэта асаблівасці развіцця лексікі і фразеалогіі, граматыкі і фанетыкі.

Экстралінгвістычныя – гэта а) ступень пашырэння мовы ў грамадстве; б) аб'ём і характар яе грамадскіх функцый; в) сувязь з народнымі гаворкамі і літаратурнымі мовамі іншых народаў.

Пры перыядызацыі ўлічваюцца важныя падзеі ў грамадскім і культурным жыцці беларускага народа.

У гісторыі беларускай літаратурнай мовы можна вылучыць тры асноўныя храналагічныя зрэзы (перыяды):

I. Агульнаўсходнеславянская (старажытнаруская) літаратурная мова (XI–XIV стст.).

Этапы:

1) XI–XII стст. Ва ўсходніх славян, аб'яднаных у складзе Кіеўскай Русі, выпрацаваліся прыёмы і спосабы літаратурнага выказвання і складалася як сістэма агульнаўсходнеславянскай мовы з шырокім наборам выяўленчых сродкаў, адметнымі арфаграфічнымі і граматычнымі рысамі.

2) XIII – пачатак XIV стст. Паступова выдзяляліся асобныя ўсходнеславянскія мовы: стараруская, старабеларуская, стараўкраінская. Пісьменнасць развівалася на сучасных беларускіх землях.

II. Старабеларуская літаратурная мова (XIV–XVIII стст.). У ВКЛ выпрацавалася тая літаратурная мова, якую мы называем старабеларускай. Яна з'яўлялася дзяржаўнай мовай ВКЛ.

Этапы:

1) XIV ст. Літаратурная мова развівалася пад моцным уздзеяннем агульнаўсходнеславянскай і царкоўнаславянскай літаратурных моў. Беларуская літаратурная мова ўвабрала ў сябе спецыфічныя беларускія з'явы (аканне і яканне, дзеканне і цеканне, пераход *л, в, у* ў «у нескладовае» і інш.).

2) XV–XVI стст. Старабеларуская мова сфарміравалася ў сваіх характэрных моўных рысах.

3) XVII ст. Пагаршэнне ўмоў развіцця старабеларускай мовы. Тэрыторыя Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай. У 1696 г. польскія ўлады забаранілі афіцыйнае выкарыстанне беларускай мовы.

4) XVIII ст. Заняпад беларускай мовы. Захавалася малая колькасць літаратурных помнікаў (дзелавога, рэлігійнага і мастацкага стыляў). Пераходны этап новай беларускай літаратурнай мовы.

III. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова XIX ст. – наш час.

Этапы:

1) XIX ст. – 20-я гады XX ст. У XIX ст. пачынаецца фарміраванне новай беларускай літаратурнай мовы на аснове жывых народных гаворак. Закон аб свабодзе друку (1905 г.) даў магчымасць друкаваць творы на беларускай мове. З развіццём нацыянальнай літаратуры ўзбагачаецца беларуская літаратурная мова (папаўняецца слоўнік, афармляюцца літаратурныя нормы і інш.). У 1918 г. выдаецца «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча.

2) 20-я гады XX ст. – пачатак XXI ст. У 20-я гады XX ст. беларуская мова набывае статус дзяржаўнай. 30-я гады XX ст. – палітычныя рэпрэсіі. У 1937 г. выходзіць загад аб канфіскацыі з бібліятэк СССР і БССР кніг беларускай навуковай тэрміналогіі. У 1938 г. прымаецца пастанова СНК і ЦК ВКП (б) «Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей». 40–80-я гады XX ст. руская мова становіцца дзяржаўнай мовай рэспублікі. На беларускай мове ствараюцца мастацкая літаратура, публіцыстыка і інш. Канец 80-х гадоў XX ст. – пачатак XXI ст. – дэмакратызацыя грамадства. У 1989 г. створана тэрміналагічная камісія ТБМ імя Ф. Скарыны. Адраджэнне беларускай мовы. У 1990 г. прымаецца Закон аб мовах, згодна з якім беларускай мове надаецца статус дзяржаўнай. У 1995 г. – агульнарэспубліканскі рэфэрэндум, узаконена дзяржаўнае двухмоўе.

У навуковай літаратуры існуюць розныя погляды адносна мяжы паміж старым і новым перыядамі ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

Некаторыя даследчыкі (А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, У. У. Анічэнка) лічаць, што аснова новай беларускай літаратурнай мовы была закладзена ў апошнія дзесяцігоддзі XVIII ст. У гэты час з’яўляюцца драматычныя творы (інтэрмедый, ці інтэрлюдый). Да ліку твораў, з якіх пачынаецца новая беларуская літаратурная мова, адносяць «Камедыю» К. Марашэўскага.

А. М. Шакун лічыць, што сучасная беларуская літаратурная мова вядзе адлік з XIX ст. Першاپачатковы этап фарміравання звязваецца з творчасцю аўтараў ананімных твораў. Выпрацоўку нормаў беларускай літаратурнай мовы працягвалі В. Дунін-Марцінкевіч, К. Каліноўскі, Ф. Багушэвіч, Я. Лучына, Я. Чачот і інш.

Існуе і іншае сцверджанне (А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч, М. Лобан) адносна зараджэння новай беларускай літаратурнай мовы. Яе фарміраванне адносяць на пачатак XX ст. і звязваюць з творчасцю Я. Купалы і Я. Коласа, з дзейнасцю першых выдавецтваў і газет «Наша доля» і «Наша ніва», з «Беларускай граматыкай» Б. Тарашкевіча [31].

А. М. Шакун адзначаў: «У адносінах да тых літаратурных моў, якія фарміраваліся ва ўмовах адсутнасці працяглых пісьмовых традыцый і кадыфікацыя якіх па нейкіх прычынах зацягнулася на доўгі час, першаступенным будзе не столькі тое, ці валодалі гэтыя мовы стабільнымі нормамаі або дапускалася вар'іраванне моўнымі сродкамі, колькі тое, у якой ступені праяўлялася імкненне да апрацоўкі моўных сродкаў, іх «селекцыяніравання». Літаратурная мова і пачынаецца тады, калі пачынаецца асэнсаваны адбор з дыялектаў менавіта тых сродкаў, якія павінны служыць агульналітаратурным задачам» [31, с. 62].

АГУЛЬНАЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІ ПЕРЫЯД У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Тыпы (стылявыя разнавіднасці) літаратурнай мовы ўсходніх славян

Паходжанне літаратурнай мовы ўсходніх славян. Паміж даследчыкамі няма адзінства поглядаў адносна часу ўзнікнення пісьменства ва ўсходніх славян, характары ўзаемадзеяння царкоўнаславянскай і старажытнарускай моў, аб суадносінах гэтых літаратурных моў з народна-дыялектнай гутарковай мовай.

Многія даследчыкі схільны лічыць, што да афіцыйнага хрышчэння Русі, якое адбылося пры князю Уладзіміру ў 988 г., усходнія славяне не карысталіся якой-небудзь упарадкаванай сістэмай пісьма. Пісьменнасць з'явілася і стала пашырацца на Русі з прыняццем усходнімі славянамі хрысціянскай рэлігіі, калі на Русь сталі пранікаць неабходныя для богаслужэння рукапісныя кнігі.

Грунтуецца гэты погляд у асноўным на тым факце, што самыя раннія агульнаўсходнеславянскія помнікі датуюцца XI ст. Напрыклад, «Астрамірава евангелле» (1056–1057 гг.), два зборнікі кіеўскага князя Святаслава (1073 і 1076 гг.), Наўгародскія службовыя мінеі (1095 і 1096 гг.), надпісы на сценах кіеўскага і наўгародскага Сафійскіх сабораў і інш.

Аднак сёння існуюць факты, якія даказваюць больш ранняе ўзнікненне пісьма ва ўсходніх славян. Напрыклад:

1. Старажытнарускае пісьмо не запазычвалася, а Кірыл (Канстанцін) навучыўся грамаце рускай ад нейкага «русіна» ў Карсуні (Херсанесе) у Крыме. Тут Канстанцін складае «грамматыку в восьми частях».

У Херсанесе Канстанцін адшукаў «Евангелле» і «Псалтырь», напісаныя рускімі літарамі («роусьскыи писмены писано»). У «Жыцці» Кірыл кажа, што згодзіцца стварыць азбуку для славян, калі яны толькі маюць «письмена» для мовы сваёй, бо нельга «на воде беседу писати».

2. У «Сказании о письменах» Чарнарызца Храбра (IX–X стст.) гаворыцца, што славяне да прыняцця хрысціянства прымянялі нейкія «черты и резы», ці рунічныя знакі (піктаграфічнае пісьмо). Каля г. Ковеля быў знойдзены наканечнік кап'я з рунічным надпісам, які датуецца III ст. да н. э. Пасля прыняцця хрысціянства (у Балгарыі), але задоўга да ўвядзення азбукі Кірылы славяне запісвалі сваё маўленне лацінскімі і грэчаскімі літарамі, праўда, «без устроения», так як названыя літары не маглі перадаць некаторыя славянскія гукі, «и тако бешу много лета».

3. Існуе гіпотэза аб паходжанні славянскага пісьма ад пратаглаголіцы. У адрозненне ад пратакірыліцы, якая фарміравалася на ўсёй славянскай тэрыторыі, пратаглаголіца ўпершыню сфарміравалася ва ўсходніх славян. Амаль усе помнікі пратаглагалічнага пісьма знойдзены на тэрыторыі ўсходніх славян.

Акрамя гэтых відаў пісьма, магчыма, у славян былі і мясцовыя разнавіднасці; у VIII–IX стст. усходнія і паўднёвыя славяне, а таксама Візантыя выкарыстоўвалі грэчаскае пісьмо. Паўсюль фарміравалася пратакірылічнае пісьмо.

4. У «Повести временных лет» расказваецца, што пры асадзе князем Уладзімірам Херсанеса (канец X ст.) адзін з жыхароў горада па імені Анастасій пусціў у стан Уладзіміра стралу з надпісам «Кладези еже суть за тобою от востока, из того вода идет по трубе».

5. Пра выкарыстанне славянамі нейкіх пісьмовых знакаў сцвярджаюць у сваіх нататках арабскія падарожнікі X ст.

У летапісах прыводзяцца дагаворы ўсходніх славянаў з грэкамі ад X ст.: Алега – 907 і 911 гг., Ігара – 945 г., Святаслава – 972 г.

6. Пра выкарыстанне пісьма сведчаць знаходкі пісьмовых помнікаў на бярэсце (Смаленск, Віцебск, Пскоў, Старая Руса, Ноўгарад). Некаторыя з грамат адносяцца да XI ст.

7. На сцяне Сафіі Кіеўскай ёсць 27 вялікіх літар: 23 з грэчаскага алфавіта, а 4 – славянскія. Калі б гэта была кірыліца, то пасля грэчаскай амегі стаяла б яшчэ 15 знакаў. Кірыліца XI ст. налічвала 43 літары – 24 грэчаскія і 19 славянскіх. Магчыма, гэтай азбукай карысталіся славяне ў IX ст.

Агульнаўсходнеславянская (ці ўсходнеславянская) мова адгалінавалася ад агульнаславянскай, ці праславянскай, мовы. Ад эпохі агульнаславянскай мовы да нас не дайшло ні адзінага пісьмовага помніка. Таму

праславянская мова ўзнаўляецца шляхам параўнання моўных асаблівасцей асобных славянскіх моў.

Адносна часу, які праіснавала праславянская мова, няма адзінага погляду. Існуе некалькі тэорый:

1. Акадэмік А. Шахматаў і прафесар Г. Ільінскі лічаць, што эпоха праславянскай мовы цягнулася да IV–VI стст., да моманту рассялення славян на захад, усход і поўдзень Еўропы. Да гэтага моманту ў праславянскай мове ўжо адзначыліся тыя дыялекты, з якіх потым ўтварыліся сучасныя асобныя славянскія мовы.

2. Французскі лінгвіст прафесар А. Мейе на падставе выніку змяненняў **tort – tolt, tert – telt**, выказаў погляд, што адзінства праславянскай мовы доўжылася да IX ст.

3. М. Трубяцкі на падставе лёсу гукаў **ъ, ь** (XII ст.), якія праясніліся ў чыстыя **о, е**, робіць вывад, што агульнаславянская эпоха доўжылася да XII ст.

Спрэчным з’яўляецца пытанне аб тым, на якой базе ўзнікла агульнаўсходнеславянская мова – на базе гаворкі ўсходніх славян ці ў выніку запазычвання стараславянскай мовы? Рашэнне ўскладняецца тым, што да нас дайшлі кнігі ў перапісах пазнейшых стагоддзяў, а арыгінальныя помнікі не захаваліся.

Розныя погляды на паходжанне агульнаўсходнеславянскай мовы выклікае той факт, што мова помнікаў XI–XII стст. неаднародная: у ёй сустракаюцца словы, граматычныя формы і канструкцыі, якія ўзыходзяць і да стараславянскай (у аснове – старажытнабалгарскай) мовы, і да гаворкі ўсходніх славян. У адных помніках пераважаюць стараславянскія, у іншых – структурныя рысы ўсходнеславянскай гаворкі.

Наконт моўнай базы-асновы існуюць процілеглыя погляды. Напрыклад, мовазнаўцы канца XIX ст. – пачатку XX ст. (І. Ягіч, А. Сабалеўскі, Б. Ляпуноў) лічаць, што ўсходнія славяне спачатку пісалі на стараславянскай мове. Далейшае развіццё літаратурнай мовы ўсходніх славян ішло ў напрамку «абрусення» стараславянскай мовы: незразумелыя рысы замяняліся спецыфічнымі рысамі ўсходнеславянскай гаворкі. Згодна з тэорыяй А. Шахматава, усходнеславянская літаратурная мова – стараславянская мова ў рускім варыянце. Б. А. Успенскі характарызаваў моўную сітуацыю ў Кіеўскай Русі як царкоўнаславянска-старажытнарускую дыгласію. Ён лічыў, што суіснавалі кніжная моўная сістэма, звязаная з пісьмовай традыцыяй, і някніжная сістэма, звязаная з паўсядзённым жыццём. Названая тэорыя крытыкавалася ў працах А. І. Гаршкова і Ф. П. Філіна.

Своеасаблівую канцэпцыю адносна шляхоў фарміравання і развіцця агульнаўсходнеславянскай мовы прапанаваў В. Вінаградаў. На яго думку, усходнія славяне яшчэ з дапісьмовых часоў валодалі самабытнай культурай слова. Агульнаўсходнеславянская літаратурная мова і складалася ў працэсе ўзаемадзеяння гаворкі ўсходніх славян і стараславянскай мовы. У выніку гэтага ўзаемадзеяння выпрацаваліся дзве разнавіднасці, ці два тыпы: кніжнаславянскі (на базе стараславянскай мовы) і народна-літаратурны (на базе народнай гаворкі, узбагачаўся сродкамі стараславянскай мовы). Асобна вылучыў В. Вінаградаў мову дзелавой пісьменнасці.

Па-іншаму вырашае пытанне мовазнавец Ф. Філін. Ён лічыць, што са з'яўленнем пісьменства ва ўсходніх славян узнікаюць дзве пісьмовыя літаратурныя мовы:

а) царкоўнаславянская (кніжнаславянская, царкоўна-літаратурная, царкоўна-кніжная, кніжна-літаратурная). Падзяляецца на ўласна царкоўнаславянскую – мова богаслужэбнай і тэматычна блізкай да яе літаратуры, перакладзенай з грэчаскіх крыніц або створанай у Балгарыі, якая перапісвалася і чыталася на Русі; славяна-рускую – мова напісаных усходнімі славянамі арыгінальных твораў, у якіх пераважае царкоўнаславянская моўная аснова, але выкарыстоўваліся і сродкі ўсходнеславянскай народнай мовы;

б) агульнаўсходнеславянская (народна-літаратурная, свецка-літаратурная). Падзяляецца на мову мастацка-апавядальнай літаратуры, усходнеславянскай у сваёй аснове, але з выкарыстаннем царкоўнаславянскіх сродкаў і мову дзелавога пісьменства і прыватнай перапіскі, заснаванай на жывой мове ўсходніх славян з нязначнымі царкоўнаславянскімі элементамі.

Царкоўнаславянскую і агульнаўсходнеславянскую літаратурныя мовы Ф. Філін разглядае як розныя мовы не толькі паводле іх паходжання, але і асаблівасцей функцый: першая прызначалася для перадачы хрысціянскага светапогляду, другая – для свецкіх запатрабаванняў.

Беларускі лінгвіст Я. Станкевіч лічыў, што беларуская мова выдзелілася з праславянскай, гэта значыць агульнаўсходнеславянскай мовы не існавала: «Тыя самыя асаблівасці языковыя, супольныя ў Беларусі з іншымі Славянамі, сведчыць, што беларускі язык беспасярэдне выдзяліўся з языка праславянскага, значыцца, што ня было пары прамежкавай паміж праславянскай і беларускай» (Я. Станкевіч. Гісторыя беларускага языка. Выданне аўтара, Вільня, 1939 г., с. 3). Пра тое, што беларуская мова сфарміравалася незалежна ад старажытнаруускай

(агульнаўсходнеславянскай) мовы, выказваліся Я. Лёсік, П. Бузук, В. Ластоўскі, С. Некрашэвіч. Адмаўляў існаванне агульнарускай (агульнаўсходнеславянскай) мовы і ўкраініст С. Смаль-Стоцкі [9, с. 74–75].

Выкарыстанне на Русі стараславянскай мовы далучала ўсходніх славян да агульнаславянскай культуры, паглыбляла культурныя сувязі з іншымі славянскімі народамі, стараславянская мова была выкарыстана ўсходнімі славянамі для абслугоўвання такіх важных сфер старажытнай культуры, як навука, літаратура і асабліва царква. Стараславянская мова на Русі набыла своеасаблівы выгляд: ужо да канца X ст. валодала багатым слоўнікавым складам, развітай сістэмай стылістычных сродкаў, дасканалым граматычным ладам. Гэта была адна з вядучых літаратурных моў тагачаснай Еўропы. Для агульнаславянскай мовы яна з’явілася крыніцай моўных сродкаў.

Кніжнаславянскі тып. Літаратура кніжнаславянскага стылю – гэта ў асноўным творы, звязаныя з богаслужэннем, царкоўнай ідэалогіяй, прапагандай хрысціянскага вучэння і барацьбой супраць розных ерасей. Да рэлігійнай літаратуры адносяцца біблейскія кнігі (Астрамірава Евангелле 1056–1057 гг.), псалтыры (царкоўныя гімны), мінеі (тэксты царкоўных служб), уставы, жыцці святых, казанні і павучэнні (Іаана Злавуста, Грыгорыя Багаслова).

Перапісчыкі гэтых помнікаў аберагалі і змест, і форму арыгіналаў, баючыся парушыць свяшчэнны тэкст. У такіх копіях звычайная стараславянская мова, у якую толькі зрэдку і зусім непаслядоўна «ўрываюцца» асобныя ўсходнеславянскія моўныя з’явы. Найчасцей іх можна сустрэць у заўвагах, пасляслоўях.

Акрамя перакладной літаратуры, на царкоўнаславянскай мове ствараліся арыгінальныя творы: жыцці святых (князёў Барыса і Глеба, Аляксандра Неўскага), апокрыфаў, казанняў і павучэнняў. Аўтары часта спасылаліся на выказванні айцоў царквы, цытавалі Біблію. Поруч з тыповымі царкоўна-богаслужэбнымі выразамі сустракаюцца разнастайныя моўныя сродкі свецкага характару (перыфразы, метафары, сінтаксічны паралелізм).

Народна-літаратурны тып. Твораў народна-літаратурнага стылю захавалася вельмі мала. Да іх адносяцца летапіс «Повесть временных лет», які ахоплівае перыяд гісторыі Старажытнай Русі з IX ст. да пачатку XII ст., «Слова пра паход Ігаравы» (XII ст., захавалася ў спісе XV–XVI стст.), «Маленне», або «Слова» Данііла Заточніка (XII – пачатак XIII стст.). У гэтых творах найбольш ярка выражаны тыповыя рысы агульнаўсходнеславянскай літаратурнай мовы, заснаванай на

творчым выкарыстанні традыцый народна-паэтычнай мовы і царкоўна-славянскай кніжнасці. Творы дайшлі ў пазнейшых спісах, таму няма магчымасці дакладна ўстанавіць усе асаблівасці той мовы, на якой яны першапачаткова былі напісаны.

«Слова пра паход Ігаравы» – помнік літаратуры Кіеўскай Русі XII ст. Прысвечаны апісанню няўдалага паходу ноўгарад-северскага князя Ігара на полаўцаў у красавіку – маі 1185 г. Сэнс літаратурнага помніка ў асуджэнні княжацкіх міжусобіц і ў закліку князёў да аб'яднання ўсіх рускіх (усходніх славян) сіл.

Што да мовы, то ў помніку спалучаюцца стараславянскія і агульнаўсходнеславянскія (старажытнарускія) элементы. Кніжнаславянская моўная плынь тут таксама прыкметная, хоць яна пастаўлена на службу агульнаўсходнеславянскай народнай стыхіі і асімілявана ёю. Знойдзены спіс не ўзыходзіць да арыгінала, таму ў тэксце шмат так званых «цёмных мясцін». Мова твора вызначаецца язычніцкай сімволікай, вобразамі славянскай міфалогіі.

У аснове лексікі – агульнаўсходнеславянскія словы, якія захоўваюцца ва ўсіх сучасных усходнеславянскіх мовах. Значная частка адзінак ужо выйшла з ужытку (*вои, котора* 'разлад', *туль* 'калчан для стрэл'). Слоўнікавы склад налічвае каля 2 800 адзінак і багаты ў тэматычных адносінах. Гэта грамадска-палітычныя тэрміны, словы, якія характарызуюць узровень ваеннай справы, назвы жывых істот, прыродных з'яў, нябесных цел, раслін, траў, рэльефу, часавых паняццяў. У помніку ёсць словы, якія па сваім фанетыка-марфалагічным абліччы больш блізкія да лексікі беларускай мовы: *древо, мати, око, оксамить, ратай, смага, стягъ, туга, студеньй, шизый, брехати, полонити, абы, велми, коли*.

У помніку адлюстраваны фанетычныя рысы наўгародскіх гаворак: неадрозненне гукаў [ц] і [ч] (*лучи/луци, русици/русичи*).

У арфаграфіі «Слова...» прыкметныя сляды так званага другога паўднёvasлавянскага ўплыву ў напісанні рэдукаваных галосных пасля плаўных **р** і **л** (*блѣвань, длѣго, слѣнце*).

У сістэме назоўніка выдзяляюцца формы, якія ў адзіночным ліку маюць у аснове заднеязычныя **г**, **к**, **х**, а ў назоўным склоне множнага ліку – свісцячыя **з**, **ц**, **с** (*внуци, греци, луци, стязи*).

У «Слове...» захаваліся звычайныя для агульнаўсходнеславянскай мовы таго часу формы дзеяслова другой асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу з канчаткам **-ши** (*гремещи, можеши, стоиши, седиши*). Частае ўжыванне форм аорыста (*занесе, наведе, поеха, бишася, падоша*).

З пункту погляду гісторыі беларускай мовы цікавасць маюць тыя старажытныя марфалагічныя рысы, якія захаваліся ў беларускай мове: гэта змяненне заднеязычных **г, к, х у з, ц, с** у формах меснага склону назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду (*на Немізе, на тоце, на рэце*); давальнага склону адзіночнага ліку жаночага роду назоўнікаў з мяккай асновай з канчаткам **-и** (*по землі*).

Звычайная для «Слова...» клічная форма ўжываецца ў беларускіх гаворках (*брате, княже, Бояне, Ігорю*).

Вобразнасць надаюць фальклорныя параўнанні з назвамі звяроў і птушак у творным склоне (*Коли Ігорь соколом полете, тогда Влур волком потече*); з параўнальнымі злучнікамі **яко, акы** (*сами скачють, акы серыи влоци в поле*); эпітэты (*влокъ серый, орель шиизый, трава зеленая*); словы-сімвалы (*соколъ 'добры моладзец', лебедь 'прыгожая дзяўчына'*).

Дзелавы тып. Самыя раннія помнікі старажытнай дзелавой пісьменнасці адносяцца да XI ст. Найбольш каштоўныя помнікі дзелавога пісьменства гэта:

- Руская Праўда (складзена пры Яраславе Мудрым у 2-й палове XI ст., дапаўнялася ў XII ст., захавалася ў копіях XIII–XV стст.);
- Грамата вялікага князя Мсціслава Валадзіміравіча і яго сына Усевалада (каля 1130 г.);
- Укладная грамата манаха Варлаама Хутынскаму манастыру (XII–XIII стст.);
- Дагаворная грамата Аляксандра Яраславіча Неўскага і наўгародаў з немцамі (1262–1263 гг.).

Захавалася прыватная перапіска жыхароў Старажытнай Русі ў выглядзе берасцяных грамат, значную колькасць складаюць надпісы на прадметах (графіці) з аднаго або некалькіх слоў.

Дзелавы дакумент павінен быў быць дакладным, зразумелым па сэнсе, канкрэтным па змесце. Усякая метафарычнасць, пераноснасць, вобразнасць слова, перыфраза не дапускалася. Помнікі дзелавога пісьменства вызначаліся шаблоннасцю пабудовы, аднастайнасцю мовы, багата насычанай бытавой лексікай, канцылярска-юрыдычнай тэрміналогіяй, своеасаблівай стандартнай фразеалогіяй і аднатыпнымі сінтаксічнымі канструкцыямі.

Спецыфіка твораў дзелавой пісьменнасці вымагала ад пісца звяртацца непасрэдна да народнай гаворкі. Ужо самыя раннія помнікі дзелавога пісьменства ствараліся на агульнаўсходнеславянскай мове. Ні ў якіх іншых помніках не ўжыта ў такой меры народная гаворка, як у дзелавых.

У берасцяных наўгародскіх граматах XI ст. старадаўнія насавыя галосныя юс вялікі (ж) і ётаваны (я) перадаюцца адпаведнымі ненасавымі гукамі (*вода новую жену*), юс малы (л) не адрозніваецца ад звычайнага а з папярэдняй мяккасцю (*отъ Гостяты*). Пераважаюць поўнагалосныя формы (*володимиръ, всеволоду, серебряно*). У «Рускай Праўдзе», акрамя названых, сустракаюцца словы з гукамі **ж, ч** замест стараславянскіх спалучэнняў **жд, шт**, якія ўзніклі на месцы праславянскіх *dj, *tj (*нужа, чюжь, межю, дъчери, хочешь*); формы назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку з канчаткам **-у** (*гороху, торгу, своду*).

У «Рускай Праўдзе» ўжываюцца такія юрыдычныя тэрміны, як *правьда* ‘збор правілаў’, *судь* ‘разбор справы’, *послухъ* ‘сведка’.

Лексіка багатая сельскагаспадарчай тэрміналогіяй: *жито, возъ, боро-на, горохъ, медь, овесь, пшено, сено, хлебъ, сыръ* і інш.

Заходняя частка былой Кіеўскай Русі ў пашырэнні пісьменнасці не саступала іншым тагачасным рускім землям. Полацк, Тураў, Смаленск у тыя часы былі цесна звязаны і палітычна, і эканамічна, і этнаграфічна з тэрыторыяй, што затым склала Беларусь. Гэта былі буйныя цэнтры агульнаўсходнеславянскай пісьменнасці. У старажытных пісьмовых помніках можна сустрэць указанні на існаванне школ са сваімі ўласнымі пісьменнымі кадрамі ў такіх гарадах, як Пінск, Слуцк, Мінск, Мазыр.

Пісьменства на тэрыторыі Беларусі ў XI–XIII стст. Пра распаўсюджанасць пісьма на былой тэрыторыі Беларусі сведчаць:

1. Камяні-валуны з высечанымі на іх кірылічнымі надпісамі ў Полацкім княстве XI–XII стст. Гэта так званыя Барысавы камяні з высечаным крыжам і надпісам: «*Господи, помози рабу своему Борису*».

2. Рагвалодаў камень пад Оршай таксама з высечаным крыжам і надпісам, зробленым у 1171 г. па загадзе былога полацкага князя Рагвалода.

3. Надпіс на абломку глінянага гладыша, адкапанага ў Пінску ў 1955 г., чытаецца як «*Ярополчо вино*» (XI ст.).

4. Прасліца, знойдзеная ў Гродна, з надпісам імя (астатняе неразборліва). На прасліцы з Віцебска напісана «*бабино прясльне*».

5. Амфара, знойдзеная ў Навагрудку, з надпісам *Олекъси* (XII ст.).

6. Надпіс XII–XIII стст. на ручцы нажа, знойдзенага ў Драгічыне «*ежьковъ ножъ, а иже и украдет – прокляту бу*».

7. На Берасцейскім гарадзішчы знойдзены самшытавы грэбень з выразаным на ім з двух бакоў кірылічным алфавітам (ад А да Л). Гэта своеасаблівы самы старажытны на тэрыторыі Беларусі «буквар».

8. Знаходкі дзелавых запісаў на бяросце ў Віцебску і Мсціслаўлі.

Высокі агульны ўзровень агульнаўсходнеславянскай моўнай культуры, існаванне ў многіх гарадах і манастырах школаў і вучылішчаў спрыяла таму, што гэты край у XII ст. даў шэраг таленавітых пісьменнікаў. Віднае месца сярод іх займае тураўскі епіскап Кірыл – паэт-прамоўца. Нарадзіўся каля 1130 г. у г. п. Тураў. Выпрацаваў самабытны стыль урачыстага царкоўнага красамоўства. Яго творчасць – найвышэйшае дзясягненне старажытнай усходнеславянскай літаратуры ў жанры аратарскай прозы. На думку І. Яроміна, Кірылу належыць 8 слоў-пропаведзяў, або царкоўных казанняў; аповесці-прытчы; 30 малітваў і некалькі канонаў.

Пісьменнік імкнуўся не павучаць, а мастацкімі сродкамі раскрываць сутнасць той ці іншай рэлігійна-маральнай праблематыкі, у форме намаляванай словамі карціны ўзнавіць перад слухачамі пэўную падзею гісторыі: *«Днесь весна красуецца оживляючи земное естество. И бурьныи ветри тихо повевающе плоды гобъзют, и земля семена питаючи земную траву рожаеть»*. Чаргаванне блізкіх па значэнні і аднатыпных па сінтаксічнай структуры сказаў надае тэксту строгую рытмічнасць. Мова твораў Тураўскага – тыповая агульнаўсходнеславянская разнавіднасць узору ўзнёслага кніжнаславянскага стылю.

Многа зрабіла для пашырэння кніжнасці Ефрасіння Полацкая. Мяркуюць, што пісала летапісы і арыгінальныя творы. У заснаваным Спаса-Ефрасіннеўскім жаночым манастыры арганізавала падрыхтоўку і выданне рукапісных кніг, адкрыла жаночую школу.

Пра мову і стыль асветніцы можна меркаваць па надпісе на крыжы, які па стылі адносіцца да бытавой пісьменнасці: *«Да не изнесеться из монастыря никогда же яко ни продати, ни отдати, аще се кто преслушает, изнесет и от монастыря, да не боуди емоу помощникъ»*.

Надпіс распадаецца на дзве часткі: дзелавую, дзе падаецца сутнасць справы, і традыцыйнае заклінанне: *«Въ лето 6669 покладает Офросинья чъстный крестъ въ монастыри своемъ въ цръкви святого Спаса. Чъстное древо бесценно есть, акованье, и жьнчюгъ въ 100 гривнъ а да... 40 гривнъ. Да не изнесеться из монастыря никогда же, яко ни продати ни атдати. Аще се кто преслушает, изнесет и от монастыря, да не боуди емоу помощникъ чъстныи крестъ ни въ съ векъ, ни въ боудоуций, и да боудеть проклятъ святою животворящею троицею и святыми отци 300 и 50 семию съборъ святыхъ отецъ и боуди емоу часть съ Июдою, иже преда Христа. Кто же дръзнетъ сътворити се, властелинъ или князь, или пискоупъ, или игоуменья, или инъ который любо человекъ, а боуди емоу клятва си. Офросинья же, раба Христова, сътяжавъшии крестъ сий, прииметь вечную жизнь съ всеми святыми»*. Першая частка напісана

агульнаўсходнеславянскай мовай, царкоўнаславянізмаў няма, за выключэннем тэрмінаў. У надпісе адлюстравана поўнагалоссе (*серебро*); пачатковае **о** на месцы ***је** (*Офросінья*), прыстаўка **по** і мяккі **ть** у канчатку дзеяслова трэцяй асобы (*покладаеть*), лексема *кованье*.

Другая частка насычана царкоўнаславянізмамі.

Нягледзячы на праклён, змешчаны ў другой частцы надпісу, які павінен быў забяспечыць знаходжанне святыні ў манастыры, крыж неаднойчы вывозілі з Полацка. У 1514 г. Васіль III захапіў Смаленск і забраў крыж у Маскву. У 1563 г. Іван Грозны вярнуў крыж царкве святога Спаса падчас аблогі Полацка. Але ўжо ў 1579 г. Полацк захапілі войскі караля Польшчы і вялікага князя Літоўскага Стэфана Баторыя, і царква Спаса перайшла да езуітаў. З гэтага часу крыж захоўваўся ў Сафійскім саборы. У 1812 г., калі Полацк некалькі месяцаў знаходзіўся пад акупацыяй французай, крыж захоўваўся ў сцяне Сафійскага сабора ў замураванай нішы. У 1921 г., ужо пры савецкай уладзе, святыню рэквізавалі бальшавікі, а ў 1929 г. крыж трапіў у Магілёў, куды меркавалі перанесці сталіцу БССР. У 30-я гады XX ст. крыж быў перавезены з музея ў будынак зямельнага банка, дзе знаходзіліся абкам і гаркам партыі. Адтуль крыж і знік у 1941 г.

СТАРABELАРУСКІ ПЕРЫЯД

Узнікненне беларускай народнасці і яе мовы

Пасля ўтварэння старажытнарускай дзяржавы і з развіццём феадальных адносін дыялектныя адрозненні павялічваюцца. Старое племянное размежаванне насельніцтва сціраецца, узнікаюць феадальныя княствы, якія спачатку аб'ядноўваюцца цэнтральным кіраваннем з Кіева, а пасля падзення яго ролі выдзяляюцца як асобныя землі (пінска-тураўская, смаленска-полацкая і інш.). Адначасова засяляюцца новыя землі, адбываюцца працэсы асіміляцыі неславянскага этнасу. З XIII–XIV стст. моўныя адрозненні асобных усходнеславянскіх тэрыторый становяцца больш прыкметнымі ў параўнанні з папярэднім перыядам. Пры вызначэнні самастойнасці блізкароднасных моў неабходна ўлічваць не толькі лінгвістычныя, але і гісторыка-культурныя фактары. У жыцці ўсходнеславянскага насельніцтва важную ролю адыгралі трагічныя падзеі XIII–XVI стст. Паўночна-ўсходнія і паўночныя землі на 250 гадоў трапілі пад цяжкое мангола-татарскае ярмо. З XIV ст. Масква паступова становілася сталіцай цэнтралізаванай дзяржавы.

У канцы XII – пачатку XIV стст. на тэрыторыі былой Кіеўскай Русі ўтварыліся дзве дзяржавы – Вялікае Княства Літоўскае і Маскоўская Русь. У перыяд XIV–XVI стст. утварыліся тры асобныя народнасці – беларуская, руская і ўкраінская – і адначасова сфарміраваліся адпаведна тры мовы – старабеларуская, стараруская і стараўкраінская. Беларуская народнасць складалася на аснове трох плямёнаў – дрыгавічоў,

крывічоў, радзімічаў. Даследчыкамі гісторыі ўсходнеславянскіх моў устаноўлена, што ўжо ў агульнаўсходнеславянскай мове трэба шукаць вытокі тых фанетычных з’яў, якія пазней сталі характэрнымі рысамі беларускай мовы. Сюды адносяцца аканне/яканне, дзеканне/цеканне, зацвярдзенне шыпячых і **р**, фрыкатыўны гук [г], **ў** (у нескладовае) і інш.

У сучаснай лінгвістыцы можна вылучыць дзве асноўныя канцэпцыі накот моўнай асновы беларускай мовы:

1. Для ўтварэння беларускай мовы базай стала агульнаўсходнеславянская (стараруская) літаратурная мова (А. І. Жураўскі), або старажытна-руская літаратурная мова (Л. М. Шакун), ці ўсходнеславянская (агульнаўсходнеславянская) (Ф. М. Янкоўскі) мова XI – пачатку XIV ст. Гэтай канцэпцыі прытрымліваліся А. Патабня, А. Сабалеўскі, А. Шахматаў, Я. Карскі. Характарызуючы беларускую («западнаруское наречие») мову, Я. Карскі адзначаў, што яна ўвабрала ў сябе рысы агульнаўсходнеславянскай (агульнаруская) мовы і мясцовых народных гаворак.

2. Зыходнай базай для ўтварэння беларускай мовы стала праславянская (Я. Станкевіч, В. Вячорка, М. Пагодзін, М. Кастамараў, У. Антановіч, А. Пыпін, У. Дубоўка і інш.). П. Бузук, выступаючы на акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926 г.) гаварыў, што ўзнікненне галоўных фанетычных і марфалагічных рыс, характэрных для беларускай літаратурнай мовы, завершана ў XIII ст. [17, с. 26]. Факт існавання агульнаўсходнеславянскай (старажытнаруская) мовы пад сумнеў ставяць В. Мартынаў, Р. Піўтарак, П. Вэкслер. Літаратурнай мовай усходніх славян была стараславянская (ці царкоўна-славянская) мова.

Ю. Шавялёў, адмаўляючы існаванне агульнаўсходнеславянскай мовы, вылучае чатыры дыялектныя зоны, мова якіх лягла ў аснову трох ўсходнеславянскіх моў: наўгародска-суздальская, полацка-разанская, кіеўска-палеская і галіцка-падольская. Гэтыя дыялектныя зоны існавалі ўжо ў X ст. [9, с. 75].

У сучасным мовазнаўстве не падтрымліваецца думка В. Сядова аб тым, што беларуская мова ўзнікла дзякуючы балцкаму субстрату. У пачатку XX ст. аўстрыйскі ўкраініст С. Смаль-Стоцкі даказваў, што ўкраінская мова вылучылася непасрэдна з агульнаславянскай. Падобныя меркаванні выказваюцца і адносна беларускай мовы. Некаторыя сучасныя беларускія гісторыкі сцвярджаюць, што беларусы і іх мова склаліся ў VI–VII стст. пасля таго, як сюды з Вісла-Одэрскага міжрэчча прыйшлі славяне і змяшаліся з мясцовым насельніцтвам. З’яўленне спецыфічных

рыс беларускай мовы ў галіне фанетыкі ў навуковай літаратуры не мае адназначнага вырашэння.

Перыяд фарміравання і развіцця старабеларускай літаратурнай мовы ахоплівае вялікі адрэзак часу, амаль паўтысячагоддзя. За такі доўгі перыяд адбываліся змены і ва ўмовах яе функцыянавання, і ў сферах выкарыстання, і ва ўзаемаадносінах з іншымі мовамі. Змянялася і само яе аблічча – лексіка-фразеалагічны склад і правапісна-граматычныя рысы, стылістыка, сродкі і прыёмы літаратурнага выказвання. Змены адбываліся паступова шляхам пераемнасці паміж старым і новым пры адсутнасці строга вызначаных літаратурных нормаў, якія ў наш час выразна акрэсліваюць структуру мовы і даюць магчымасць адмяжоўваць яе ад іншых блізкароднасных моў. З гэтай прычыны цяжка вырашаюцца такія кардынальныя праблемы гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы, як яе перыядызацыя, сувязь з народнай гаворкай, адносіны да іншых моў, сістэма функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей на розных гістарычных этапах.

Існуюць розныя погляды на тое, з якога часу можна ўжо гаварыць пра ўласнабеларускую літаратурную мову, бо на Беларусі яшчэ доўгі час захоўваліся традыцыі агульнаўсходнеславянскага пісьменства. Яны забяспечвалі пераемнасць формаў і прыёмаў літаратурнага выказвання, устойліваць літаратурных нормаў, засцерагалі ад пранікнення вузкамясцовых рыс, стрымлівалі працэс пашырэння ў літаратурным ужытку розных моўных інавацый. Аднак мясцовыя моўныя рысы так ці інакш заўсёды пранікалі ў пісьмовыя помнікі. У XIII ст. тыповыя беларускія моўныя рысы – з’ява ўжо звычайная ў полацкіх і смаленскіх граматах, напрыклад, пераход **в** у **ў** (у нескладовае), зацвярдзенне шыпячых і **р**, спрашчэнне груп зычных. Спецыфічныя беларускія рысы пранікалі найперш у помнікі канцылярска-юрыдычнага (дзелавага) зместу – розныя запісы, граматы, заканадаўчыя творы і інш., якія былі непасрэдна звязаны са штодзённым жыццём народа. Названія моўныя з’явы можна сустрэць нават у некаторых рэлігійных кнігах, мова якіх вызначалася асаблівай кансерватыўнасцю. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ішло пад уплывам жывога беларускага вымаўлення і царкоўнаславянскай ці агульнаўсходнеславянскай кніжнасці.

Амаль усе раннія беларускія помнікі (канец XIII – пачатак XIV ст.) захоўваюць традыцыі пісьменства эпохі Кіеўскай Русі, асабліва ў графіцы і арфаграфіі. Беларускія кніжнікі выкарыстоўвалі старажытнарускую кірылаўскую графіку, трохі спрасціўшы яе, апусціўшы дублетныя літары. У пісьменнасці эпохі Кіеўскай Русі ў арфаграфіі асноўным

быў фанетычны прынцып. Фанетычнае пісьмо агульнаўсходнеславянскага перыяду на беларускай глебе пераўтварылася ў гісторыка-этымалагічнае (ці традыцыйнае, або этымолога-марфалагічнае). Праз кансерватызм пісьма новыя фанетычныя з’явы беларускай мовы не адлюстроўваліся, у сувязі з чым намецілася разыходжанне паміж напісаннем і вымаўленнем. Таму помнікі старабеларускага пісьменства не перадавалі як правапісную норму такія характэрныя з’явы беларускай мовы, як аканне і яканне, дзеканне і цеканне. Набывалі значэнне варыянтнай арфаграфічнай нормы або знаходзілі больш шырокае адлюстраванне толькі такія з’явы, як зацвярдзенне шыпячых і **р**, пераход **у**, **в** у **ў**, стра-та рэдукаваных і выкарыстанне іх на канцы слоў для абазначэння цвёрдасці/мяккасці зычных, пераход ***ѣ** у **е**, зацвярдзенне губных на канцы слова, спрашчэнне груп зычных, пераход этымалагічнага **е** ў **о** пасля шыпячых і **р**. Іншыя фанетычныя асаблівасці жывой беларускай мовы траплялі ў помнікі спарадычна (як «апіскі», «памылікі»).

У параўнанні з арфаграфіяй у пісьмовых помніках больш выразна адлюстраваліся граматычныя і лексічныя асаблівасці беларускай мовы.

З канца XIV ст. пісьменнасць на тэрыторыі Беларусі насычаецца рысамі жывой беларускай мовы ў такой ступені, што ёсць усе падставы гаварыць пра беларускую літаратурную пісьмовую мову, якая значна адрозніваецца ад старажытнарускай сваімі арфаграфічнымі, граматычнымі і лексічнымі рысамі. Перыяд развіцця старабеларускай мовы заканчваецца XVII ст.

Хаця старабеларуская мова і функцыянавала ў розных сферах грамадскага жыцця, аднак:

- сацыяльная база была вузкай;
- пісьмовая мова не апіралася так паслядоўна на жывую моватворчасць народа, як у наш час;
- не былі належным чынам упарадкаваны моўныя сродкі;
- існавала шырокая магчымасць вар’іравання моўнымі сродкамі.

Аднак пры ўсім тым старабеларуская мова мела адзнакі літаратурнасці:

- прызначалася для шырокіх моўных зносін;
- арыентавалася на носьбітаў розных дыялектаў;
- вызначалася пэўнай ступенню літаратурнай апрацаванасці;
- абслугоўвала тыя запатрабаванні, якія ставіліся перад ёю.

Выкарыстоўваючыся ў розных сферах грамадскага і дзяржаўнага жыцця, старабеларуская літаратурная мова выпрацавала разгалінаваную сістэму функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей: юрыдыч-

нае пісьменства, мастацкая літаратура (жанры – летапісанне, мемуары, хронікі, белетрыстыка, вершы, палітычная сатыра), рэлігійная літаратура, палемічная літаратура, навукова-публіцыстычная літаратура.

Мова помнікаў старабеларускага пісьменства характарызуецца наступнымі рысамі:

- А. Рысы жывой народнай беларускай мовы:
- адзінкавыя выпадкі акання: *крашынских, безыменнаму*;
 - адзінкавыя выпадкі дзекання і цекання: *радиць, невесеце, дзюбали*;
 - галосныя поўнага ўтварэння **ы, и** на месцы ранейшых галосных няпоўнага ўтварэння **ѣ, ъ** перад **ј**: *молодый, злыи, молоды, злы*;
 - чаргаванне складоў **ро, ло, ле з ры, ли** ў становішчы паміж зычнымі, калі ў гэтых складах **о, е** паходзяць з рэдукаваных **ѣ, ъ**: *кыви, глытати*;
 - прыстаўное **и** перад пачатковымі санорнымі **р, м, л** пры збегу зычных: *иржа, илковского*;
 - страта **и** ў пачатку некаторых слоў: *мети*;
 - пераход ***е ў о** пасля шыпячых і **р**: *незличоных, знашоль, календаромь*;
 - страта рэдукаваных, ужыванне рэдукаваных на канцы слоў для абазначэння цвёрдасці/мяккасці зычных: *уздумаль, боль, полочян, даемь*;
 - замена ***ѣ** на **е**. Змешванне пазіцый ***ѣ і е**: *вера, лето, в дворе, винѣнъ, слушнѣ*;
 - замена мяккага ***л** на **е (я)** (так зване ўскаснае адлюстраванне якання): *деветь, просечы, хочечы*;
 - замена пачатковага ***је** на **о**: *один, озеро*;
 - афрыката **дж (жч, дж)**: *ѣздживаль, розѣжчалъ*;
 - перадача выбухнога **г** дыграфам **кг** у словах іншмамоўнага паходжання: *кгда, цекгла, кгвалтъ*;
 - фанетычнае падаўжэнне зычных, якое часам не адзначалася праз напісанне дзвюх адпаведных зычных: *мешканю, веселе, сумненю*;
 - арфаграфічная няўстойлівасць пры перадачы мяккасці **л, н** перад наступным зычным: *паньство/панство, большы/болшы*;
 - зацвярдзенне **р**: *срэбро, потрэба*;
 - зацвярдзенне шыпячых: *учынити, седечы, чужоложникъ*;
 - пераход **в, л, у** у **ў** (у нескладовае): *вживати, вчинити, увечор, у Слуцку, пришов*;
 - пратэтычныя зычныя **в, г**: *на вулицях, з восты*;
 - літары **ж, ч** на месцы царкоўнаславянскіх **жд, шт**: *межи, вража*;
 - цвёрдыя пярэдняязычныя зычныя ў запазычаных словах: *Дэтрыкъ, сэкрэтаръ*;

- зацвярджэнне губных на канцы слова: *семь, сьць*;
- дысіміляцыя: *што, хто*;
- спрашчэнне груп зычных: *сонцо, сэрца*;
- перадача на пісьме з'яў асіміляцыі, сцяжэння: *полоцкiй, швецкiй, зьезде*;
- ужыванне канчатка **-у/-ю** ў родным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду: *меду, закону, дожджу*;
- канчатак **-ы** ў множным ліку назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду: *болоты, городы*;
- пашырэнне канчатка **-ов/-ев** у множным ліку ў родным склоне: *ножов, полевъ*;
- канчатак **-ами/-ями** ў множным ліку назоўнікаў творнага склону: *листами, млынами, шляхтичами*;
- канчатак **-и** назоўнікаў меснага склону адзіночнага ліку з асновай на мяккі зычны: *на поли, на столи*;
- ужыванне канчатка **-ого/-его** ў прыметніках, лічэбніках і займенніках у родным склоне мужчынскім родзе адзіночным ліку: *бортного, конного, пешого*;
- сцягнуты канчатак **-ой/-ей** прыметнікаў у форме жаночага роду адзіночнага ліку роднага склону: *шупенской, божей*;
- канчатак **-ым/-им** у месным склоне адзіночнага ліку прыметнікаў, дзеепрыметнікаў і займеннікаў мужчынскага і ніякага роду: *о грунтовнымъ, белым*;
- формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў на **-ейш-**: *грунтовнейший, найгорший*;
- лічэбнікі тыпу *одны, чотыры*;
- пашырэнне формаў займеннікаў тыпу *мене, тебе, собе*;
- формы інфінітыва на **-ть**: *зранить, шиховать*;
- дыялектны канчатак **-мо** ў першай асобе множнага ліку дзеясловаў абвеснага ладу: *поведаймо, погледимо*;
- формы загаднага ладу на **-мо** ў першай асобе множнага ліку і з часціцай *нехай (хай)* у трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку: *киньмо, нехай косить*;
- мяккі **-ть** у канчатках дзеясловаў трэцяй асобы адзіночнага і множнага цяперашняга і будучага простага часу абвеснага ладу: *несеть, можетъ, идетъ*;
- простыя формы прошлага часу: *ввидели, нашошь*;
- ужыванне дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку з асновай на заднеязычныя **к, г** без **-ль**: *бег, звык, рекъ*;

- пашырэнне дзеепрыслоўяў з суфіксамі *-учи/-ючи*: *дотыкаючы, ведаючы*;

- пашырэнне дзеепрыметнікаў з адным *н* у суфіксах *-ан-, -ен-, -н-*: *грамота положена, винами преречеными*. Злучнікі тыпу *але, каб, або* і інш.;

- супадзенне прыназоўнікаў *сь* і *изь* у прыназоўніку *зь*.

В. Прыметы слоў, запазычаных з польскай мовы:

- наяўнасць насаваых галосных: *свентити, вонтливостъ*;
- наяўнасць спалучэння *-дл-*: *быдло*;
- літара *е* на месцы *о* ў пачатку слова: *едность*;
- спалучэнне *-ар-* на месцы ўсходнеславянскага *-ер-*: *чарныи*;
- спалучэнне *-ло-* на месцы ўсходнеславянскага *-ол-*: *сладычъ*;
- зычны *р* на месцы ўсходнеславянскага спалучэння *-ро-*: *змрокъ*;
- наяўнасць спалучэнняў *-ге, -ке*: *кепско, гербъ*;
- своеасаблівая афіксацыя: прыстаўка *зу-*, суфікс *-цизн-*: *сребцизна*;
- канчатак *-экго/-екго* прыметнікаў у форме роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду: *велкекго*;

- сцягнутыя формы прыметнікаў назоўна-вінавальнага склону ніякага роду з канчаткам *-э/-е*;

- своеасаблівае вымаўленне, напрыклад: *ойчызна, чтыри*;
- польская лексіка.

В. Рысы, характэрныя для ўкраінскай мовы:

- напісанне *и* замест **ѣ*: *в лесі, всі*;
- змяшэнне *и* і *ы*: *млинъ/млынъ*;
- займеннік *цо*.

Г. Рэшткі асаблівасцей кніжнаславянскай мовы:

- няпоўнагалоссе: *глава, градъ*;
- пачатковыя спалучэнні *ра, ла*: *ладии, лакъть*;
- спалучэнні *рѣ, рѣ, лѣ, ль*: *грѣло, врѣхъ*;
- спалучэнні *ит, жд* у адпаведнасці з **dj, *tj*: *нощъ, пейщъ*;
- пачатковае *је* ў адпаведных выпадках: *ютро, юдолъ*;
- канчатак *-аго/-яго* прыметнікаў у родным склоне адзіночным ліку мужчынскім і ніякім родзе: *добраго, синяго*;

- дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ащ/-жщ*: *несъщи, слышшици*;

- формы аорыста, імперфекта: *бысть, умре, видеши, несѣахъ*;
- складаныя формы прошлага часу: *радъ бысть, избавилъ есть*;
- злучнікі і злучальныя словы: *аще, егде, зане* і інш.;
- стараславянская лексіка: *страстотерпѣць, благодать, ланиты*;

Старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова знаходзілася ў своеасаблівых адносінах з суседнімі мовамі. З аднаго боку, яна адчувала на сабе моцны польскі ўплыў, асабліва ў галіне марфалогіі і лексікі. З другога боку, старабеларуская літаратурная мова ў пэўнай ступені ўплывала на тагачасную рускую літаратурную мову ў тых жанрах свецкай літаратуры, дзе выкарыстоўваўся славяна-рускі тып царкоўнаславянскай мовы. У Расіі былі зроблены пераклады з беларускіх спісаў такіх твораў, як «Аповесць пра Баву», «Гісторыя сямі мудрацоў». У XVII ст. зроблены пераклад на рускую мову Статута ВКЛ 1588 г., што ў пэўнай ступені паўплывала на юрыдычную тэрміналогію Маскоўскай дзяржавы. Даследчыкі рускай мовы XVI–XVIII стст. адзначаюць разнастайныя словаўтваральныя сродкі, якія пашыраліся ў рускай пісьменнасці таго часу пад уздзеяннем беларуска-ўкраінскай літаратурнай мовы, напрыклад, абстрактныя назоўнікі з суфіксами **-ние**, **-ость**, **-ство**. Цікавы і той факт, што рукапіс сярэдзіны XVI ст. з тэкстам «Слова аб палку Ігаравым», які згарэў у час маскоўскага пажару 1812 г., па почырку быў беларускім.

У расійскай традыцыі на працягу XV–XVII стст. выявілася імкненне да асабліва актыўных кантактаў з філалагічнай культурай Беларусі. Беларускія лексікаграфічныя працы паслужылі першымі ўзорамі для стварэння адпаведных перакладных слоўнікаў у Маскоўскай дзяржаве.

Вядомы гісторык XIX ст. М. І. Кастамараў пісаў, што нават пры непрыязных адносінах да ўсяго польска-літоўскага ў «смутныя» часы, пасля абвяшчэння аб каранізацыі Уладзіслава рускія дваране ў ліставанні і афіцыйных паперах пачалі пісаць «паўрускай» мовай збіваючыся на «заходнерускую» (старабеларускую) мову.

Складаная моўная сітуацыя ў Масковіі, выкліканая існаваннем дзвюх пісьмовых моў, старарускай і царкоўнаславянскай, вымушала тагачасных кніжнікаў звяртацца да вопыту старабеларускай мовы, што паспела ўжо дасягнуць значнай літаратурнай упарадкаванасці.

Венгерскі беларусіст прафесар Андраш Золтан прыйшоў да высновы, што старабеларуская мова пэўны час (XV ст.) выконвала функцыю мовы маскоўскай дыпламатыі. Дзеля гэтых патрэбаў неабходныя «кадры» з веданнем польскай, нямецкай і лацінскай моў запрашаліся з праваслаўных частак ВКЛ і Польшчы (Галіцкай зямлі). Таму беларуска-ўкраінская лексіка прысутнічае ў ранніх помніках дыпламатычных зносін Масквы з Германіяй і іншымі неславянскімі краінамі.

Сучаснымі даследчыкамі аднабакова разглядаецца працэс узаемадзеяння беларускай мовы з польскай. Нашу мову чамусьці прынята

лічыць за мову-пазычальніцу. У той час як у XV–XVII стст. для дзелячаў польскай культуры характэрна захапленне багаццем беларускай мовы, якую яны разглядалі як патэнцыяльную крыніцу папаўнення слоўніка сваёй мовы. Грыгорый Кнапскі, складальнік польска-лацінска-грэчаскага слоўніка (1621 г.), які рэзка крытыкаваў непатрэбнае ўвядзенне ў польскую мову чужых слоў, рабіў выключэнне для славянскіх моў як блізкародных і сам увёў у слоўнік шмат беларусізмаў. За ўзбагачэнне нацыянальнай мовы за кошт славянскіх запазычанняў выказваўся польскі пісьменнік другой паловы XVI ст. Лукаш Гурніцкі.

Вядомыя славісты чэх Ёзеф Добраўскі і славенец Ватраслаў Копітар натхнёна вывучалі старабеларускую лексікаграфічна-граматычную спадчыну і шырока выкарыстоўвалі набытыя веды ў сваіх навуковых працах. Напачатку нават польская культурная эліта, выхаваная на ўзорах славянскага, пераважна чэшскага, этыкету, з вялікай пашанай ставілася да ўсяго беларускага, бо, як сведчыць Й. Первольф, у Еўропе XV–XVII стст. прыкметай вышэйшага тону было дасканалае валоданне старачэшскай і старабеларускай мовамі.

Праз пасрэдніцтва польскай мовы ў беларускую ўвайшло шмат лексікі з Заходняй Еўропы, а беларуская мова, у сваю чаргу, спрыяла пранікненню праз польскую мову на Запад лексікі грэчаскай, паўднёва-і ўсходнеславянскай.

На XV–XVI стст. прыпадае перыяд росквіту – «залаты век» старабеларускай мовы. Кутком былога славянства, забытай даўніны называюць вучоныя Беларусь, яе гаворка данесла ў найбольшай захаванасці рэшткі старажытнай мовы.

Відаць, у «залаты век» старабеларускага пісьменства Заходняя Еўропа і пазнаёмілася са многімі помнікамі духоўнай культуры ВКЛ, і вельмі часта ў Еўропе ў той час можна было сустрэць кнігу, на якой было пазначана: перакладзена з «б'лоросійскага языка» [33, с. 18].

Своеасаблівасць гісторыі беларускай літаратурнай мовы ў тым, што яна, дасягнуўшы вышэйшай ступені развіцця як у структурных, так і ў функцыянальных адносінах да пачатку XVII ст. і нават пэўным чынам уплываючы на рускую мову, паступова прыйшла да заняпаду і выхаду з ужытку ў выніку культурна-гістарычных абставін таго часу.

Беларуская мова на розных этапах свайго развіцця ў пісьмовых помніках называлася па-рознаму. Л. М. Шакун у артыкуле «Старабеларуская літаратурная мова» адзначае, што ў помніках пісьменства старабеларуская мова называлася «рускай», «простаёй», «простаёй малвой», «простым рускім дыялектам», «літоўскай мовай». Цар-

коўнаславянская мова мела назвы «язык словенски», «славянорусски», «славянороссийски» [31, с. 72]. С. М. Запрудскі, аналізуючы назвы беларускай мовы ў працах даследчыкаў, для перыяду XIX ст. дае наступныя: беларуская, руская, заходняруская, літоўска-руская, русінская, рутэнская, літоўская, крывіцкая [25, с. 84]. Аўтар адзначае, «... што ў XVI–XVII стст. немаскоўскія аўтары пад рускімі часцей за ўсё разумелі акурат украінска-беларускае насельніцтва Польшка-Літоўскай дзяржавы...» [25, с. 87]. Замацаваны ва ўжытку ў XIX ст. тэрмін *беларуская* выкарыстоўваўся яшчэ ў XVII ст. [гл. 25, с. 89–91].

Царкоўнаславянская кніжна-літаратурная мова на тэрыторыі Беларусі ў XIV–XVIII стст.

Сярод найважнейшых праблем гістарычнага ўзаемадзеяння літаратурных славянскіх моў вялікую цікавасць выклікае пытанне аб своеасаблівасцях узаемаадносін паміж літаратурнымі мовамі асобных славянскіх народаў і стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовай – паўднёвабалгарскай па паходжанні, пашыранай на славянскіх землях у IX–X стст. не толькі ў якасці канфесійнай мовы праваслаўнай славяншчыны, але і міжнароднай мовы славянскай пісьменнасці, славянскай цывілізацыі.

Грунтоўнаму дэталёваму раскрыццю дадзенай тэмы перашкаджала і па сённяшні дзень перашкаджае нераспрацаванасць многіх агульных праблем гісторыі старажытнай беларускай літаратурнай мовы, а таксама недадатковая вывучанасць іншамоўнага ўплыву на мову помнікаў беларускай пісьменнасці: так, аналізуючы мову якога-небудзь помніка беларускай пісьменнасці, даследчыкі (калі на гэта ўказвае матэрыял) адзначаюць уздзеянне на яго царкоўнаславянскай мовы, аднак, у самых агульных рысах, звычайна толькі пералічваюць царкоўнаславянствы ў помніку, але не раскрываюць спецыфікі іх выкарыстання. Да таго ж мова шматлікіх беларускіх пісьмовых помнікаў, самых розных па жанры, яшчэ не вывучалася.

Вядома, што развіццё пісьменнасці і літаратурнай мовы ўсходнеславянскай народнасці самым цесным чынам звязана з царкоўнаславянскай мовай, якая сфарміравалася ва ўсходніх славян на аснове стараславянскай мовы, што пранікла да іх з Поўдня ў выніку хрышчэння Русі.

Як адзначае акадэмік В. Вінаградаў, пашырэнне на рускіх землях стараславянскай мовы далучала ўсходняе славянства да агульнаславянскай культуры, паглыбляла культурныя сувязі ўсходніх славян з іншы-

мі славянскімі дзяржавамі, устанаўлівала цесныя і блізкія сувязі паміж агульнаўсходнеславянскай літаратурнай мовай і літаратурнымі мовамі іншых славянскіх народаў, забяспечвала агульнаўсходнеславянскай літаратурнай мове трывалы народны фундамент.

Хаця ўжо з самага пачатку існавання агульнаўсходнеславянскай пісьменнасці пэўныя жанры яе (менавіта канцылярска-юрыдычныя) развіваліся на агульнанароднай моўнай аснове, стараславянская (царкоўнаславянская) мова на працягу ўсяго агульнаўсходнеславянскага перыяду аказвала надзвычай моцнае ўздзеянне на мову літаратурна-кніжных жанраў, не гаворачы ўжо аб тым, што ўвесь гэты час яна захоўвала манаполію на богаслужэбныя і наогул царкоўна-рэлігійныя творы.

Стараславянская мова, якая мела ў сваёй аснове лексічную і фанетыка-марфалагічную базу старажытнабалгарскай мовы і на працягу доўгага часу папаўняла свой слоўнік за кошт іншых славянскіх і неславянскіх моў, удасканальвалася дзякуючы выкарыстанню выпрацаваных грэка-візантыйскай літаратурай прыёмаў мастацкага выражэння. Як адзначаў Л. М. Шакун, яна стала «для старажытных рускіх пісьменнікаў невычарпальнай крыніцай гатовага лексіка-фразеалагічнага і словаўтваральнага матэрыялу, складаных сінтаксічных канструкцый, а таксама іншых стылістычных сродкаў, – асабліва ў тых выпадках, калі неабходна было прыдаць апісанню адценне ўзнёсласці, урачыстасці» [31, с. 6].

Лепшыя помнікі мастацкай літаратуры старажытнай Русі, такія як «Слова аб палку Ігаравым» (напісана ў XII ст., дайшло да нас у спісе XVI ст.), «Маленне Данііла Заточніка» (напісана ў канцы XII – пачатку XIII ст., захавалася таксама ў пазнейшых спісах), арганічна спалучаюць у сабе ўсходнеславянскую народна-паэтычную аснову з царкоўнаславянствамі, дзякуючы чаму жывая гаворка ў такіх творах узбагачаецца самымі разнастайнымі выяўленчымі сродкамі і набывае спецыфічную літаратурную апрацоўку.

У літаратурнай мове ўсходнеславянскай народнасці ў выніку ўзаемадзеяння царкоўнаславянскай мовы з агульнаўсходнеславянскай гаворкай выпрацавалася шырокаразгалінаваная і разнастайная сістэма стыляў, у адных з якіх перавага аддаецца элементам гутарковай і дзелавай мовы, а ў другіх – царкоўнаславянствам. Стылістычная дыферэнцыяцыя адпаведных моўных сродкаў давала магчымасць пісьменніку нават у адным творы, у залежнасці ад зместу, выкарыстоўваць у адных выпадках элементы царкоўнаславянскай мовы, у іншых – агульнаўсходнеславянскай.

Нават на дзелавых помніках адчуваецца ўплыў царкоўнаславянскай мовы – у першую чаргу на лексіцы і фразеалогіі, а зрэдку і асобных формах. Па традыцыі захоўваюцца тут царкоўнаславянскія ў розных стандартных юрыдычных зваротах – зачынах, канцоўках тыпу *се азь...*, *аце кьто преслушаеть...* і да т. п. Царкоўнаславянскія таксама выкарыстоўваюцца ў гэтых помніках і ў якасці стылістычнага сродку, калі ў грамаце або іншым юрыдычным дакуменце быў пераход ад дзелавога, «мірскага» зместу да духоўных інтарэсаў. Ужыванне царкоўнаславянскага тут, акрамя таго, выклікалася і рознымі прыватнымі прычынамі.

Уплыў стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы праявіўся не толькі на літаратурнай мове ўсходніх славян, але ў нейкай меры і на іх жывой гаворцы, з якой стараславянская (царкоўнаславянская) мова, пры ўсёй сваёй спецыфіцы, збліжалася як сваяцкая мова. Аб гэтым гавораць, між іншым, факты ўсходнеславянскіх моў, напрыклад, пранікненне ў мову рускага фальклору асобных стараславянскіх (у прыватнасці, няпоўнагалосных форм тыпу *град*, *млад*), наяўнасць у сучаснай беларускай мове, у літаратурнай і ў жывых гаворках, такіх слоў, як *воблака*, *вока*, *гадзіна*, *дрэва*, *чалю* і г. д., якія сведчаць аб пэўных сувязях старажытных усходнеславянскіх гаворак са стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовай.

У сваю чаргу стараславянская мова на Русі ў выніку ўздзеяння на яе рускай гаворкі ўвесь час паступова адыходзіла ад свайго першапачатковага выгляду, русіфікавалася, набывала той своеасаблівы выгляд, які пазней даў падставы сучаснікам назваць яе «славенороскім языком».

Тыя ўзаемаадносіны паміж жывой народнай гаворкай і стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовай, якія склаліся ў пісьменстве агульнаўсходнеславянскага перыяду, выяўляюцца і ў пісьмовых помніках пазнейшага часу, калі Кіеўская дзяржава распадаецца і адбываецца фарміраванне асобных усходнеславянскіх народнасцей.

Што да літаратурнай мовы на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў XIII–XIV стст., то ў гэты ранні перыяд фарміравання ўсходнеславянскіх народнасцей яна з'яўлялася прамым прадаўжэннем традыцый агульнаўсходнеславянскай пісьменнасці. У той час як дзелавыя помнікі ствараліся на аснове жывой народнай гаворкі і паступова страчвалі архаічныя моўныя рысы, г. зн. і царкоўнаславянскія, літаратура рэлігійная і іншыя творы, звязаныя з царквой, па-ранейшаму не толькі перапісваліся, але і пісаліся на царкоўнаславянскай мове. Царкоўнаславянская мова ў гэты час, несумненна, моцна ўплывала і на творы іншых жанраў,

у прыватнасці мастацка-белетрыстычных, навуковых, хаця канкрэтна гаварыць аб гэтым цяжка з-за адсутнасці дастатковай колькасці такіх помнікаў ад XIII–XIV стст. Пра гэта можна меркаваць на падставе дадзеных наступнага стагоддзя, якое ў гісторыі беларускай пісьменнасці прадстаўлена больш разнастайнымі помнікамі.

Для развіцця пісьменства на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў XIII–XIV стст. было характэрным і тое, што ў помнікі, нават літургічныя, г. зн. найбольш цесна звязаныя з царкоўнаславянскай мовай, разам з іншымі жывымі моўнымі з’явамі пачынаюць пранікаць ужо і спецыфічныя рысы мовы беларускай народнасці, якія фарміруюцца ў гэты час. Не ўпамінаючы грамат і іншых дзелавых помнікаў, дзе асаблівасці беларускай мовы трапляюцца нярэдка ўжо з пачатку XIII ст., можна для прыкладу прывесці такія царкоўныя творы, як Псалтыр 1296 г., напісаны нейкім Захарыем «на Волоце», з напісаннямі *вдობь, вьмлкоша* замест *удобь, умлкоша* (змязэнне знакаў **в** і **у**, выкліканае няўменнем перадаць на пісьме ў, г. зн. нескладовае, якое атрымалася ў беларускай мове і ў некаторых гаворках іншых усходнеславянскіх моў на месцы **в** у закрытым складзе), *попель, ишцазаеть, крви* (замест *пепель, исчезаеть, крови*), *дъжчевьнымъ*; Евангелле 1317 г. з прыназоўнікам **у** на месцы старажытнага **въ** (*оу словехъ, оу строкахъ*), формай дванаццаць (*два на десяте кошициъ*).

Гэтыя «апіскі» ў царкоўных творах гавораць аб тым, што царкоўнаславянская мова, будучы ўвогуле блізкай да жывых усходнеславянскіх гаворакаў, па меры складвання асобных усходнеславянскіх моў паступова аддалялася ад іх, становілася чужой народу.

Не выпадкова, што вельмі рана, у прыватнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі, ужо з XII ст., пачынае выяўляцца імкненне зблізіць, наколькі гэта было магчыма, царкоўную мову, не заўсёды зразумелую вернікам, з жывой народнай гаворкай. У царкоўных помніках тлумачацца, напрыклад, незразумелыя словы зразумелымі (паяўляюцца на палях кніг асобныя слоўнічкі «неудобь познаваемыхъ речей» – так званыя «произвольты», «произвольники», пазней – «глоссы»), пры выпраўленні старых кніг уведзяцца новыя словы, робяцца некаторыя спробы перакладу асобных царкоўных тэкстаў і г. д.

Такім шляхам царкоўнаславянская мова, гэты так званы «славеноросский языкъ», на тэрыторыі сучаснай Беларусі яшчэ далей адыходзіць ад свайго першапачатковага выгляду, выступае, як прынята гаварыць, ужо ў новай «рэдакцыі».

Усё ж гэта былі толькі напластаванні, і яны не маглi істотна парушыць царкоўнаславянскай асновы рэлігійных і тых кніжна-літаратур-

ных твораў, якія трывала захоўвалі традыцыйныя прыёмы пісьма. Адсюль і распаўсюджаўся ўплыў царкоўнаславянскай мовы на іншыя, непасрэдна не звязаныя з ёю помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці XIII–XIV стст. Гэты ўплыў закранаў і графіку, і правапіс, і ўвогуле структуру тагачаснай літаратурнай мовы і асабліва праявіўся на спосабах і прыёмах літаратурнага выказвання.

Гэты ўплыў, аднак, праяўляўся не ў аднолькавай ступені ў розных жанрах пісьменнасці і нават асобных пісьмовых помніках. Менш за ўсё адчувальнымі да яго былі помнікі дзелавай літаратуры. Дзякуючы шырокаму пранікненню ў дзелаваю літаратуру элементаў беларускай мовы і спалучэнню іх з агульнарускім моўным матэрыялам, складваўся асобы тып літаратурна-пісьмовай мовы беларускай народнасці – так званая «русская» («руськая») мова, якая ў Вялікім княстве Літоўскім выконвала функцыі афіцыйнай дзяржаўнай мовы.

З цягам часу значэнне царкоўнаславянскай мовы ў развіцці беларускай пісьменнасці змяншаецца, нягледзячы на тое, што з канца XIV–XV ст. на ўсходняй славяншчыне – у першую чаргу ў Маскоўскай дзяржаве – у сілу пэўных прычын літаратурная мова падпадае пад прыкметнае ўздзеянне царкоўнаславянскай мовы. Гэтае царкоўнаславянскае ўздзеянне, якое атрымала назву «другога паўднёvasлавянскага ўплыву», у нейкай меры адлюстравалася і на беларускай пісьменнасці, у прыватнасці на некаторых яе жанрах і асобных помніках. Але ў асноўным яно адбілася на графіцы, арфаграфіі і менш – на самой структуры літаратурнай мовы, у той час як у літаратурнай мове велікарускай народнасці шырока адраджаліся ўжо забытыя царкоўнаславянскія таксама і ў слоўніку, і ў граматычным ладзе, і асабліва – у сістэме яе мастацкіх выяўленчых сродкаў.

Якраз з XV ст. на Беларусі і заўважаецца пранікненне народнай мовы ў тыя жанры і помнікі, якія спрадвечу пісаліся па-царкоўнаславянску. Спачатку гэта мела месца ў творах, у тым ліку і рэлігійнай літаратуры, якія закраналі бытавыя тэмы. Так, ад XV ст. захавалася зборнік рэлігійна-бытавых апавяданняў (аб муках Хрыста, аб пакланенні каралёў-валхвоў Хрысту, аб жыцці Аляксея, чалавека богага), дзе ва ўсёй сваёй сістэме шырока адлюстравалася жывая тагачасная гаворка беларускага народа.

З XVI ст. паяўляюцца ўжо і творы Святога Пісання, па сутнасці, перакладзеныя дзеля «выразумення простых, паспалітых людзей» на «простую мову», на «просты рускі дыялект», – факт, можна сказаць, унікальны на ўсходняй славяншчыне. Адною з першых спроб перакладу

тэкстаў Святога Пісання з царкоўнаславянскай мовы («языка словенскага») на «русский язык» і з'явілася «Библия руска» ўсходнеславянскага першадрукара Францішка (Георгія) Скарыны «з славнаго града Полоцька», надрукаваная ім у пачатку XVI ст. «людемь посполитымь кь доброму научению». Помнік тым не менш выявіў моцнае ўздзеянне царкоўнаславянскай мовы (нават у параўнанні з названым вышэй зборнікам рэлігійна-бытавых апавяданняў XV ст). Далейшыя крокі ў гэтай справе рабілі паслядоўнікі Скарыны – Сымон Будны і Мялецкі Сматырскі.

Усё больш і больш выяўляецца дыферэнцыяцыя паміж «рускай» мовай і царкоўнаславянскай мовай, так званым «славенороскім языкомь». Разам з гэтым ужо з XV ст. пачынае, відавочна, вызначацца і той працэс у развіцці беларускай пісьменнасці, які ў выніку прыводзіць да заняпаду царкоўнаславянскай мовы на беларускіх (таксама і ўкраінскіх) землях.

Паўленне на Беларусі і Украіне разнастайнай мастацка-белетрыстычнай, а тым больш рэлігійнай, літаратуры на «простай» мове было настолькі своеасаблівай з'явай на ўсходняй славяншчыне, што не магло не звярнуць на сябе ўвагі даследчыкаў яшчэ ў дарэвалюцыйны час. Ужо ў сярэдзіне XIX ст. пачынаюць гаварыць аб гэтай з'яве і звязаным з ёю заняпадзе з канца XV ст. царкоўнаславянскай мовы на беларускіх (паводле дарэвалюцыйнай тэрміналогіі – заходнерускіх) землях, а таксама і ўкраінскіх (па-тагачаснаму – паўднёва-заходнерускіх).

Увогуле ж прычыны заняпаду крыюцца ў тагачасных гістарычных умовах жыцця беларускага і ўкраінскага народаў. Можна абазначыць некалькі такіх прычын.

Адной з іх, менш важнай, бяспрэчна, трэба лічыць пашырэнне ў гарадах Польшка-Літоўскай дзяржавы, частку якой складалі Беларусь і Украіна, магдэбургскага права і прыцягненне да грамадска-дзяржаўных спраў разам з вярхамі маёмасных класаў сярэдніх гарадскіх слаёў, што адкрывала шырокі доступ народнай мове ў тагачаснае грамадскае жыццё. Зразумела, што для справаводства, якое ўвесь час ускладнялася ў дзяржаве, для розных канцылярыяў, сеймаў і ратуш царкоўнаславянская мова не стасавалася. Такім чынам, ствараліся магчымасці для развіцця «рускай» мовы па-за рамкамі канцылярска-юрыдычных стыляў.

Былі і іншыя, другарадныя прычыны.

Галоўнай жа прычынай з'явілася тое, што праваслаўе – асноўная апора царкоўнаславянскай мовы – на Беларусі і Украіне паступова прыходзіць да заняпаду, а разам з тым і школа, граматнасць, самым непасрэдным чынам звязаныя ў тую пару з царкоўнаславяншчынай,

наогул – царкоўнаславянская культура. Заняпад праваслаўя на беларускіх і ўкраінскіх землях тлумачыўся ў сваю чаргу адасабленнем Беларусі і Украіны ў складзе Літоўскай Дзяржавы, паслабленнем сувязей паміж імі і праваслаўнай Усходняй Руссю, а пасля ўз’яднання Літвы з Польшчай і панска-каталіцкай агрэсіяй, прымуковым апалячваннем беларускага і ўкраінскага народаў.

Царкоўнаславянская мова, трапіўшы ў такія неспрыяльныя ўмовы для свайго развіцця, становіцца ўсё больш і больш незразумелай самай, – цяпер ужо нават праваслаўнаму духавенству, якое ў першую чаргу павінна было б дбаць пра пашырэнне яе ў народзе. З адсталасці, непісьменнасці праваслаўнага духавенства кпяць не толькі ворагі праваслаўя (скажам, такія, як езуіт Пётр Скарга); са смуткам адзначаюць недастатковае веданне царкоўнаславянскай мовы святарамі на Беларусі і абаронцы праваслаўнай веры. Так, Васіль Цяпінскі ў прадмове да перакладзенага ім Евангелля гаворыць: *«Вжо некоторые и писмом се своим, а звлаща в слове бжем встыдают. А на остаток што может быти жалоснеишая, што шкрадша, иж и тые што се межи ними зовуть дховными и учителя, смеле мовлю намнеи его (г. зн. царкоўнаславянскай мовы) не вмеют, намнеи его вырозуменя не знают, ани се в нем цвичат (г. зн. вучацца), але и ани школы ку науце его нигде не мают, зачим в польские, або в иные письма за такою неволею, немало и у себе и дети не без встыду своего, бы се одно почувли немалого заправують»*. На Беларусі ў XIV–XVI стст. наўрад ці можна было знайсці людзей, якія з такой дасканаласцю валодалі б царкоўнаславянскай мовай, як агіёграфы Паўночна-Усходняй Русі. Тут можна было адшукаць знаўцаў грэчаскай або лацінскай моў, толькі не славянскай.

Усё гэта не магло не садзейнічаць таму, што царкоўнаславянская мова нават у царкоўных кнігах часцей і часцей саступала так званай «простаў», «рускаў» мове. Пераклады Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, М. Сматрыцкага былі не адзінымі спробамі ў XVI–XVII стст. даць творы рэлігійнай літаратуры на мове, зразумелай народу. Працавалі і іншыя перакладчыкі, якія «переложеньемъ на языкъ нашъ простый рускій» як бы з мёртвых уваскрашалі незразумелыя царкоўныя кнігі. Да нашага часу дайшло шмат помнікаў рэлігійнай літаратуры, ад тэкстаў Святога Пісання, трэбнікаў, да навукова-багаслоўскіх трактатаў, перакладзеных у XVI–XVII стст. на «русскую» мову. Намаганнямі шматлікіх пісьменнікаў народная гаворка, гэты «подлейший и простейший языкъ», як часам называюць яе ў помніках, набывала ў некаторай ступені значэнне богаслужэбнай мовы. Права народнай гаворкі на ўжыванне

ў царкве не мог адмаўляць нават такі прыхільнік царкоўнаславяншчыны і даўніны, як Іаан Вішанскі. *«Книги церковные все и уставы словенскимъ языкомъ друкуйте... Евангелія и Апостола въ церкви наи простымъ языкомъ не выворочайте, – павучаў ён, – по литургии же, для выrozumенья людского, попросту толкуйте и выкладайте».*

Між іншым, гэтаму спрыяла і такая акалічнасць, як пашырэнне ў Літве, Беларусі і ва Украіне ідэй рэфармацыі і пратэстантызму, што давала дазвол на шырокае выкарыстанне народнай мовы ў царкоўных справах. Прыкладам тут маглі служыць і суседнія з Беларуссю краіны. Так, у Польшчы ўжо з XIII ст. былі прыняты пастановы чытаць касцёльныя казанні (адразу па Евангеллі) для простага люду па-польску (для вышэйшых колаў яны чыталіся на латыні); чэхі ў XV ст. ужо мелі на сваёй мове некалькі біблейскіх кніг. Ды і ў самой Візантыі з XVI ст. класічная мова стала настолькі незразумелай для вернікаў, што неабходна было дапусціць народную гаворку ў богаслужэнне (на ёй пачалі чытацца казанні ў цэрквах, выдавацца асобныя рэлігійныя кнігі і г. д.).

З узмацненнем сацыяльнага і нацыянальна-рэлігійнага ўціску беларускага і ўкраінскага народаў у другой палове XVI–XVII стст. актывізуюцца спробы польска-шляхецкіх улад замацаваць і ў Літоўскай Дзяржаве ў якасці літаратурна-пісьмовага органа замест «рускай» мовы лацінскую і польскую. Паяўляюцца дзелавыя паперы, напісаныя на Беларусі ў гэты час па-лацінску або па-польску; асабліва стараюцца ў пашырэнні «пальшчызны» езуіты. У тагачасныя помнікі, нават царкоўнаславянскія, шырока ўліваюцца элементы лацінскай і польскай моў (у першую чаргу лексічныя і сінтаксічныя).

Пранікненню ў беларускую пісьменнасць лацінскай і польскай моў, у якіх народ у сілу тагачасных сацыяльна-палітычных умоў бачыў праваднікоў ідэалогіі каталіцызму і асімілятарскіх імкненняў польскай шляхты, неабходна было супрацьпаставіць уласную літаратурную мову, вядома, не на чужой, царкоўнаславянскай, аснове, а на жывой, народнай, бо менавіта народная мова з'яўлялася зброяй у барацьбе з прымусовым апалячваннем і акаталічваннем. Дадзеная акалічнасць зноў-такі спрыяла пашырэнню народнай мовы ў самых розных жанрах тагачаснага пісьма, і, натуральна, у такіх абставінах царкоўнаславянская мова не магла ўжо мець таго значэння ў сістэме сродкаў літаратурнага выражэння, як гэта было ў папярэднія эпохі.

Трэба адзначыць, што функцыі царкоўнаславянскай мовы на Беларусі (ды і ўвогуле на ўсходняй славяншчыне) паступова звужаліся. Прыкметна памяншалася вага ў сістэме стыляў літаратурнай мовы

беларускай народнасці. Тым не менш яна выкарыстоўвалася на тэрыторыі Беларусі як асобны тып літаратурна-пісьмовай мовы.

З царкоўна-багаслоўскіх жанраў яна не магла быць канчаткова выцесненая ужо хаця б таму, што поўнаму, паслядоўнаму пранікненню сюды народнай гаворкі не дазваляў дагматычны характар літаратуры. Беларускія кніжнікі XVI–XVII стст. перакладалі рэлігійныя творы на «простую» мову, але з аглядкай – не нарабіць бы памылак, не адысці б ад царкоўных канонаў, не ўпасці б у ерась. Не выпадкова, што на Маскоўскай Русі «книги литовскія печаті», г. зн. надрукаваныя і перапісаныя на тэрыторыях Беларусі і Украіны, лічыліся ерэтычнымі, поўнымі «и ереси и погрешения и блужения». Захавалася некалькі загадаў маскоўскіх царкоўных улад, каб «никакихъ книгъ литовскія печаті и письменныхъ литовскихъ не покупали» пад пагрозай вялікага духоўнага пакарання і патрыяршага пракляцця, бо ў кнігах гэтых «сыскались многія ереси и супротивства древнимъ учительнымъ Евангильямъ и инымъ святыхъ отецъ божественнымъ книгамъ»; вядомы факты спальвання «літоўскіх кніг». У нейкай меры з-за гэтага ў далейшым, у канцы XVII – пачатку XVIII ст., пераклад рэлігійнай літаратуры на Беларусі спыніўся.

Навуковыя творы, розныя віршы і іншая літаратура, якія сваімі караннямі ўваходзілі ў далёкае мінулае і былі цесна звязаны з агульнаўсходнеславянскай пісьмовай традыцыяй, не маглі вызваліцца ад уплыву царкоўнаславянскай мовы таму, што народная гаворка не заўсёды забяспечвала іх адпаведнымі сродкамі літаратурнага выказвання (лексічнымі, асабліва ў сістэме тэрміналагічных слоў, фразеалагічнымі, сінтаксічнымі і інш.).

Аднак ва ўмовах пашырэння на беларускіх землях польска-лацінскай кніжнасці з яе багатай, шматразгалінаванай сістэмай выяўленчых сродкаў у пэўнай меры гэта можна было рабіць і за кошт выкарыстання паланізмаў і лацінізмаў – матэрыялу зноў-такі іншамоўнага па паходжанні.

Урэшце, так яно і атрымлівалася. Літаратурная мова беларускай народнасці даволі рана, ужо з XV ст., з той пары, як пачало заўважацца змяншэнне ўплыву на яе царкоўнаславянскай мовы, і чым бліжэй да нашага часу, тым усё шырэй і шырэй папаўняла адсутныя ў ёй сродкі за кошт польскай і лацінскай моў. Асобныя помнікі беларускай пісьменнасці самых розных жанраў, ад дзелавых да літаратурна-мастацкіх, будучы свабоднымі ад царкоўнаславянскага ўздзеяння, даюць прыклады выкарыстання элементаў польска-лацінскай кніжнасці, што можна апраўдаць адпаведнымі прычынамі. Але пры менш строгай патрабальнасці ў адносінах запазычвання з польскай і лацінскай моў гэта маг-

ло прывесці да засмечвання літаратурна-пісьмовай мовы беларускай народнасці іншамоўнымі элементамі, што, дарэчы, і наглядзеца, асабліва ў канцы XVII ст. Насычэнне мовы тагачасных помнікаў (і дзела-вой, і мастацкай, і навукова-палемічнай, і нават рэлігійнай літаратуры) чужамоўнымі элементамі было настолькі відавочным, што гэтага не маглі не заўважыць сучаснікі. Уплыў польскай мовы на літаратурную мову беларускай народнасці ў гэты час ахопліваў не толькі слоўнік, але і сінтаксіс, асабліва структуру сказа, ужыванне злучнікаў і нават марфа-логію (многія беларускія словы ў помніках маюць канчаткі, характэр-ныя польскай мове).

Такім чынам, народная гаворка паслядоўна выкарыстоўвалася не ва ўсіх творах – найбольш свабодна ў тых, дзе гутарка абмяжоўвалася бытавымі тэмамі, фактамі паўсядзённага жыцця. Са спадчыны беларус-кай пісьменнасці канца XVI–XVII ст. можна выдзеліць і такія помнікі, мова якіх непасрэдна асноўваецца на жывой народнай гаворцы і не засмечваецца непажаданымі варварызмамі (сярод іх – «Прамова Мя-лешкі», «Ліст да Абуховіча» і інш.). Аднак у пераважнай большасці беларускіх пісьмовых помнікаў XV–XVII стст. праяўляецца ўплыў або царкоўнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай традыцыі, з адценнем архаізацыі, або польска-лацінскай кніжнасці.

Увогуле гэта надавала літаратурна-пісьмовай мове беларускай на-роднасці своеасаблівую стылістычную стракатасць, пэўную штучнасць, неўнармаванасць. Літаратурная мова беларускай народнасці магла пазбегнуць усяго гэтага толькі пры ўмове паслядоўнага замацавання ў якасці яе асновы жывой народнай гаворкі, – і не толькі ў адносінах да асобных жанраў літаратуры, а для ўсіх яе жанрава-стылістычных разна-віднасцей. Інакш кажучы, неабходна было падняць мову народа да літа-ратурнага ўзроўню ў шырокім сэнсе слова, стварыць для яе ўсе магчы-масці абслугоўваць тагачаснае грамадства ў самых разнастайных сферах яго дзейнасці.

Ва ўмовах узмацнення польскай агрэсіі гэта не магло ажыццявіць-ца, паколькі беларуская пісьменнасць наогул траціла перспекты-вы свайго развіцця і прыходзіла да заняпаду. Перашкаджала таксама і такая акалічнасць, як эканамічная раздробленасць тагачаснага феа-дальнага грамадства, што было спрыяльным для развіцця дыялектаў і пранікнення іх у пісьмовую мову. Для царкоўнаславянскай кніжна-літаратурнай мовы з яе адноснай стройнасцю, унармаванасцю вы-падала ў той час функцыя аб'яднання розных дыялектаў жывой гавор-кі пры замацаванні іх у літаратуры.

Праваслаўнымі кніжнікамі прымаюцца захады вывесці з заняпаду «занедбаны́й словеноросский языкъ». Дзеля гэтага яны, беручы прыклад з філалагічнай распрацаванасці лацінскай мовы, ствараюць падручнікі па царкоўнаславянскай мове. На Беларусі і Украіне ў канцы XVI–XVII ст. паяўляюцца граматыкі і буквары царкоўнаславянскай мовы, «славенароскія» лексіконы, у якіх незразумелыя народу царкоўнаславянскія словы тлумачацца «простым рускім дыялектам». Вывучэнню царкоўнаславянскай мовы сур’ёзную ўвагу надаюць праваслаўныя школы, вучылішчы, якія ствараліся пры брацтвах.

Энергічныя намаганні праваслаўных дзеячаў па пашырэнні царкоўнаславянскай кніжнасці на тэрыторыях Беларусі і Украіны, а таксама папулярызацыі «словенороскага языка» пакінулі пэўны след у беларускай пісьменнасці XVII ст., асабліва ў творах, змест якіх звязаны з царквой і рэлігійнай барацьбой праваслаўных супраць католікаў і ўніятаў. Найбольш прыкметны гэты след у друкаваных палемічных і навукова-багаслоўскіх творах, якія пісаліся адукаванымі праваслаўнымі кніжнікамі. Кнігі іх праходзілі дасканаваю праўку паводле правіл царкоўнаславянскіх граматык. У гэтых кнігах – у значнай меры ўжо хаця б з-за іх зместу – былі частыя архаічныя словы і формы. У правапісе, напрыклад, захоўваецца этымалагічны **ѣ**, не адлюстроўваецца аканне (за рэдкімі выключэннямі, якія носяць характар апісак), на канцы слова ў адпаведных выпадках ўжываецца **ъ**, не перадаецца ятацыя **а** пасля галоснага **и** і інш. – рысы, неўласцівыя жывой гаворцы і нехарактэрныя для тагачаснай пісьменнасці ўвогуле.

Але і тут няма паслядоўна вытрыманай царкоўнаславянскай мовы – яна скрозь і ўсюды насычана элементамі жывой беларускай гаворкі, паланізмамі і лацінізмамі. Тыя граматычныя распрацоўкі царкоўнаславянскай мовы, якія паяўляліся ў канцы XVI–XVII ст. у Беларусі і Украіне, больш паўплывалі на пісьменнасць велікарускай народнасці, чым беларускай.

Уздым царкоўнаславянскай культуры ў Беларусі ў канцы XVI–XVII ст. быў часовым і не пранік у тагачаснае грамадскае жыццё. Пра гэта сведчаць шматлікія факты таго часу, а таксама наступнага, XVIII ст. Пасля далучэння Кіева да Расіі (1667 г.) і страты цесных сувязей Беларусі з праваслаўнымі культурнымі цэнтрамі на Украіне праваслаўе на беларускіх землях канчаткова занепадае. Ужыванне царкоўнаславянскай мовы рэзка зніжаецца; справа даходзіць да таго, што ў Супраслі і Пачаеве друкуюцца літургічныя тэксты для праваслаўных лацінкай або, як гэта бывала часцей, наогул на польскай мове. У прадмове да

надрукаванага ў Супраслі ў 1722 г. царкоўнаславянска-польскага (!) слоўніка «*съ неисчетною болестію сердца и язвою утробы неудобъ исцельною*» гаворыцца пра тое, што сярод царкоўнікаў «*яко сотый іерей едва славенский разумеетъ языкъ...*».

Новая беларуская пісьменнасць, якая ўзнікла ў пачатку XIX ст., развівалася па-за сувязямі з царкоўнаславянскай мовай. У выніку адсутнасці прамой пераемнасці паміж новай беларускай пісьменнасцю і старажытнай сучасная беларуская літаратурная мова не захавала тых элементаў, паходжанне якіх было звязана з царкоўнаславянскай кніжнасцю, таму ў сучаснай беларускай літаратурнай мове пласт царкоўнаславянізмаў зусім нязначны ў параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі мовамі, асабліва з сучаснай рускай літаратурнай мовай.

Мовазнаўчыя працы на тэрыторыі Беларусі XVI–XVII стст.

Культурна-гістарычнае жыццё ва Усходняй Еўропе XVI ст. адбывалася ў вельмі складаных геапалітычных умовах: жорсткіх, знішчальных войнаў, непрымірымай барацьбы дзвюх магутных суседніх дзяржаў – ВКЛ і Маскоўскага княства.

Пасля распаду Залатой Арды і канчатковага вызвалення Маскоўскай Русі ад татара-мангольскай навалы значна ўзмацніўся націск маскоўскіх князёў на іншыя ўсходнеславянскія землі. У выніку войнаў канца XV – пачатку XVI ст. з Літоўска-Беларускай дзяржавай маскоўскія войскі занялі Бранск, Гомель, Чарнігаў, а ў 1514 г. – Смаленск. На працягу XV–XVI стст. Крымскія татары як саюзнікі Масквы правялі дзясяткі спусташальных нападаў на ўкраінскія і беларускія землі. Праз паўстагоддзя, пры Іване IV (1533–1584 гг.), пачалася новая, яшчэ больш жорсткая і разбуральная вайна – Лівонская (1558–1583). Мэтай цара быў захоп Усходняй Прыбалтыкі і ўмацаванне рускіх пазіцый на Балтыйскім моры. Вясной 1562 г. войскі Івана Грознага нечакана ўвайшлі ва Усходнюю Беларусь. Тэрыторыя Беларусі стала галоўным плацдармам ваенных дзеянняў. Непамерны цяжар вайны падштурхнуў ВКЛ да саюзу з Польшчай, што ў сукупнасці з шэрагам іншых прычынаў (беларуска-літоўская шляхта імкнулася набыць тыя сацыяльна-політычныя правы, якія мела польская шляхта ў Кароне; беларуска-літоўская і польская шляхта выступала супраць улады магнатаў) прывяло ўрэшце да ўтварэння, згодна з актам Люблінскай уніі 1569 г., агульнай федэратыўнай дзяржавы – Рэчы Паспалітай (далей – РП). У 1576 г.

каралём польскім і вялікім князем літоўскім становіцца Стэфан Баторый. Дзякуючы яму як таленавітаму палкаводцу Лівонская вайна скончылася паражэннем Маскоўскай дзяржавы.

Экспансія Маскоўскага царства на беларускія і ўкраінскія землі пасля паражэння не спынілася, а пачала праводзіцца пад сцягам абароны аднаверцаў – праваслаўных вернікаў РП. Пасля заснавання Маскоўскага патрыярхата (1589) руская царква прэтэндавала на кананічную і царкоўна-адміністрацыйную ўладу над праваслаўным насельніцтвам Беларусі і Украіны. У выніку ўзмацнілася дагматычная і моўна-культурная палярызацыя хрысціянскіх канфесій на Беларусі – праваслаўя і каталіцтва. Каб пазбегнуць вонкавых і ўнутраных канфліктаў, якія пагражалі адзінству дзяржавы, у асяроддзі праваслаўных іерархаў узнікла ідэя рэгіянальнай царкоўнай уніі – злучэння праваслаўнай царквы з каталіцкім касцёлам пры захаванні праваслаўнага абраду, роднай мовы і культурнай традыцыі беларусаў і ўкраінцаў. Да сярэдзіны XVI ст. набірае моц каталіцкая плынь, асабліва пасля адкрыцця езуіцкіх калегіумаў у Вільні (1569), Полацку (1579), Нясвіжы (1584). На Берасцейскім царкоўным саборы 1596 г. узнікла новая, грэка-каталіцкая, альбо ўніяцкая, канфесія, якая паспрыяла ўзмацненню канфрантацыі ў рэлігійным і палітычным жыцці народа.

Рэфармацыя дала магчымасць заможнай беларуска-літоўскай арыстакратыі адыгрываць рашаючую ролю ў рэлігійных справах, а існаванне ў ВКЛ адразу некалькіх веравызнанняў садзейнічала выпрацоўцы талерантнасці, якой не ведала ні Маскоўскае княства, ні большасць іншых дзяржаў Заходняй Еўропы. У такіх умовах на тэрыторыі Беларусі і Літвы ў другой палове XVI ст. актыўна распаўсюджваецца кнігадрукаванне. Пад апекай магнатаў у шматлікіх друкарнях, вольных ад дзяржаўнай і духоўнай цэнзуры, выдаваліся кнігі не толькі рэлігійнага, але і свецкага зместу.

Развіццю шматмоўнай, свецкай па сваім характары літаратуры ў ВКЛ у другой палове XVI ст. спрыяла не толькі адсутнасць дзяржаўна-палітычнай цэнзуры, што вынікала з прававой гарантанасці магнатца-шляхецкіх прывілеяў і вольнасцяў, адноснага дэмакратызму дзяржаўнага ўкладу, але і адсутнасць цэнзуры рэлігійна-духоўнай, што вынікала з незалежнасці вышэйшага феадальнага саслоўя ад улады духавенства, са свабоды веравызнання і пераходу ў іншую рэлігію, гарантаную актыам Варшаўскай канферэнцыі 1573 г. (гэты акт быў уведзены ў Статут ВКЛ 1588 г.). Для параўнання адзначым, што становішча маскоўскіх баяр і дваран як царскіх халопаў у сферы палітычнай

і матэрыяльнай залежнасці ад вялікага гасудара, а ў сферы духоўнай – ад цэнтралізаванай улады Праваслаўнай царквы, не спрыяла ўзнікненню ў Маскоўскім княстве ў другой палове XVI ст. друкаванай свецкай літаратуры.

Дамінуючыя пазіцыі ў кнігадрукаванні займалі тры мовы: лацінская, польская і беларуская. Найбольшую колькасць складалі кнігі на польскай мове (напрыклад, з кніг, надрукаваных у XVI – першай палове XVII ст. на тэрыторыі ВКЛ, на польскай мове было выдадзена 46 %, на лацінскай – 38 %, на беларускай і царкоўнаславянскай – 10 %).

Гуманісты эпохі Рэнесансу моцна паспрыялі станаўленню нацыянальнай самасвядомасці, павышэнню сацыяльнага статусу роднай мовы да ўзроўню мовы літаратурнай, рэлігійнай і навукова-асветніцкай. На беларускай мове развівалася хрысціянскае асветніцтва праваслаўнай, каталіцкай і на першым этапе пратэстанцкай арыентацыі. Творы рэлігійнага зместу друкаваліся пераважна на беларускай і царкоўнаславянскай мовах, а свецкага – на лацінскай і польскай. Адставанне кірылічнага кнігадрукавання тлумачылася пазіцыяй праваслаўнага духавенства, якое не саступала каталіцкаму ў рэакцыйнасці і далёка пераўзыходзіла яго ў кансерватыўнасці, ваяўнічай непрымірымасці да ўсяго новага ў рэлігійным і грамадскім жыцці.

Распаўсюджванне лацінскай мовы з'явілася вынікам дзейнасці ў апошняй чвэрці XVI ст. езуітаў у ВКЛ. Да таго часу веданне лацінскай мовы як мовы антычнай і агульнаеўрапейскай культуры было прывілеяй вузкага кола асветнікаў-гуманістаў, а як мовы каталіцкага набажэнства – прафесійным абавязкам святароў у касцёлах. У суседняй Польшчы лацінская мова была распаўсюджана значна шырэй, з'яўлялася не толькі мовай богаслужэння, але і асноўнай літаратурнай мовай, мовай каралеўскай канцыярыі, судовага справаводства.

Распаўсюджванне польскай мовы тлумачыцца найперш тым, што насуперак патрыятычным спробам С. Буднага і В. Цяпінскага выдаваць пратэстанцкія кнігі па-беларуску, мовай Рэфармацыі ў Княстве стала польская мова. Часткова прычыніліся да гэтага Мікалай Радзівіл Чорны (1515–1565) і Мікалай Радзівіл Руды (1512–1584), прыхільнікі кальвінізму, найбольш магутнай у Польшчы, Беларусі і Літве пратэстанцкай плыні. Абодва Радзівілы размаўлялі і пісалі па-польску, хоць і ведалі беларускую мову. Акрамя суб'ектыўных прычын, былі і аб'ектыўныя. Кальвінісцкія ідэі даходзілі да ВКЛ праз Малапольшчу і Падляшша. Зразумела, што братам па веры для паразумення патрэбна была агульная мова, а паколькі польскіх братоў было больш і да праўдзівай веры

яны далучыліся крыху раней, то менавіта польская мова была выбрана на ўсходзе Еўропы пратэстантамі розных краінаў у якасці міжнароднай. У 50-я гады пачаўся актыўны пераход магнатаў і шляхты з каталіцызму і праваслаўя ў лагер пратэстантызму, а ў канцы 60-х гадоў кальвіністы займалі амаль усе важнейшыя пасады ў ВКЛ. Польская мова робіцца літаратурнай на тэрыторыі Беларусі і Літвы, больш папулярнай, чым у самой Польшчы, дзе ў літаратуры панавала лацінская мова. Пасля Люблінскай уніі польская мова стала ўніверсальнай мовай зносінаў паміж рознымі народамі РП, хоць не мела статуса дзяржаўнай ні ў Княстве, ні ў Кароне (дзяржаўнымі мовамі тады былі адпаведна старабеларуская і лацінская). Акрамя таго, яна была мовай велікакняскага двара ў Вільні. Менавіта таму з канца XVI ст. польскую мову пачынаюць актыўна выкарыстоўваць беларускія і ўкраінскія праваслаўныя аўтары, у навучальныя праграмы брацкіх школ разам з лацінскай і стараславянскай мовамі ўваходзіць і польская.

Шырокае выкарыстанне польскай мовы ў кнігадрукаванні і літаратуры на тэрыторыі сучаснай Беларусі неправамерна было б таумачыць як вынік выцяснення менш развітай мовы больш развітай, як вынік панавання культуры Польшчы над культурай ВКЛ. У другой палове XVI ст. у Польшчы польская мова і літаратура яшчэ толькі фарміраваліся, паступова выцясняючы лацінскую мову і лацінамоўную літаратуру, прычым важную ролю ў іх фарміраванні адыгралі суседнія беларуская і ўкраінская мовы і літаратуры.

Важнае значэнне для развіцця шматмоўнай свецкай літаратуры ў ВКЛ мела мецэнацтва ў эпоху позняга Рэнесансу. ВКЛ у складзе РП з'яўлялася ў некаторым сэнсе магнацкім княствам у шляхецкай рэспубліцы. Польская арыстакратыя ў «шматлюднай на шляхту» Кароне ніколі не мела такой улады і багацця, як беларуска-літоўская арыстакратыя. Радзівілы, Астрожскія, Хадкевічы, Сапегі, Валовічы, Пацы, Кішкі і інш. мелі неабмежаваную палітычную і адміністрацыйную ўладу, ім належалі велізарныя землеўладанні і значныя фінансавыя сродкі. Менавіта магнаты былі правадырамі незалежніцкіх, патрыятычных ідэяў. Поўная дзяржаўна-палітычная самастойнасць ВКЛ цалкам адпавядала сацыяльна-палітычным і эканамічным інтарэсам мясцовай арыстакратыі.

Прычыны ўзнікнення падручнікаў для вывучэння царкоўнаславянскай мовы. З канца XVI–XVII ст. у сувязі з узмацненнем супраціўлення народа паланізацыі і акаталічванню пачынае асабліва выразна ўсведамляцца беларускімі і ўкраінскімі пісьменнікамі роля царкоўнаславянскай мовы як сродку літаратурна-пісьмовага аб'яднання славянскіх моў. «Сла-

веноросский языкъ» у гэты час выступае як сведчанне еднасці ўсходнеславянскіх народнасцей; у такім значэнні ён супрацьпастаўляецца лацінскай мове каталіцкага Захаду. Даказваюцца перавагі «славеноросского языка» перад «несвершенной лядской» (польскай) мовай. Але асабліваму націску падпадае лацінская мова, якую «*вседушине дьяволь любить*», у якой «*только лжа, поганская хитрость и фарисейство сидит, почивает и обладает*». Перавагі «славеноросского языка» перад лацінскай мовай праваслаўных пісьменнікаў бачаць і ў тым, што ён найбольш блізкі да грэчаскай мовы. Нават абвінавачванні каталіцкіх пісьменнікаў у тым, што царкоўнаславянская мова навукова не распрацавана, што на ёй няма ні навукі, ні граматыкі, ні рыторыкі, абаронцы царкоўнаславяншчыны імкнуліся выкарыстаць як доказ пераваг «словеноросского языка»: маўляў, якраз ён і ёсць «*плодоноснейший отъ всехъ языковъ и Богу любимійший: понеже безъ поганскихъ хитростей и руководствъ, се же есть, кграматыкъ, риторикъ, діалектикъ и прочіихъ ихъ коварствъ тщеславныхъ, діавола въместныхъ, простымъ прилежнымъ читаніемъ, безъ всякаго ухищренія, къ Богу приводитъ, простоту и смиреніе будуеть...*».

Праваслаўнымі кніжнікамі прымаюцца захады вывесці з заняпаду «забеданный словеноросский языкъ». Дзея гэтага яны, беручы прыклад з філалагічнай распрацаванасці лацінскай мовы, ствараюць падручнікі па царкоўнаславянскай мове. На Беларусі і Украіне ў канцы XVI–XVII ст. паяўляюцца граматыкі і буквары царкоўнаславянскай мовы, «славенароскія» лексіконы, у якіх незразумелыя народу царкоўнаславянскія словы тлумачацца «простым рускім дыялектам».

Развіццё мовазнаўства на Беларусі ўзрастае з канца XVI ст. у час палемічнай барацьбы паміж католікамі і праваслаўнымі. Узнікла патрэба «ажывіць», зрабіць больш гнуткай і «баяздольнай» царкоўнаславянскую мову як сімвал праваслаўя. На ёй патрэбна было весці палеміку з католікамі і ўніятамі. Царкоўнаславянская мова пашырылася ў брацкіх школах у процівагу лацінскай і польскай мовам у езуіцкіх калегіях. Першыя граматыкі і слоўнікі з'явіліся на Беларусі і Украіне ў канцы XVI ст. і прызначаліся служыць дапаможнікамі пры вывучэнні царкоўнаславянскай мовы.

Сучасныя даследчыкі па-рознаму падыходзяць да вылучэння кніг, прызначаных для навучання грамаце. Алена Яскевіч вылучае ўсе кірылічныя буквары і граматыкі XVI–XVII стст., што выйшлі ў друкарнях Вільні і Львова, а таксама рукапісную граматыку І. Ужэвіча як прыналежную да адной кніжна-культурнай прасторы. Гісторык Георгій Галенчанка разглядае толькі тыя славянскія буквары, што былі надрукаваны ў ВКЛ, падзяліўшы іх на восем рэдакцый:

I. Два виданні, надрукаванія ў Мамонічаў (сярэзіна 1590-х гг.) і ў Віленскім брацтве (1596 г.). Яны зроблены падобна Львоўскаму і Астрожскаму букварам Івана Фёдарова.

II. «Наука ку читаню и розумению писма словенского...» Лаўрэнція і Стэфана Зізіаніяў, што выдадзена Віленскім брацтвам у 1596 г.

III. Прадстаўлена адным віленскім выданнем (захаваўся толькі адзін асобнік – у Бадлеанскай бібліятэцы ў Оксфардзе).

IV. Еўеўскае выданне 1618 г. «Букварь языка словенска писаній чтенія оучитися хотящим в полезное руковоженіе» М. Сматрыцкага. Ён пашырыў раздзелы і ўвёў новыя тэксты для чытання.

V. Налезаць віленскія буквары, выдадзеныя Мамонічамі ў 1618 і 1621 гг. У якасці тэкстаў для чытання выкарыстоўваюцца ўрыўкі са Старога Запавету.

VI. Ахоплівае падручнікі, што выпусціла Віленскае брацтва ў 1630-я – 1650-я гады. Першым выданнем быў буквар 1637 г.

VII. Куцеінскі «Буквар» 1631 г.

VIII. Уключае тры перавыданні магілёўскага «Буквара» Спірыдона Собаля.

Усяго, канстатуе Г. Галенчанка, у канцы XVI – сярэзіне XVII ст. у ВКЛ было зроблена 17 выданняў кірылічных буквароў; у той жа час у каронных (украінскіх) друкарнях іх было восем, а ў маскоўскіх – пяць.

Прынята лічыць, што да XVI ст. чытаць вучыліся па богаслужэбных кнігах – Часаслове, Псалтыры і інш., яны ж адразу рабіліся падручнікамі па рэлігіі. Для зыхароў ВКЛ друкаванія кнігі «Біблію руску», «Малую падарожную кніжку» і «Апостал» выдаў у XVI ст. Ф. Скарына. У «Малую падарожную кніжку» ўваходзілі «Псалтыр» і «Часаслоў». Псалтыр – першая вучэбная кніга, па якой літараскладальным метадам вучылі грамаце. Вучні спачатку засвойвалі літары царкоўнаславянскага алфавіта *аз, букі, веді, глаголь*, потым зычныя літары злучалі з галоснымі *букі + аз, веді + аз, глаголь + аз* – склады *ба, ва, га*. Такі метада навучання грамаце быў вельмі складаны. У прадмове да «Бібліі» Ф. Скарына пісаў: «*Хочеш ли уметь грамматику или, по-русски говоря, грамоту, которая хорошо читать и говорить учит, найдешь в полной Библии Псалтырь, читай ее*». Для хутчэйшага запамінання літар Ф. Скарына ілюстравалі загалоўныя літары тэкстаў малюнкамі жывёл, раслін: л – лён, з – малюнак звера. Ф. Скарына лічыў, што па кнігах Свяшчэннага Пісання можна вучыць не толькі грамаце, але спасцігаць сем вызваленых навук (граматыку, рыторыку, дыялектыку, арыфметыку, геаметрыю, музыку і астраномію) – эталона вучонасці ў Заходняй Еўропе.

Для навучання грамаце выкарыстоўвалі спецыяльныя дошчачкі, берасцяныя сшыткі з алфавітам. У Брэсце знойдзена своеасаблівае сведчанне нашых самых першых буквароў – самшытавы грэбень XII–XIII стст. з алфавітам.

Пачалі стварацца спецыяльныя падручнікі з выкладам веравучэння – Катэхізісы. Сярод першых – праваслаўны Катэхізіс Л. Зізанія, пратэстанцкі «Катэхізіс» С. Буднага і каталіцкі Катэхізіс мамоніцкага друку.

Буквары і граматыкі. Стваральнікам першай кнігі для навучання грамаце быў Іван Фёдараў, былы дьякан царквы Міколы Гастунскага ў Маскоўскім Крамлі, заснавальнік з Пятром Мсціслаўцам друкарні ў Маскве, потым у Заблудаве і пазней (без свайго папличніка) у Львове і Астрозе. Менавіта ён у 1574 г. выдаў у Львове першую спецыяльную вучэбную кнігу «Азбука», па якой моладзь мела магчымасць авалодаваць граматай. Другое выданне гэтай кнігі выйшла ў Астрозе ў 1578 г. У І. Фёдарава маглі быць рукапісныя вучэбныя дапаможнікі, такія як «Кніга глаголемае буква» і «О восьми частях слова», якія ён належным чынам перапрацаваў і ўдасканаліў. Ёсць доказы пра паходжанне І. Фёдарава з беларускіх земляў. Першае таму пацвярджэнне – вядомы радаводны герб Рагознаў «Шрэнява», якім падпісваўся І. Фёдараў, у прыватнасці, яго знаходзяць у лісце да саксонскага курфюста Аўгуста. Рагозны да канца XVI ст. пасяляліся ў вярхоўях Дняпра, на землях Мсціслаўскага і Мінскага ваяводстваў.

У прамацыйнай кнізе Кракаўскага ўніверсітэта, дзе вучыўся І. Фёдараў, запісана, што ён з Петкавічаў. Я. Л. Неміроўскім былі выяўлены тры вёскі Петкавічы: паміж Мінскам і Вільняй, паблізу Койданава і на Навагрудчыне. З гэтых месцаў паходзіць і шляхецкі род Рагознаў.

У навуковай літаратуры істотнага адрознення паміж тэрмінамі «буквар» і «азбука» амаль не існуе, яны сінанімічныя. Традыцыйна склалася, што буквар мае памер брашуры або невялічкай кнігі, азбука – выданне, звычайна меншае па памеры, надрукаванае ў выглядзе табліцы або лістоўкі. Львоўская «Азбука» мела 79 сучасных старонак, на кожнай па 15 радкоў. У Астрожскай «Азбуцы» – 112 старонак, тры часткі: грэчаскі алфавіт і паралельна грэка-славянскія тэксты; славянскі алфавіт і маральна-павучальныя тэксты з царкоўнай літаратуры. Аўтар лічыў, што па гэтай кнізе можна вывучыць грэчаскую і славянскую мовы.

Фёдараўскія кнігі змяшчаюць у сабе складова-літарную, лінгвістычную, літаратурна-крытычную і навуковую часткі. Уласна букварная частка (складова-літарная) мае наступны парадак літар: звычайны, зва-

ротны, так зване «вспятаслоўе», вертыкальны ў васьмі слупках, а таксама склады з дзвюх і трох літараў. Астрожскі варыянт мае грэчаскую азбуку са славянскімі адпаведнікамі грэчаскіх літар, царкоўнае правіла з грэчаскімі малітвамі і іх славянскім перакладам.

Лінгвістычная частка кніг змяшчае ўласна граматыку: спражэнне дзеясловаў, формы зваротнага дзеяслова і дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу мужчынскага роду адзіночнага ліку; прасодыю, дзе разам са складанай старажытнай сістэмай акцэнталогіі (націскаў і прыдыханняў) змяшчаюцца амаграфічныя формы дзеясловаў; артаграфію, дзе разглядаюцца назоўнікі і прыметнікі ў адпаведных склонавых формах; акраверш – пералік цытатаў, крылатых выразаў з Бібліі, якія размешчаны ў адпаведнасці з 28 літарамі кірылічнай азбукі. Асветнік знаёміць таксама чытача з кірылічнай сістэмай літар (цыфір’ю).

Літаратурна-крытычная частка прапануе паўсядзённыя, найбольш ужывальныя малітвы.

Навуковая частка складаецца з пасляслоўя – звароту да бацькоў і настаўнікаў.

Лаўрэнцій Зізаній быў упэўнены, што на першым этапе, каб авалодаць граматай, неабходна невялікая кніжка, якая вучыла б асновам чытання і пісьма, давала агульныя звесткі пра наваколле, тлумачыла новыя паняцці і ў той жа час выходзіла, фарміравала ідэал чалавека. Усё гэта асветнік увасобіў у «Азбуцы» («Наука ку чітаню, разуменю пісма словенскаго, ту тыж о святой Троіці і о възлоченіі господні») (Вільня, 1596 г.). Азбука мае тры часткі, што і фёдараўскія выданні.

У складанні еўеўскага «Буквара» 1618 г. удзельнічаў Мялеціў Сма-трыцкі. Буквар мае 52 старонкі. Змяшчае алфавіт, матэрыял для навучання словаўтварэнню, пачатковыя звесткі з граматыкі, малітвы і твор Стэфана Зізанія «О знаменіі крестном» на старажытнай беларускай мове. Алфавіт даецца ў прамым і адваротным парадку. Пасля вывучэння літар царкоўнаславянскага алфавіта па літаразлучальным метадазе вучні павінны былі зразумець, як ствараюцца розныя склады, прыклады якіх прыводзяцца ў кнізе. Склады падаюцца ад двух- да дзевяцілітарных: «слозі двопісменныі от согласных начінаемые» – *ба, ва*; «слозі двопісменныі от гласных начінаемыі» – *ев, аб*; «слозі тріпісменныі» – *гла, бла*; «во ісправленіе языка отрочате слозі необычныі» – *бва, гзі*, слозі «четверопісменныі» – *есль, яждь*, а таксама «слозі сліваемые» – *рост, май, чай*. У граматычнай частцы падаюцца формы назоўніка, прыметніка, дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя.

У Куцейнскай друкарні пад Оршай Спірыдон Собаль у 1631 г. выдаў «Буквар». Ён мае 80 старонак, на якіх няма нумарацыі (пагінацыі), але ў правым ніжнім кутку ёсць так званыя кустоды – першы склад або слова, з якога пачынаецца слова на наступнай старонцы. Вучэбны матэрыял можна ўмоўна падзяліць на дзве часткі. Адна з іх – першапачатковыя звесткі пра грамату, асноўныя граматычныя паняцці, якія даюць магчымасць у наступным сістэмна займацца граматыкай, авалодаць практыкай граматнага пісьма і беглага чытання. Тут жа змешчаны маральна-павучальныя тэксты, што служаць для выхавання ў духу хрысціянскай дабрачыннасці.

У рубрыцы «Азбука языка славенскаго» падаюцца 44 літары царкоўнаславянскага алфавіта ў прамым і адваротным парадку. Тры старонкі заняты складазлучэннямі з адной зычнай і галоснай, з дзвюма зычнымі і галоснымі літарамі. С. Собаль дае вялікі вучэбны матэрыял пра кожную літару. Склад можа быць словам, калі чытаеш 14 слоў пад рубрыкай «Слогі славаемые» (*рай, май, чай, твой, сей*).

Па фанетыцы даюцца літары «гласная, польгласная, двогласная, трегласная і согласна». Аўтар змясціў вельмі кароткія звесткі пра граматыку і так званую «прасодыю». «Буквар» даваў вучням першапачатковыя звесткі пра вершаскладанне. Першапачаткова дзеці запаміналі і некаторыя граматычныя катэгорыі па дзеяслове і імені (назоўніку і прыметніку). Лексічны матэрыял аўтар дае такім чынам, каб разам са словамі, якія ўжываліся ў царкве, былі і словы, што выкарыстоўваліся ў паўсядзённым жыцці. Традыцыйным было выкарыстанне акраверша для паўтарэння алфавіта.

Асобнае месца займае «десятословіе сіречь десять заповедей Ветхаго завета», якія былі як духоўным кодэксам, так і матэрыялам для навучання чытання.

Другі «Буквар» С. Собаля выйшаў у Магілёве ў 1636 г. Ён істотна адрозніваецца ад папярэдняга тым, што ў ім значна павялічаны аб'ём біблейскіх тэкстаў за кошт адсутнасці часткі граматычных палажэнняў. Значна пашырыўшы памеры фрагментаў з Бібліі, С. Собаль, відаць, спадзяваўся такім чынам павялічыць выхаваўчае значэнне сваёй кнігі.

Першая граматыка пад назвай «Кграматыка словенська языка» выдадзена ў друкарні віленскага купца Лявона Мамоніча ў 1586 г. Аўтарства прыпісваецца Іаану Дамаскіну, візантыйскаму багаслову, і Івану Фёдараву. Некаторыя даследчыкі на падставе карпатлівага тэксталагічнага аналізу сцвярджаюць, што аўтарства «Кграматыкі словенська языка» належыць Івану Фёдараву. Нягледзячы на рознае прызначэнне грама-

тыкі Іаана Дамаскіна і граматычных нататкаў І. Фёдарова, на падставе праведзенага кнігазнаўчага аналізу В. І. Лук'яненка лічыць, што «ніводны з граматычных артыкулаў, вядомых у спісках XVI–XVII стст., не мае ў сваім складзе такой пашыранай сістэмы разнастайных формаў дзеясловаў, з усімі асабовымі формамі цяперашняга часу, якія дакладна прадстаўлены ў першадрукаванай “Азбуцы”».

Выдадзеныя ў Вільні мовазнаўчыя працы Л. Зізанія, выхадца з палескага рэгіёна, выяўляюць аўтара як знаўцу тагачаснай беларускай мовы. Яго талент лексікографа выявіўся ва ўдалым адборы найбольш ужывальных слоў старабеларускай мовы. «Граматыка словенска съвершеннаго искусства осми частій слова» (1596 г.) – першая сістэмная граматыка царкоўнаславянскай мовы. Яна вучыць пісаць і складаць вершы. Аўтар – Л. Зізаній – на тытульным аркушы абазначаны абрэвіатурай – спалучэннем славянскай і лацінскай літар: «Л. Z.».

Кнігу ўпрыгожвае гравюра невядомага майстра з алегорыяй з Граматыкі (жаночая постаць з ключом у руцэ). Побач змешчаны тэкст «Прожно ты ся кусиш писмо умети, которий нехоч мене розумети» (Дарэмна той хоча пісання ўмеці, які не хоча мяне разумеці»). У прадмове «Посланіе сподуеомъ» аўтар называе граматыку ключом, што адкрывае шлях да пазнання ўсіх навук. У «Епіграмма на Граматыкоу» Зізаній выказвае асаблівую павагу да двух навук: рыторыкі і славеснасці. Адчуваецца ўплыў на аўтара схаластычных еўрапейскіх гуманітарных навук, якія так характарызавалі сярэдневяковы стан навукі аб мове: «Бог стварыў чалавека істотай разумнай, і таму даў яму дар маўлення, мовы. У дапамогу мове, каб яна была дасканалая, ён дадаў трох творцаў. Першы – граматыка, якая пазбаўляе мову ад салецызмаў і варварызмаў. Другі – дыялектыка, ад якой залежыць адэкватнасць, гнуткасць мовы. Трэці – рыторыка, якая надае мове прыгажосць». Над граматыкай узвышаецца філасофія і багаслоўе.

Граматыка насычана вызначэннямі, правіламі, парадыгмамі скланення іменных часцін мовы, спражэння дзеясловаў. Каб растлумачыць граматычныя паняцці, Л. Зізаній падаваў матэрыял у форме пытанняў і адказаў, прычым адказы ў ёй даюцца на царкоўнаславянскай і на старабеларускай мовах: *Что есть Грамматика? Грамматика есть известное вежество, еже благо глаголяти и писати. Толкование. Грамматика есть певное веданье, же быс мы добре мовили и читали; Что ёсть имя; имя ёсть нареченіе вещи, или имя ёсть часть слова скланяема, іа же вещь знаменуесть, не дѣлати же что или страдати.* Пры тлумачэнні асобных з’яў царкоўнаславянскай мовы аўтар выкарыстоўваў і асаблівасці беларускай

мовы. Мясцовы моўны матэрыял выкарыстаны як сродак апісання царкоўнаславянскай мовы.

Граматыка складаецца з чатырох частак: арфаграфіі, прасодыі, этымалогіі і сінтаксісу.

У арфаграфіі літары падзелены на зычныя і галосныя. Асаблівасці правапісу галосных выкладзены ў «Канонах орфографіі». У паасобных выпадках перадаецца аканне (*скланение, скланятися*), зацвярдзенне шпячых і **р**, ацвярдзенне губных (*любовь, оснь, бившья, чого, твору*); беларускія формы дзеясловаў (*вставаем, спасаем* і *вставаймо, спасаемо*). У тэксце граматыкі ёсць беларускія словы: *але, гумно, дарую, досыть, мовить, потреба, працюючи, родный*. У прасодыі разгледжаны асаблівасці націску. У раздзеле «Этымалогія» словы падзелены на часціны мовы (усяго 8). Побач з царкоўнаславянскімі формамі прыводзяцца і ўсходнеславянскія (*богов, снегов* і *бог, человек; человеками, отрочатами* і *отрочаты*), формы займеннікаў (*собе, тым, тых* і *себе, тех, то*). Л. Зізаний выкарыстаў уласцівыя беларускай мове сродкі пры апісанні асаблівасцей утварэння ступеней параўнання прыметнікаў пры дапамозе суфіксаў **-ейш-**, **-ш-** і прыстаўкі **най-** (*мал – менший – наименьший*). Своеасабліва разглядае аўтар катэгорыю прыналежнасці ў мове: *отеческая (Константиновъч), властная (царскія), языческа (московитинь), оумалительная (златооустецъ), отименная (златый), глагольная (читатель)*. Сярод трох класічных ладоў – «из’авителнаго» ці «оуказателнаго» (*оучоу, бію*), «повелителнаго» (*да оучи, да біи*), «желателнаго» ці «молитвеннаго» (*да оучоу, да бію*) – ён згадвае лад «непредълны» (інфінітыў), які канстатуе наяўнасць з’явы, абстрактнае яе найменне. Прошлы час мае сістэму формаў – *мимошедшее, протезенное, пресовершенное*, якія спалучаюць у сабе значэнні імперфекта, аорыста, перфекта і плюсквамперфекта.

Аўтарскае заканчэнне на апошняй старонцы заклікае: *«Примете дружи мои взлюбленнии вдячне тую мою малую працю, а о большей сами ся постарайте и инших и мене увеселяите»*.

«Грамматика Славенскія правильное синтагма» (1619 г., Еўе, 251 старонка) М. Смарыцкага. На адвароце тытульнага ліста размешчаны герб мецэната – трюцкага падкаморыя князя Багдана Агінскага. Двойчы перавыдавалася ў Маскве (1648 г., 1721 г.) і на Украіне, але ніколі больш у межах ВКЛ. Была асноўным падручнікам не толькі ў ВКЛ, але і ў Масковіі. Граматыка была ўзята ў XVIII – першай палове XIX ст. за ўзор пры распрацоўцы сербскай, харвацкай, балгарскай і румынскай граматык. Значны ўплыў «Граматыкі» Смарыцкага можна адзначыць

у граматыках Г. Ф. Лудольфа (1696 г.), Ф. Максімовіча (1723 г.), В. Ададурава (1731 г.). Аўтар граматыкі поўна і падрабязна сістэматызаваў моўны матэрыял, дапоўніўшы і ўдакладніўшы свайго папярэдніка Л. Зізанія. Складальнік граматыкі вырашыў дзве асноўныя задачы: 1) граматычнай нармалізацыі царкоўнаславянскай мовы і ўмацавання яе аўтарытэту ў грамадстве; 2) пашырэння сферы яе выкарыстання. Пасля яе з'яўлення прадстаўнікі каталіцызму і ўніяцтва перасталі адкрыта гаварыць пра царкоўнаславянскую мову як неўнармаваную.

Граматыка М. Сматрыцкага прызначалася для разумення мовы, маўлення, авалодання пісьмом. Аўтар прызнаваў суіснаванне ў ВКЛ дзвюх моў – царкоўнаславянскай і рускай (старабеларускай). Старабеларускую мову ён выкарыстоўваў для тлумачэння асаблівасцей царкоўнаславянскай мовы.

Граматыка складаецца з раздзелаў: арфаграфіі, этымалогіі, прасодыі, сінтаксісу простага (словазлучэння) і вобразнага (стылістыкі) і тэорыі вершаскладання.

Галосныя М. Сматрыцкі падзяліў на «самогласныя» (поўнага ўтварэння) і «прыпрэжногласныя» (рэдукаваныя **ъ, ь**), якія гука не даюць, а, далучаныя да зычных, абазначаюць мяккасць або цвёрдасць (*кровь – кровь*). Зычныя ён дзеліць на «полгласна» (звонкія) і «безгласна» (глухія). Сматрыцкі добра ведаў народна-гутарковае маўленне, таму ў адным з арфаграфічных правіл ён рэкамендаваў не змешваць на пісьме літары **ф** і **хв**, выбухны і фрыкатыўны **г**, **е** і **ѣ**, што было звычайнай з'явай старабеларускага пісьменства.

У этымалогіі ён выдзяляе восем часцін мовы. У часціны мовы ўводзіць выклічнік і выключнае артыкль, які ўласцівы грэчаскай мове. Новымі, у параўнанні з граматыкай Л. Зізанія, былі тэрміны «имя числительное», «прилагательное» і падзел прыметнікаў на «целье» (поўныя) і «усеченые» (кароткія). М. Сматрыцкі ўпершыню сфармуляваў правілы пра «сказательный» месны склон. Усе склоны ён падзяліў на прамыя і ўскосныя. Заслуга М. Сматрыцкага ў вылучэнні асабовых і безасабовых дзеясловаў. Упершыню было адзначана дзеепрыслоўе як асаблівасць славянскіх моў.

Праца М. Сматрыцкага – неад'емная частка сярэднявечнай навукі і культуры. Яна мела і грамадска-палітычнае значэнне. Езуіты, і ў першую чаргу Пётр Скарга, бачылі ў царкоўнаславянскай мове вытокі невуцтва ўсходнеславянскіх народаў і ў будучым – поўную занябанасць. Стварэннем навукова сістэматызаванай граматыкі М. Сматрыцкі нанёс рашучы ўдар па прапаведніках экспансіянісцкіх ідэй Ватыкана,

звязаных з прыніжэннем ролі ўсходнеславянскіх народаў і іх моваў у культурным жыцці тагачаснай Еўропы.

Аднак лінгвістамі выказваецца меркаванне (І. Франко, В. Ластоўскі), што граматыка мела шкодны ўплыў для развіцця старабеларускай мовы.

Станаўленне беларускай філалагічнай думкі адбывалася ў шырокім культуралагічным кантэксце, у цеснай сувязі з працэсамі духоўнага Адраджэння на Беларусі, на якіх істотна праявіліся другі паўднёваславянскі ўплыў і рэнесансныя ідэі Заходняй Еўропы. Прэцэдэнт лацінамоўнай граматыкі («Граматыка Словенская. Зложена и написана трудомъ и прилежанием Іванна Ужевича Словянина», Парыж, 1643 г.) сведчыць аб неаслабнай цікавасці да беларускай культуры ў раманскім свеце, аб тыпалагічным вывучэнні вопыту літаратурнага ўпарадкавання мовы ў складана вырашальнай праблеме спалучэння кананічнага (царкоўнаславянскага) і народнага (старабеларускага) пачаткаў. Складаючы граматыку на лацінскай мове, І. Ужэвіч ставіў мэту, каб праз граматыку даць уяўленне Еўропе пра свой народ, пра славетную старабеларускую мову.

Граматыка І. Ужэвіча ў другой палове ХХ ст. была надрукавана ў Кіеве (1970 г.) з уступным артыкулам, перакладам парыжскага варыянта на ўкраінскую мову. Першыя звесткі пра граматыку знаходзім у працы візантолага А. Бандуры «Усходняя дзяржава, або Канстанцінопальская даўніна» (Парыж, 1711 г.). На Беларусі ўпершыню пра граматыку паведамляе часопіс «Польмя» ў 1928 г. Падзеі 1930-х гг. пахавалі намер надрукаваць граматыку на Беларусі. Тут граматыка ўбачыла свет у 1996 г. у перакладзе з лацінскай мовы на беларускую кандыдатам філалагічных навук А. Жлуткам.

У граматыцы І. Ужэвіч адлюстраваная і апісаная стан сучаснай яму беларускай літаратурнай мовы, дакладна зафіксаваўшы лексічныя (*скарбы, стайня, сталый, зацный, досыць, свойскі, здалёка*), фанетычныя (*борониць, ехати, зверху, бровь, пануючы, нехай, бліжэй, позна, усмажыць*), словаўтваральныя і марфалагічныя змены (*штоколвекъ, найсталеішы, когось, голосу, розуму, водячы, пануючы, вдячного*), якія адбываліся ў ёй да ХVII ст. у выніку адгалінавання ад агульнаўсходнеславянскай мовы.

Каб паказаць асаблівасці беларускай мовы, І. Ужэвіч уводзіць такія старабеларускія формы, як:

- памяншальныя формы (*малы – малюхны – маленькі – малюсенькі – малюсенечкі – малюсенечанькі*);
- агульныя імёны, якія абазначаюць ступень сваяцтва да адказнай асобы (*воеводичь ‘сын ваяводы’, ваевадзянка ‘дачка ваяводы’*);
- неазначальныя займеннікі (*якійсь, хтось, штось, якій-колвекъ*);

- прыналежныя займеннікі (*свой – свойскі, твой – твойскі, нашъ – нашкій*).

Адрозненне граматыкі І. Ужэвіча ад папярэдніх перш за ўсё ў тым, што яна ўяўляе сабой ужо граматыку новага часу, бо апісвае не царкоўнаславянскую, а ўласна старабеларускую мову, яе свецкі, кніжна-літаратурны варыянт.

Па традыцыі яна ўключае ў свой склад арфаграфію, прасодыю, этымалогію. Арфаграфія ў працы І. Ужэвіча мае ў сваім складзе не столькі правапіс, колькі ўласна фанетыку; прасодыя выкарыстоўвае дасягненні піктаграфіі, а этымалогія – ледзь не сучасная марфалогія, амаль з усімі вядомымі нам часцінамі мовы. Аўтар адзін з першых заўважыў вылучэнне дзеепрыслоўных форм на **-учы, -ючы, -ачы, -ячы, -шы** з дзеепрыметніка. Ён апісаў формы дзеепрыметнікаў з суфіксамі **-н-, -т-**, якія будуць уласцівы пазнейшаму стану беларускай мовы. У асобную галіну «сінтаксіс мясцовасцей» І. Ужэвіч вылучыў дыялекталогію. Такія формы, як *фехтаваўшы пайшоў дадому, леў мацнейшы між звярэмі, быці табе ў Парыжы, прадстаіць цнатліва жыці* для нас уяўляюць цікавасць не толькі як факты моўнай гісторыі, яны могуць быць выкарыстаны сёння ў працэсе ўзбагачэння сучаснай культуры мовы.

Граматыка І. Ужэвіча належыць ужо да навуковых, а не вучэбных граматык.

Для шырокага кола чытачоў XVI–XVII стст. многія царкоўнаславянскія словы і формы былі незразумелыя. Таму сталі з’яўляцца перакладныя слоўнікі.

Слоўнікі. Рукапісны слоўнік «Лексись съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто» прыпісваецца І. Фёдараву і ўяўляе сабой помнік пераходнага тыпу ад элементаў скарынаўскага «гласарыя» да лексікона прыточнікава-азбукоўнікавага характару. Сістэма тлумачэння слоў вельмі прадуманая. Побач з падборам адпаведнікаў (*вина – причина, благодать – ласка*), апасродкаваным тлумачэннем (*благоденствие – добрый день, геена – огненная мука*) шырока ўжываюцца энцыклапедычныя прыёмы сэнсавай і этымалагічнай інтэрпрэтацыі слоў (*жажду – прагну пити, страсть – похоть злая или звада или утрапение или роспусная роскошь*). Агульнаўсходнеславянская лексема перадаецца толькі адным словам, калі ёсць адно старабеларускае слова (*щадя – борони, холмъ – пагорок, совесть – сумление, советник – радца*). Пры наяўнасці двух і больш адпаведнікаў падаюцца ўсе, ад больш блізкага па значэнні да больш далёкага (*храбръ – стальной и мощный, пререкание – чварь, спорь, прервание мови*). Рээстравую частку «Лексіса» складаюць царкоўна-

славянскія і агульнаўсходнеславянскія словы, а тлумачальна-перакладную – старабеларуская лексіка.

«Лексис сиречь реченія вькратъце събранны и из словенскаго языка на простый рускій діялектъ истолкованы» (Вільня, 1596 г.) скла-дзены Л. Зізаніем. Асноўнае прызначэнне «Лексіса» – распрацоўка царкоўнаславянскай мовы. Незразумелыя царкоўнаславянскія словы Л. Зізаній тлумачыць сродкамі «простай мовы». У рэестравай частцы слоўніка налічваецца да 1 061 слова, а ў тлумачальнай – больш за дзве тысячы. Л. Зізаній імкнуўся размясціць словы ў алфавітным парадку, але найчасцей даваў гнёзды аднакаранёвых слоў (*блюду – стерегу, блюдение – стереженье; врачуу – лечу, врачевание – лекарство, лечение, врачество – лекарство докторское, врачба – лечение*). Царкоўнаславянскае слова тлумачыцца адным або некалькімі беларускімі адпаведнікамі (*мель – ванна и тыж крейда; баснь – казка, слово, байка*). Аўтар рабіў апісальныя тлумачэнні (*беззлobie – щирая добротъ; жернов ослий – камень млынний, для того называется ослий, же ослами мелют*). Экзатызмы аўтар тлумачыў, падаючы значэнне слова (*зеленичие – ест древо, которое лете и зиме зелено, подобное льстье мает зелью, на котором чернице ягоды растут*). Пазначалася, адкуль слова запазычана (*елой по еврейску бог*). Пасля некаторых слоўнікавых артыкулаў Л. Зізаній прыводзіў царкоўнаславянскія тэксты і фразеалагічныя спалучэнні (*внешний – надворний, верхний, тогосветний. Яко же пишут внешнии мудреци, як пишут тогосветные мудрецы*). Аўтар умела адабраў са шматлікага матэрыялу найбольш характэрнае, тыповае. «Лексіс» – каштоўная крыніца вывучэння слоўнікавага складу беларускай мовы XVI ст., яе сінанімікі, сродкаў словаўтварэння, асноўных шляхоў пранікнення запазычанняў.

«Лексіконъ славенороскій и именъ тькованіе» (Кіеў, 1627 г.) належыць Памве Бярындзе. «Лексікон» змяшчае каля 7 тыс. слоўнікавых артыкулаў. Складаецца з прадмовы «Широкий и великославный языкъ Славенскій...» і дзвюх частак: першая – тлумачальна-перакладны слоўнік, другая – анамастыкон «Отъ еврейскаго, греческаго же и латінскаго и иныхъ языковъ начинаюшаася имена свойственнаа». У слоўніку выяўляюцца элементы перакладнога, тлумачальнага, энцыклапедычнага і этымалагічнага слоўнікаў. Рээстр першай часткі слоўніка складаюць царкоўнаславянскія і старарускія словы, сустракаюцца запазычаныя з чэшскай, грэчаскай і лацінскай моў, шмат старабеларускіх і стараўкраінскіх. Рээстр другой часткі – словы іншамоўнага паходжання. Рээстравае слова першай часткі перакладалася адным або некалькімі адпаведнікамі (*кровь – домъ, стеля, покрыте, драгарь, дахъ, намет*); зрэдку

ідзе тлумачэнне слова, а затым яго пераклад (*птенець – дитя каждого птаха, голопуня, потятко; люботрудіе – працовитость, коханьеса в праці*). Можна падавацца толькі тлумачэнне слова (*кречет – птах, котрым пардвы убиваютъ, и иное птаство, подобенъ соколу, але белъ ввес толко з под горля шарев мало*). П. Бярында прыводзіць і тлумачыць фразеалагізмы (*реци глаголь – мовити слово*). Аўтар стаў уводзіць у лексікаграфічную практыку граматычныя і акцэнталагічныя паметы. У «Лексіко-не» даволі паслядоўна прастаўлены націскі.

Да спадчыны І. Ужэвіча прымыкае «Сіноніма славенароская» (XVII ст.) – адзін з апошніх помнікаў агульнай з украінцамі моўнай супольнасці. У рээстравай частцы слоўніка вытрымана старабеларуская лексіка, якая перакладаецца ў другой, тлумачальнай, на старарускую. «Сіноніма» – слоўнік новага тыпу, у якім упершыню даецца вытлумачэнне адной народнай мовы праз другую. Традыцыйна з мясцовай мовы перакладалі на стараславянскую ў славянскім свеце, на лаціну – у Заходняй Еўропе. Помнік можна назваць сінанімічным слоўнікам усходнеславянскага моўнага рэгіёна, бо старабеларуская і стараруская мовы былі на той час гранічна блізкароднаснымі (*бреханіе – лаяние, рыкание, лжа; жалую – щажу, пекуся, сетую, ревную*). «Сіноніма» мае каля пяці тысяч рээстравых слоў. Паводле складу лексікі слоўнік належыць да ліку дыферэнцыяльных, бо ён уключае тры старабеларускія лексемы, якія адрозніваліся ад старарускіх адпаведнікаў лексічным значэннем (*вандрование – странствие; ворогую – вражду*). У слоўніку прадстаўлены ўсе стылі: ад рэлігійных да свецкіх, амаль усе пласты лексікі (ад бытавой да адцягненай). Старабеларуская лексема перакладалася адным словам, калі было адэкватнае старарускае слова (*жадаю – желаю, жебракъ – нищий*), або некалькімі адпаведнікамі пры іх наяўнасці (*дужій – доблестный, твердый, крепкий, сильный, храбрый, ратный*).

Такім чынам, у XVI–XVII стст. канчаткова акрэслілася артыкуляцыйная база беларускай мовы, яе акцэнталагічная, фанетычная і марфалага-сінтаксічная сістэмы. Старабеларуская мова адрознівалася ад старапольскай і старарускай, у выніку чаго і ўзнікла неабходнасць у такім слоўніку.

Моўна-стылістычныя асаблівасці канцылярска-юрыдычнага пісьменства

Нарвежскі славіст Х. Станг, старанна вывучыўшы мову дакументаў найважнейшых канцылярый ВКЛ, канстатаваў, што першапачаткова іс-

навала некалькі тыпаў актавай мовы, якія адрозніваліся пераважна арфаграфічнымі і граматычнымі асаблівасцямі. У часы караля Аляксандра канцылярская мова стала больш стабільнай, яна дасягнула трывалай, устойлівай формы, якая адлюстроўваецца і ў іншых помніках таго часу. Пазней, пры Жыгімонце II Аўгусте, канцылярская мова ВКЛ стала беларускай. Яна грунтавалася на паўночных беларускіх гаворках. У ёй паступова растварыўся і полацкі тып актавай мовы, які раней выступаў як самастойны.

Старабеларуская дзелавая (ці юрыдычная, або афіцыйна-дзелавая, ці канцылярска-юрыдычная) мова праяўляецца ў развітай сістэме тэкстаў рознай жанравай прыналежнасці, якія абслугоўвалі палітычную, прававую, сацыяльна-эканамічную сферы функцыянавання ВКЛ.

Канцылярска-юрыдычнае пісьменства зарадзілася ў выглядзе граматы – даравальнага дакумента цэрквам і манастырам. Да XV ст. яно было прадстаўлена пераважна гандлёвымі дагаворамі, даравальнымі, купчымі, менавымі і прысяжнымі граматамі. Такія граматы ад старажытнасці да пачатку XV ст. пісаліся на пергаменце – скуры ягняці ці цяляці. На Беларусі з канца XIV ст. для граматы ужывалі і прывазную паперу. З 1530 г. дакументы пісаліся ўжо на паперы мясцовай вытворчасці. У другой палове XV ст. у беларускай мове слова «грамота» як назва дакумента пачало замяняцца словам «лісьць».

Акрамя названых дакументаў, да юрыдычных помнікаў адносяцца: Вісліцкі статут (1347 г., перакладзены з лацінскай мовы), Судзэбнік караля Казіміра IV Ягелончыка (1468 г.), земскія кнігі (вяліся з канца XV ст.), Статуты ВКЛ (1529 г., 1566 г., 1588 г.), Метрыка ВКЛ (складалася з XIV па XVIII ст.), дакументы судоў, вопісы войскаў, дакументы з Кракава і Варшавы для ВКЛ (XVI–XVII стст.).

Першымі напісанымі помнікамі беларускага права лічацца дагаворы. У іх замацоўваліся прававыя адносіны, якія забяспечвалі мірныя зносіны ў гандлёва-эканамічных і дзяржаўна-палітычных сувязях. У такіх дакументах вызначаліся меры цывільнай і крымінальнай адказнасці за правапарушэнні, рэгуляўся парадак заключэння і выканання дамоў, рэгламентавалася прававое становішча замежных купцоў.

Да ліку першых дакументаў пісанага права адносяцца і граматы прывілеі – агульназемскія, абласныя, гарадскія і валасныя. У агульназемскіх прывілеях (1447, 1492, 1564 гг.) былі выкладзены нормы канстытуцыйнага права і асноўныя прынцыпы грамадзянскага, крымінальнага, судовага і працэсуальнага права.

Судзебнік быў першым кодэксам крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права на нашай зямлі. У аснову Судзебніка было пакладзена мясцовае беларускае звычаёвае права ў спалучэнні з новымі нормамі, што выпрацаваліся судовай і адміністрацыйнай практыкай згодна з новымі сацыяльна-палітычнымі ўмовамі жыцця.

Найвышэйшага дасягнення беларуская прававая культура была ў Статутах ВКЛ. У распрацоўцы статутаў удзельнічалі вядомыя беларускія асобы і грамадскія дзеячы. Доктар права, першадрукар і асветнік Ф. Скарына ўдзельнічаў у распрацоўцы Статута 1529 г. Асноўныя палажэнні абмяркоўваліся з вялікім князем Літоўскім Жыгімонтам Казіміравічам. Статут быў першым зводам законаў у Еўропе, бо ў ім былі сістэматызаваны і выкладзены нормы канстытуцыйнага, вайсковага, грамадзянскага, зямельнага, шлюбна-сямейнага, судова-працэсуальнага, крымінальнага і іншых галін права. Статут 1566 г. распрацоўваўся пры актыўным удзеле і пад кіраўніцтвам дзяржаўнага дзеяча, ваяводы віленскага, канцлера ВКЛ, маршалака земскага, старасты берасцейскага і ковенскага Мікалая Янавіча Радзівіла Чорнага. У канстытуцыйным праве Статута 1566 г. былі адлюстраваны дзяржаўны суверэнітэт, грамадскі і дзяржаўны лад, асноўныя правы і абавязкі грамадзян, асноўныя прынцыпы судовага ладу і палажэнні іншых галін права. У краінах Заходняй Еўропы канстытуцыйнае права набыло самастойнае значэнне як галіна права толькі ў XVIII ст. Статут падкрэсліваў суверэнітэт ВКЛ і абавязваў гасудара захоўваць недамыкальнасць яго тэрыторыі, забараняў даваць чужаземцам, у тым ліку і палякам, зямлі, пасады, чыны і званні. Беларуская мова прызнавалася за дзяржаўную на ўсёй тэрыторыі ВКЛ.

У канцылярска-юрыдычным пісьменстве раней, чым у іншых жанрах, сталі прымяняць скарапіснае пісьмо, замест ранейшага паўустава. Мова канцылярска-юрыдычных помнікаў найбольш блізкая да жывой тагачаснай беларускай мовы, у ёй практычна адсутнічаюць царкоўна-славянскія граматычныя і лексічныя сродкі. Элементы польскай мовы актыўна пачынаюць пранікаць к канцу XVI ст.:

1) пачатковы перыяд ахоплівае канец XIV ст., калі ў 1385 г. была падпісана Крэўская унія (да ліку першых запазычанняў з польскай мовы адносяцца лексемы *поветь* (*повяты*) 'павет' (1383 г.), *мешкати* (*мяшкати*) 'жыць, знаходзіцца; марудзіць' (1388 г.), *нагабати* (*накгабати*) 'прыгнятаць' (1388 г.), *панство* (*паньство*) 'дзяржава' (1388 г.), *подканцлерый* (*подканцлеръ*) 'намеснік канцлера' (1392 г.), *подстаростий* (*подстаростей, потстаростий*) 'намеснік старасты' (1395 г.);

2) з другой паловы XVI ст. адзначаецца шырокае пранікненне пананізмаў, чаму паспрыяла падпісанне Люблінскай уніі ў 1569 г. («Каралеўства Польскае і Вялікае Княства Літоўскае ёсць адзінае і непадзельнае цела, а таксама агульная і адзіная Рэч Паспалітая, якая з дзвюх дзяржаў і народаў у адзіную дзяржаву аб'ядналася»);

3) канец XVI і XVII ст. характарызуюцца актыўным прытокам пананізмаў. Сведчаннем гэтаму з'яўляюцца назіранні А. Булыкі над пастановамі Галоўнага Трыбунала Вялікага Княства Літоўскага. Так, у ранніх дакументах, якія датаваліся 1583–1612 гг., юрыдычныя, грамадска-палітычныя, сацыяльна-эканамічныя назвы іншамоўнага паходжання, у параўнанні з пастановамі пазнейшага перыяду, насілі ўмераны характар, пагэтану іх можна разглядаць «як пісьмовыя крыніцы, якія ў моўных адносінах засталіся ў баку ад агульнага працэсу пананізацыі і лацінізацыі». У рашэннях 1630–1635 гг. знаходзяць адлюстраванне запазычаныя лексемы, раней не вядомыя пісьмовым тэкстам, што з'явілася заканамерным ва ўмовах пашырэння польскай мовы ў сферы дзелавых зносін.

Актавае пісьменства выконвала вядучую ролю ў сістэме стыляў старабеларускай мовы. Яно было найбольш шырокай сферай прымянення старабеларускай мовы. Менавіта ў практыцы справаводства і заканадаўства выпрацоўваліся характэрныя рысы старабеларускай літаратурнай мовы, папаўнялася грамадска-палітычная, дзяржаўная і юрыдычная тэрміналогія, лексіка і фразеалогія штодзённага жыцця. Аднак моўныя сродкі тут не атрымлівалі належнай мастацкай апрацоўкі, бо змест допісаў, прыёмы іх афармлення прымушалі пісца прытрымлівацца пэўных стэрэатыпаў.

У гэтым стылі адлюстраваны такія прадметна-тэматычныя пласты лексікі, якія ў іншых помніках або адсутнічаюць, або прадстаўлены толькі адзінкавымі словамі. Гэта юрыдычная тэрміналогія, назвы прадстаўнікоў тагачаснага насельніцтва, назвы сыравіны, прадметаў хатняга ўжытку, прадуктаў харчавання, адзінкі меры і вагі, назвы палявых і агародных культур, свойскіх і дзікіх жывёл: *апеляцыя, документъ, коронацыя, фундаторъ, протекция, тестаментъ, бурмистръ, маршалокъ, радца, ласица, попелъ, олово, мигдаль, пиво, кошъ, центаръ, млынъ, шапка оксамитная, кубокъ, жито, стырта*. Разам з тым канцылярска-юрыдычнае пісьменства, у параўнанні з іншымі стылямі, больш поўна адлюстроўвае іншамоўны ўплыў, асабліва ў галіне лексікі. З лацінскай мовы, якая ў той час была ва ўжытку ў Рэчы Паспалітай, у беларускую дзелавую пісьменнасць перайшла вялікая колькасць тэрмінаў лацінскага паходжання: *актъ, апеляцыя, аренда, артыкул, депутат, констытуцыя, мандат, тытул* і інш.

У актавым пісьменстве беларуская мова ўжывалася да канца XVI ст. Аднак ужо ў гэты час у сувязі з узмацненнем паланізацыі ў канцылярска-юрыдычнае пісьменства пачала пранікаць і польская мова. Практычна ўжыванне польскай і лацінскай моў пачалося ў канцы XVI ст., і ў сярэдзіне XVII ст. афіцыйнае актавае пісьменства на беларускай мове фактычна спынілася. Але дакументы прыватнага характару пісаліся на беларускай мове і пазней.

З дагаворных граматаў да нашага часу дайшлі:

- а) Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г.;
- б) Грамата Гердзена 1264 г.;
- в) Грамата полацкага князя Ізяслава каля 1265 г.;
- г) Грамата полацкага епіскапа Якава 1300 г.;
- д) Грамата рыжан да віцебскага князя Міхаіла 1300 г.;
- ж) Дагавор Полацка з Рыгай 1330 г.;
- з) Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу 1387 г.

Моўная аснова граматаў – агульнаўсходнеславянская, свабодная ад уплыву з боку царкоўнаславянскай мовы. У іх зафіксаваны рысы будучай беларускай літаратурнай мовы. Сярод фанетычных рыс гэта:

- поўнагалосныя формы (*городъ, горожане, сорама, сторону, золото, серебро, пересудъ, берега*);
- замена *ѣ на е (*ехати, на горе, по Двине, всемъ, темъ*).

У марфалогіі гэта супадзенне форм вінавальнага склону з родным у адушаўлёных назоўніках (*прислалъ въ ригу своего лучьшего попа ерьме> и съ нимъ умьна мужа пантеля*);

- наяўнасць інфінітыўнай формы з -ть (*усадить*);
- адсутнасць спрагалных форм дапаможнага дзеяслова *быти* ў складзе перфекта (*пришелъ, уздумалъ, утвърдили, трудилися*);
- ужыванне злучніка *аже* замест *аще*;
- формулы, уласцівыя юрыдычнаму стылю (*правду взати, того лета, твердити миръ*).

Лексіка прадстаўлена юрыдычнай і грамадска-палітычнай тэрміналогіяй (*биричъ* ‘паліцэйскі чын’, *дѣтськіи* ‘службовы чын’, *желѣзо* ‘кайданы’, *пересудъ* ‘перагляд судовай справы’, *послухъ* ‘сведка’); словамі з гандлёвай сферы (*волочанинъ* ‘хто жыў паміж суднаходнымі рэкамі і бурлачэў’, *капъ* ‘адзінка вагі’, *купць, товаръ*); тэрмінамі-назвамі купцоў і гандлёвых цэнтраў (*латининъ* ‘еўрапеец’, *русинъ* ‘рускі купец’, *смолнанинъ* ‘смаленскі купец’).

У граматах праяўляліся і мясцовыя моўныя рысы, якія далей сталі функцыянаваць як адметныя рысы старабеларускай мовы:

- адначасова з прыстаўкай і прыназоўнікамі в у адных і тых формах слоў пераважае *у* (*взяти – узати, уздумаль, устоко, у вьрхъ, у низъ, у место, у погребъ*);

- чаргаванне задняязычных са свісцячымі (*у ризе, на березе, на вълъцѣ*);

- чоканне – ужыванне **ч** замест **ц** (*гочкии, купчемъ*).

Адны з моўных асаблівасцей граматы адпавядаюць сучасным нормам беларускай мовы, а іншыя захаваліся ў вузкамясцовым ужыванні.

Эпоха росквіту дзелавай пісьменнасці на беларускай мове прыпадае на XVI ст. Перш за ўсё гэта Статуты ВКЛ. У 1614 г. з'явіўся польскі пераклад Статута, які перавыдаваўся ў 1619, 1648, 1694, 1744, 1786 гг. і пазней. У 1632 г. з'явіўся нямецкі пераклад Статута, прызначаны для той часткі Ліфляндзі, якая ў XVII ст. уваходзіла ў склад ВКЛ. У сярэдзіне XVII ст. зроблены пераклад Статута на рускую мову, ён у свой час паслужыў адной з асноўных крыніц Саборнага ўлажэння 1649 г.

Лепшыя моўныя здабыткі канцылярска-юрыдычнага пісьменства замацаваны ў Статуце ВКЛ – зводзе законаў феадальнага права эпохі ВКЛ. Вядомыя тры рэдакцыі Статута – 1529, 1566, 1588 гг. У іх атрымалі юрыдычнае замацаванне асновы грамадскага і дзяржаўнага ладу; прававое становішча класаў; парадак утварэння, састаў і паўнамоцтвы асноўных органаў дзяржаўнага кіравання і суда.

Найважнейшыя дасягненні канцылярска-юрыдычнага пісьменства ВКЛ былі сістэматызаваны ў мове Статутаў. Сістэма моўных сродкаў гэтай пісьменнасці ў сваёй аснове мела жывую народную беларускую мову. Аднак выконваючы важнейшыя дзяржаўныя і грамадскія функцыі, яна не магла задавальняцца толькі сродкамі народна-дыялектнай мовы, абмежаванай па сваіх стылістычных і выяўленчых магчымасцях. Канцылярская мова выпрацоўвала ўласныя сродкі, больш багатыя і разнастайныя ў параўнанні з народнай мовай. У яе распрацоўцы прымалі дзейсны ўдзел дзяржаўныя ўстановы і шматакія службовыя асобы. Дзяржаўнае значэнне мовы садзейнічала замацаванню назваў з'яў і паняццяў адцягненнай і тэарэтычнай думкі, права і адміністрацыі, рамёстваў і тэхнікі, промыслу і гандлю, што дасягалася шляхам пашырэння семантыкі ўласных слоў, стварэння неалагізмаў і засваення запазычанняў з іншых моў.

Для выдання Статута (1588 г.) быў выкарыстаны спецыяльны курсіўны шрыфт, які ўдала імітаваў тагачасны скорапіс. Тут праявілася імкненне адрозніваць друкарскімі сродкамі свецкае выданне ад рэлігійных друкаваных кніг з іх традыцыйным кірылічным шрыфтам, што

ў Расійскай Дзяржаве пазней ажыццёўлена рэформай Пятра I шляхам увядзення грамадзянскага шрыфту. Першым друкаваным помнікам дзелавога зместу на беларускай мове з'яўляецца «Трыбунал» 1586 г. («Трибуналь обователемь Великого Князства Литовского»). Ён упершыню ў беларускім кнігадрукаванні быў набраны спецыяльным курсіўным шрыфтам, які імітаваў сваёй канфігурацыяй скоропіс другой паловы XVI ст. Тут, такім чынам, намнога раней вызначылася тэндэнцыя ў выкарыстанні грамадзянскага алфавіта для літаратуры свецкага зместу.

Арфаграфічная сістэма ўсіх трох Статутаў грунтуецца на традыцыйным гісторыка-этымалагічным прынцыпе, таму ў ім, як і ў іншых старабеларускіх помніках, не знайшлі адлюстравання такія фанетычныя з'явы беларускай мовы, як аканне і яканне, дзеканне і цеканне.

Арфаграфія Статутаў характарызуецца дзвюма асноўнымі тэндэнцыямі – гэта ўніфікацыя графікі і фанетызацыя правапісу. Графічная сістэма Статутаў максімальна спрошчана: тут мала такіх дублетных літар, якія паслядоўна ўжываліся ў рэлігійнай літаратуры таго часу. Ва ўсіх спісах Статутаў назіраецца адступленне ад традыцыйных правапісных прыёмаў і збліжэнне з жывымі маўленчымі нормама беларускай мовы. Фанетызацыя правапісу ў спісах Статутаў праявілася ў прамым або ўскосным адлюстраванні на пісьме некаторых фанетычных рыс беларускай мовы.

У выніку супадзення ў беларускай мове вымаўлення гукаў **ѣ** і **е** літара **ѣ** ў Статуце выкарыстоўвалася вельмі рэдка і без якіх-небудзь прыкметных заканамернасцей. Часам **ѣ** ўжывалася на месцы этымалагічнага **е** (*винѣнь, вѣчне, местиѣ, повторѣ, слушинѣ*). Затое ў лексемах і граматычных формах, дзе быў этымалагічны **ѣ**, пісалася **е** (*вено, вера, дело, лето, сено, тело, в дворе, в лесе, в листе, на дорозе, на послузе*).

У пэўных пазіцыях гук [у] замяняецца на ў «нескладовае» (графічна **в**): *вживати, втекати, вчинити*.

Даволі часта перадаецца зацвярдзенне шыпячых і **р** (*кончыти, учынити, шляхтичами, срэбро, потреба*). Гэтая з'ява асабліва паслядоўна адлюстравана ў дзеепрыслоўях прошлага і цяперашняга часу: *ждучы, давши, мевшы*.

Варыянтнай нормама з'яўляецца ўскоснае адлюстраванне якання (замена *л на **е**): *просечы, робечы, везень, деветь*. У дзеепрыслоўях цяперашняга часу ўжыванне **е** на месцы *л фактычна з'яўлялася правапіснай нормама (*боронечи, водечи, возечи, помнечи, просечи, робечы, седечы, хочечы*).

Фактычна ўпершыню ў Статутах стала выкарыстоўвацца літара э для абазначэння цвёрдасці папярэдняга зычнага (часта выкарыстоўваецца спецыяльная літара **е**, асабліва ў Статуце 1588 г.): *дрэво, потрэба, тэстаментъ, джкрэтъ*. Найбольш часта гэтая з’ява адзначаецца ў нека-
тых спісах Статута 1566 г.

Выбухны [г] у іншамойных словах перадаецца дыграфам **кг** (*кгвал-
тъ, цекгла*).

Пэўную арфаграфічную няўстойлівасць выяўляюць словы з гукамі [л], [н] пасля галоснага перад зычным. У адных і тых словах альбо ставіўся знак мяккасці (**ь**), альбо адсутнічаў (*альбо – албо, только – толко, вольно – волно, паньство – панство, малженьство – малженство*).

Статуты вылучаюцца нярэдкаім змяшэннем літар **ь** і **ъ**, асабліва ў канцы слоў (*лечь – лечь, меець – меець, вездь – вездь, вязень – вязень*).

Сувязь арфаграфічных прыёмаў Статутаў з папярэднымі рукапіснымі традыцыямі праявілася ў частым напісанні многіх зычных літар над радком (*здра^аца, кня^аство, везен^е, пер^е, зара^а*). Гук [й] абазначаўся значком паерык (‘), які заўсёды выносіўся над радком (*во[’]ско, бо[’], по[’]ко[’]*). Пад цітлай у апошнім выданні Статута (1588 г.) сустракаецца толькі некалькі слоў (*гѣдрский, кѣзь, мѣтъ*).

Граматычны лад спісаў Статутаў характарызуецца адносна высокай ступенню ўстойлівасці і ўнармаванасці, што было наогул адзнакай усяго дзелавага пісьменства таго часу.

Сістэма скланення назоўніка вельмі блізкая да сучаснай і грунтуецца на аб’яднанні назоўнікаў у тыпы скланення па родах, а не па асновах.

Назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне стала ўжываюцца з канчаткам **-у/-ю** (*двору, зверу, огню*).

Назоўнікі мужчынскага роду ў назоўным склоне множнага ліку побач з традыцыйным канчаткам **-і/-ы** ўжываюцца з царкоўнаславянскім канчаткам **-ове/-еве** (*воеводе, войтове, полове*).

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі **-у/-ю** (*в дому, в замку, в покою, на месціцу, на торгу, по грошу*).

Назоўнікі жаночага роду былых асноў на **-й** (трэцяе скланенне) у родным склоне множнага ліку ўжываюцца выключна з канчаткам **-ей** (*бортей, броней, волостей, вольностей, речей, сеножатей*).

Стракатым выглядае выкарыстанне назоўнікаў у творным склоне множным ліку, дзе ўжываюцца тры канчаткі:

- старажытныя формы з **-ы** (*з возы, з суседы, тыми словы*);
- традыцыйны канчаток **-ми** (*детьми, коньми, людьми, речми*);

- адзначаецца беларускі **-амі** (*лістамі, млынамі, мостамі, шлях-тучамі*).

Выключнай устойліваасцю і ўнармаванасцю вылучаецца сістэма прыметніка:

- прыметнікі ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку, як і парадкавыя лічэбнікі, маюць канчаток **-ый/-ий** (*великий, другой, домовый, пев-ный, первый*);

- прыметнікі ў форме жаночага роду адзіночнага ліку ў родным склоне ўжываюцца толькі з канчаткам **-ое** (*властное руки, греческое веры, обложное хворобы, розное веры*);

- прыметнікі ўсіх трох родаў у назоўным і вінавальным склонах у множным ліку ўжываліся з адзіным уніфікаваным канчаткам **-ые/-ие** (*лесные товары, последние листы, прошлые годы, земные права*).

У Статуце 1529 г. трапляюцца новыя формы інфінітыва на **-ть** (*дать, зраниять, шиховать*). У Статутах 1566 і 1588 гг. такія ўтварэнні маюць значэнне варыянтнай нормы.

Часта ўжываюцца дзеяслоўныя формы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку рознай марфалагічнай структуры (формы першай і другой асобы адзіночнага і множнага ліку не ўласцівы Статуту). Асноўнай граматычнай нормай выступае мяккі **-ть** у канчатку (*береть, будеть, ведеть, сидеть, служатъ, ходять*). Ва ўмоўных канструкцыях са злітнай часціцай **ли** дзеяслоўныя формы выступаюць у цвёрдым варыянце (*будетли, застанетли, могутли, присягнетли*). Формы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку часам фіксуюцца і з цвёрдым **-ть** у канчатку (*боронить, ведеть, маеть, сидеть, учитъ, чинить*). Варыянтнасць **т** і **ть** можна патлумачыць як вынік арфаграфічнага змяшэння літар **ь** і **тъ**, што назіраецца і ў іншых словах.

Формы прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку (былыя дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу) сустракаюцца без канцавога **-а** (*выжогъ, зvezъ, принесъ, рекъ, секъ*). Пад польскім уплывам такія формы ўжываліся з суфіксам **-а** (*звыкль, могль, утекль*).

Часта ўжываліся і дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану (*входящий, держачий, стоячий, умеющий*). Яны не ўласцівы беларускай народнай дыялектнай мове і сведчаць аб узаемадзеянні юрыдычнай пісьменнасці з іншымі стылямі тагачаснай пісьмовай мовы.

Сінтаксічная сістэма Статута захоўвае шэраг спецыфічных рыс, характэрных для юрыдычнай пісьменнасці.

У мове пераважаюць складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы (прошлы час + часціца **бы**; будучы час + часціца **ли**): *если бы который*

пань або шляхтичь один другому имене в суме пеневои заставиль, тогда тотъ, хто закупит и в держанью будетъ, службу земскую с того заступовати мает и повинен будетъ.

Адметнай асаблівасцю з'яўляецца выражэнне і галоўных, і даданных членаў сказа многімі аднароднымі членамі, што абумоўлена неабходнасцю дакладнага ўказання асоб, прадметаў, месцаў і дзеянняў (*на з'ездех и соймикохъ тымъ обычаемъ маеть быти воевода, кашталянь, а гдѣ кашталяна нетъ, маршалокъ оного повету, подѣкоморый, хоружий, судья, подѣсудокъ, войский, столник, подстолий*).

Спецыфіка лексікі помніка вызначаецца тым, што тут закранаюцца самыя разнастайныя бакі грамадскага, гаспадарчага і асабістага жыцця ўсіх сацыяльных слаёў тагачаснага насельніцтва. Гэта абумовіла адлюстраванне ў помніку ўсіх найважнейшых лексіка-тэматычных разрадаў старабеларускай мовы, пачынаючы ад найменняў дзяржаўных і службовых асоб розных рангаў і заканчваючы падрабязным пералікам сельскагаспадарчых культур, прылад працы, прадметаў хатняга ўжытку, свойскіх і дзікіх жывёл і птушак. Назавём некаторыя тэматычныя групы:

- назвы асоб, якія прыцягваюцца да адказнасці ў судзе (*виновайца, выволанецъ, выступникъ, гвалтовникъ, головникъ, забойца, здраца, злодей, мордёръ, мужобойца, потварца, чужоложникъ*);

- назвы судаў розных інстанцый (*судъ гетманский, головный, господарский, гродский, дворный, духовный, замковый, поветовый, полюбовный, трибунальский*);

- назвы дакументаў, якімі рэгламентаваліся ўзаемаадносіны паміж людзьмі ў паўсядзённым грамадскім і гаспадарчым жыцці (*листъ веновный, военный, врядовый, господарский, железный, замеронный, записный, заручный, напоминальный, сеймовый, судовой*). Усе назвы ўтвораны на ўласнабеларускім моўным матэрыяле;

- назвы сельскагаспадарчых культур (асабліва 13 раздзел) (*боб, горох, ечень, жито, конопли, огурки, просо, цыбуля, чеснок*);

- назвы гаспадарчых прылад працы і прадметаў (*гебель, долото, дуга, коса, пила, свердло, серпъ, хомутъ, сокера*);

- назвы свойскіх жывёл (*коза, конь, подсвинокъ, быкъ неукъ, вепрь кормный, жеребець третякъ, козель четвертакъ*);

- назвы рамеснага люду (*возница, гончаръ, дойлида, золотаръ, коваль, кравецъ, малеръ, пушкаръ, слесаръ, столяръ, бортникъ, ключникъ, мысливецъ, шинкарка*);

- назвы падаткаў (*вижованое, гребельное, мостовое, оглядное, подорожное, поколodное, помильное*);

- назвы абстрактных паняццяў (*баченье, будованье, вызволенье, выкананье, гвалтованье, збиранье, дозволенье, захованье, спустошенье*); а таксама з суфіксам *-ость* (*бачность, близкость, вольность, давность, дорогость, звывклость, ровность, спросность*).

- назвы адміністрацыйных устаноў (*бискупство, воеводство, земство, писарство, подсудство, тивунство, хоружство*);

- а таксама словазлучэнні і фразеалагічныя звароты тэрміналагічнага значэння (*вальный соймъ, вечное выволанье, горячий учинокъ, дворная челедь, посполитое право, рухомая маетность*).

Значэнне Статутаў у гісторыі беларускай мовы яшчэ і ў тым, што яны юрыдычна замацоўвалі прававое становішча беларускай мовы як дзяржаўнай у ВКЛ. Леў Сапега з годнасцю заяўляў: *«если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не обчым еким языком, але своим власным права списанные маем»*.

Для замацавання юрыдычнага статусу мовы ў 4 раздзеле было запісана: *«А писар земский маеть по руску литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не инымъ языком и словы»*.

Метрыка ВКЛ, ці Літоўская Метрыка (паралельна з назвай Метрыка Вялікага Княства Літоўскага, зафіксаванай у вопісе 1623 г., шырока распаўсюджана назва Літоўская Метрыка, якая выкарыстоўвалася А. Нарушэвічам, С. Пташыцкім і з цягам часу была прынята вядучымі даследчыкамі-метрыкантамі ХХ ст., пераважна Расіі, Літвы. Аднак многія з іх, напрыклад, Г. Харашкевіч, звяртаюць увагу на ўмоўнасць тэрмінаў), – гэта дзяржаўны архіў ВКЛ XIV–XVIII стст. Яна змяшчае:

- акты ад імя вялікіх князёў літоўскіх і каралёў польскіх;
- дакументы сеймаў, урадавых і прыватных асоб;
- судовыя рашэнні;
- тастаменты;
- інструкцыі і справаздачы пісцоў;
- вайсковыя і казначэйскія рэестры і г. д.

Метрыка – унікальны помнік пісьмовай прававой культуры Беларусі і Літвы эпохі ВКЛ. Значная частка Метрыкі загінула ў час войнаў, арыгінальных кніг захавалася мала. Яшчэ ў XIX ст. Метрыка захоўвала сваё практычнае значэнне: паводле яе дакументаў вырашаліся спрэчныя пытанні паміж казнай і прыватнымі асобамі, зацікаўленыя асобы атрымлівалі з яе неабходныя выпісы на пацвярджэнне ўладанняў, копіі гербаў і радаслоўных і г. д. У наш час вядома больш за 600 тамоў Метрыкі, большая частка іх захоўваецца ў Цэнтральным дзяржаўным архіве старажытных актаў у Маскве.

Матэрыялы Метрыкі ад пачатку яе стварэння і да сярэдзіны XVII ст. напісаны пераважна на беларускай мове, пазнейшыя – на польскай і лацінскай. Напрыклад, у «Метрыцы караля Стэфана» на 920 старонках больш за 200 дакументаў, з іх усяго 8 – на беларускай і польскай мовах, 4 – на польскай, 5 – на лацінскай, 1 – на беларускай і лацінскай, а ўсе астатнія – на беларускай.

З матэрыялаў Метрыкі для гісторыі мовы асабліва каштоўныя судовыя справы, дзе нярэдка змяшчаюцца выдатныя ўзоры жывой беларускай мовы таго часу. У некаторых кнігах судовыя справы займаюць да 50 старонак тэксту і фактычна ўяўляюць спецыяльныя юрыдычныя нарысы. Усе дакументы пашпартызаваныя.

Арфаграфічная сістэма і граматычны лад мовы Метрыкі істотна не адрозніваюцца ад іншых разнавіднасцей старабеларускага пісьменства. Але ў слоўнікавым складзе Метрыкі прыкметна вылучаюцца пласты канцылярска-юрыдычнай і адміністрацыйна-прававой тэрміналогіі.

Адлюстравана дыферэнцыяцыя судоў (*асесорскі, бурмістровскі, войтовскі, гайны, головны, дворны, духоўны, замковы, земскі, кгродскі, камісарскі, копны, лавнічы, належны, полюбовны*).

Падставай для ўзбуджэння судовай справы або для апраўдання абвінавачанага боку служылі разнастайныя дакументы (*лісьць веноўны, вечысты, вызволены, вызнаны, госпадарскі, граничны, добровольны, жалованы, жалезны, завитны, закрывальны, закупны, заменны, запісны, заручны, камісійны, купчы, местскі, опасны, отворысты, перемирны, продажны*).

Дакументы мелі назвы (*варунок, взятъ, выпуценье, вырокъ, дарованье, дель, заведенье, застава, зоставенье, квитацыа, контроверсыа, оправа, отложено, пильность, поданье, подвезанье, померкованье, привилей, протестацыа, пуценье, розознанье, скасованье, справа, тестаментъ, угода, учиненье*).

У канцылярска-юрыдычнай дзейнасці шырока выкарыстоўваліся семантычныя і словаўтваральныя магчымасці беларускай мовы. Разам з тым слоўнікавы склад вылучаецца вялікай колькасцю тэрміналогіі лацінскага паходжання (*адміністраторъ, актормъ, арендаръ, депутатъ, енералъ, ревизормъ, артикулъ, квитъ, мандатъ, реестръ, статутъ, консенсъ, лимитацыа, форумъ, атестацыа, апеллацыа*).

Дзяржаўнае значэнне мовы садзейнічала пераўтварэнню жывых народных гаворак у моцную і высокаразвітую дзяржаўна-літаратурную мову, якая развіталася і ўдасканалвалася. Яна жывілася прытокам народных элементаў, шляхам пераносу і асэнсавання адпаведных уласных

слоў або запазычанняў з іншых моў, выпрацоўвала новыя словы і тэрміны тэарэтычнай і адцягненай думкі, душэўных эмоцый, права і адміністрацыі, рамяства і тэхнікі, промыслу і гандлю.

Мова старабеларускага свецка-мастацкага пісьменства

Сярод жанрава-стылявых разнавіднасцей помнікаў пісьменства эпохі беларускай народнасці істотнае месца па колькасці вядомых помнікаў і па разнастайнасці жанраў належыць свецка-мастацкай літаратуры. Да яе адносяцца перакладная літаратура, летапісы, хронікі, мемуары, вершы, палітычная сатыра.

Мова беларускага летапісання. Самым старажытным і пашыраным жанрам гэтага віду пісьменства з’яўляюцца летапісы. Летапісанне існавала на Беларусі з XII па XIX ст., яно дае багаты матэрыял для вывучэння гістарычнай фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі старабеларускай мовы. Летапісы складаліся ў розныя часы і ў розным сацыяльна-культурным асяроддзі, таму па змесце, ідэйнай скіраванасці і жанрава-стылявых асаблівасцях яны вельмі розныя. У дачыненні да летапісаў выкарыстоўваюцца наступныя тэрміны: хроніка, хранограф, летапісны тэкст, рэдакцыя, пратограф, спіс, копія, летапісны звод.

Хронікі – гісторыка-літаратурныя творы, у якіх падзеі падаюцца за пэўны прамежак часу і прывязаны да пэўнай мясцовасці.

Летапісныя тэксты – кампіляцыі, якія ствараліся на аснове разнастайных крыніц (больш ранніх летапісаў, дакументаў, рэлігійнай літаратуры) і на падставе ўласных назіранняў летапісца.

Рэдакцыя – літаратурная перапрацоўка некалькіх спісаў, зробленая з пэўнай мэтай, або выкліканая пэўнымі падзеямі, або зменай палітыка-ідэалагічнай патрэбы.

Пратограф – тэкст першапачатковага рукапісу, які стаўся асновай пазнейшых спісаў, рэдакцый.

Спіс (чарнавік і белавік) – напісаны не аўтарам.

Копія – тэкст, які цалкам паўтарае змест арыгінала.

Летапісны звод – злучэнне ў адзінае апавяданне розных летапісных запісаў, дакументаў, актаў, белетрыстычных аповесцяў і жыццёвых твораў. Пераважная большасць летапісаў, што дайшлі да нас, уяўляюць сабой зводы.

На Беларусі перапісваліся даўнія старажытнарускія летапісы, у якіх падавалася гісторыя Кіеўскай Дзяржавы. Беларускія перапісчыкі

паўтаралі гэтыя летапісы, хоць часам дапаўнялі іх новым матэрыялам. Старажытнарускія летапісы характарызуюцца мясцовай скіраванасцю і лакальнасцю. Такія летапісы захоўваюць агульнаўсходнеславянскую літаратурную мову, толькі зрэдку ў перапісчыкаў праяўляюцца асобныя мясцовыя (беларускія) рысы. Такімі летапісамі з'яўляюцца Радзівілаўскі, або Кёнігсберскі летапіс (перапісаны ў 2-й палове XV ст.), летапіс Аўрамкі (Смаленск, 1495 г.).

З канца XV ст. вяліся афіцыйныя летапісы Літоўскай Дзяржавы, часцей іх называюць літоўскімі ці беларуска-літоўскімі летапісамі, у іх выкладзена гісторыя ВКЛ, якая апісваецца пагадова. Характэрнай рысай летапісання XV–XVI стст. на землях ВКЛ з'яўляецца яго агульнадзяржаўная скіраванасць.

Адметнасцю летапісаў стала спалучэнне традыцыйнай, пагадовай формы выкладу з прагматычным, звязным апавяданнем пра мінулае, кароткіх дакументальных запісаў з гістарычнымі аповесцямі. У летапісах пачаў шырока выкарыстоўвацца літаратурны вымысел, узмацнілася белетрызацыя гістарычных апавяданняў, яны сталі больш разнастайнымі паводле зместу, стылю, ахопу гістарычных падзей. Летапісы спалучылі ў сабе рысы хранаграфічнага і гістарычна-мемуарнага характару. У адрозненне ад традыцыйных летапісаў усходнеславянскага перыяду, дзе звесткі падаваліся ў храналагічным парадку, беларускія летапісы набываюць літаратурную сюжэтна-кампазіцыйную структуру і выразныя прыкметы аўтарскай апрацоўкі тэксту.

У сістэме старажытных беларускіх рукапісаў і старадрукаў летапісы найбольш паслядоўна ілюструюць адметнасць сістэмы пісьма – беларускай пісьмовай традыцыі, у якой рана праявіўся адыход ад былых нормаў у напрамку да фанетызацыі правапісу. Наяўнасць дзвюх тэндэнцый, што назіраюцца ў беларускіх пісьмовых помніках, заўважана даўно. Як адзначае Ф. Янкоўскі, «з аднаго боку, пісцы, атрымліваючы пэўную вывучку, імкнуліся захоўваць традыцыйныя прыёмы пісьма, што склааліся яшчэ ў XI–XII стст. у Кіеўскай Русі. З другога боку, з'явілася супрацьлеглая тэндэнцыя ў пісьмовай мове – усвядомленая ці неўсвядомленая перадача асаблівасцей жывой старажытнай беларускай мовы». Літаратурна-пісьмовая форма летапіснай мовы спалучыла ў сабе паказчыкі як «беларускай пісьмовай мовы на ўсходнеславянскай аснове», так і выкарыстанне сродкаў «царкоўна-славянскай мовы ўсходнеславянскай (пазней беларускай) рэдакцыі», а таксама шырокага спектра запазычанняў з польскай і іншых моў.

Па змесце і аб'ёме летапісы можна звесці да дзвюх асноўных рэдакцый – кароткай і пашыранай. Вядомыя Супрасльскі летапіс (кароткая

рэдакцыя), Летапіс Рачынскіх (пашыраная рэдакцыя), Летапіс Красінскага, Баркалабаўскі летапіс, Летапіс Стрыйкоўскага, Хроніка Быхаўца, Хроніка Літоўская і Жамойцкая і інш.

Велучаюць таксама тры зводы летапісаў. Да першага летапіснага зводу адносіцца Беларуска-Літоўскі летапіс 1446 г. Другі летапісны звод, ці Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага, створаны ў першай трэці XVI ст., у яго ўвайшлі летапісы Красінскага, Альшэўскі, Румянцаўскі, Рачынскага, Еўраінаўскі. Трэці летапісны звод прадастаўлены Хронікай Быхаўца.

Летапісы ў сістэме старажытных беларускіх рукапісаў і старадрукаў найбольш паслядоўна ілюструюць адметнасць сістэмы пісьма – беларускай пісьмовай традыцыі, у якой рана праявіўся адыход ад былых нормаў у напрамку да фанетызацыі правапісу.

Беларускае летапісанне развілася ў той час, калі старабеларуская мова валодала асноўнымі марфалагічнымі катэгорыямі і найважнейшымі сродкамі іх выражэння.

Характэрнай з’явай пісьмовай сістэмы канца XV – пачатку XVI ст. выступае дублетнасць сродкаў. У летапіснай мове таксама паралельна ўжываліся старыя і новыя формы. Найбольш паказальныя прыклады варыянтнасці – гэта ў графіцы – узаемазамена літар **ѣ** і **е**; беларускія поўнагалосныя і царкоўнаславянскія няпоўнагалосныя формы. На граматычным узроўні назіраецца захаванне канчаткаў назоўнікаў творнага склону адзіночнага ліку на **-и** (*ночию/ночью, радостию/радостью*); ужыванне розных канчаткаў у прыметніках роднага склону (*нового/новаго*); варыянтнасць дзеяслоўных канчаткаў другой асобы адзіночнага ліку (*берешь/береши*); абстрактныя назоўнікі на **-ѣ** і **-ие** (*хоженье* і *хождение*).

Пры захаванні гісторыка-этымалагічнага прынцыпу напісання ў летапіснай мове праяўляецца фанетызацыя правапісу. У Супрасльскім летапісе назіраецца пашырэнне аканя (*Саламон, Манамах, в манастыри, паволокы, багатыр, паганых*). У сістэме зычных найперш варта звярнуць увагу на фанетычнае падаўжэнне (*по крещени, Воздвижене*). Часты пераход **в** у **ѣ** (у нескладовае): *у море, узял, у манастыри*. Зацвярдзенне шыпячых у Супрасльскім летапісе перадаецца паслядоўна (*пожогша, служащого*). Як пастаянныя з’явы Я. Ф. Карскі называе асіміляцыю па звонкасці/глухасці (*збирати, з жоною; с собою*); сцяжэнне гукаў (*Острозкы, ческое*), дысіміляцыю (*хто, нешто*).

У марфалогіі летапісаў асабліва адметнымі рысамі з’яўляюцца формы займеннікаў тыпу *тобѣ, собѣ, кождый*; выражэнне прыналежнасці

не праз родны склон назоўніка, а прыналежнымі прыметнікамі (*пана Спытковая, братов скиргаиловых*), дзеясловы з суфіксамі **-ива-**, **-ыва-** (*игривали, хоживаю, ношиваль, впадываает*).

Адным з арыгінальных помнікаў старабеларускага пісьменства канца XVI – пачатку XVII ст. лічыцца Баркалабаўскі летапіс. У летапісе ахопліваецца агульная гісторыя і гісторыя ВКЛ ад дагістарычных часоў да першай паловы XVI ст. У летапісе апісваюцца падзеі, якія адбыліся ў названы перыяд пераважна на Магілёўшчыне: у сяле і замку Баркалабава, Быхаве, Магілёве. Аўтар апавядае пра падзеі ў Польшчы і Маскоўскай Дзяржаве, аб польскай інтэрвенцыі ў Расію. Зборнік уключае запісы малітваў, «Апісанне сабору ў Бярэсці» (1596 г.), дзяржаўныя дакументы, прыватныя лісты.

Помнік дастаткова даследаваны як гістарычная крыніца, як мастацкі твор і як помнік беларускага пісьменства. Аўтар летапісу спалучае кніжныя традыцыі і фальклорныя, таму твор багаты на моўна-вьяўленчыя сродкі. Свецкі характар помніка, веданне аўтарам жыцця і мовы народа абумовілі блізкасць лексікі летапісу да народнай мовы. У мове праявілася тэндэнцыя захавання гісторыка-этымалагічнага прынцыпу напісання, рысы жывой беларускай мовы выступаюць як адхіленні ад прынятай арфаграфіі. Відаць, аўтар летапісу выдатна ведаў царкоўнаславянскую мову, валодаў польскай, прытрымліваўся традыцыйнага пісьменства. Тут часцей, чым у іншых помніках пісьменства, перадаецца аканне (*село радивонковичи, безыменнаму, крашинских*).

Гукі [у], [л] замяняюцца на ў «нескладовае» (графічна **в**): *побив град, вжо*.

Выразна адлюстравана зацвярдзенне шыпячых і **р** (*пчолами, календаромъ*).

Частыя пратэтычныя галосныя перад пачатковымі **р** і **л** у пазіцыі перад зычным (*иржа, илковского*); пратэтычны **в** (*на вулицях, з восты*).

На месцы гука [ф] ужываецца літара **п** (*пилипа, оганья, сопья*).

На месцы ***е** пасля шыпячых і **р** ужываецца літара **о** (*незличонных, знашоль, календаромъ*).

Зрэдку перадаецца цеканне, сцяжэнне, асіміляцыя па мяккасці (*радиць, невесце, полоцкий, швецкий, зьезде*).

Злучэнне зычнага з **ј** у інтэрвакальным становішчы перадавалася рознымі арфаграфічнымі прыёмамі:

- зычны выносіцца над радком (*сумне^ю, мешка^ю, весе^е*);
- напісанне з адным зычным перад галосным (*нарекана, збожя, з рана*);

- напісанне з мяккім знакам (*ботвинье, у каменью, по выеханью*);
- напісанне з **и, ї** сустракалася ў словах, звязаных з рэлігійным культам (*блговеценіе, крщениа*).

Што да марфалогіі, то назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку разам з канчаткам **-а** (назвы асоб, жывых істот, канкрэтных прадметаў, геаграфічных паняццяў, месяцаў: *мужа, князя, короля, августа, до вечера, до менска*) часта маюць канчатак **-у** (назоўнікі зборныя, рэчыўныя, аддзяслоўныя, абстрактныя, якія абазначаюць з’явы прыроды: *меду, закону, дожджу*), што вельмі блізка да жывой беларускай мовы. У давальным склоне гэтыя назоўнікі ў летапісе, у адрозненне ад многіх іншых старабеларускіх помнікаў, маюць канчатак **-у/-ю** (*Андрею, королю, Полоцку, не по обычаю*).

Прыметнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку, акрамя традыцыйнага канчатка **-ого/-его** (*бортного, нагого, конного, пешого*), часам маюць і ненаціскны царкоўнаславянскі канчатак **-аго/-яго** (*новаго, силнаго, шведскаго*).

Прыметнікі жаночага роду ў родным склоне адзіночнага ліку маюць пераважна двухскладовы канчатак **-ое**, які захоўваецца цяпер у кантэксте паэзіі і фальклору (*днепровое, кислое*); часам сустракаецца і новы, уласцівы жывой мове аднаскладовы канчатак **-ой/-ей** (*шупенской, божей*), а таксама ў царкоўнаславянскіх і кніжных словах канчатак **-ыя/-ия** (*у церкви святых пречистых*).

У форме дзясловаў 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу праяўляецца асаблівасць паўночна-ўсходніх і паўднёва-заходніх гаворак (*идзець, идзёць, иде*).

У летапісе шырока адлюстравана лексіка жывой беларускай мовы (*збоже, буря, метелица, жеребя, великие, перуны, сладкое*). Сустракаюцца паланізмы (*кроль, жолнер, зацней*) і царкоўнаславянскія (*службы божественныя*). Запозычэнні выкарыстоўваюцца пераважна са стылістычнымі мэтамі. Паланізмы, напрыклад, сустракаюцца пры апісанні грамадска-палітычных падзей у Польшчы. Фразеалагічныя выразы, якімі насычаны тэкст, паказваюць на сувязь мовы летапісу з жывой народна-дыялектнай мовай. Большасць з фразеалагізмаў ужываецца і ў сучаснай беларускай мове (*ани слова, бог ведае, век зжил, за волю божию, зо вих сил*).

Упаў украинскай мовы праяўляецца ў напісанні **і** замест ***ѣ** (*до Минска*), змешванне пазіцый **и** і **ы** (*лысты, зымоваль*).

Адметнасць старажытнай беларускай летапіснай літаратуры заключаецца ў тым, што ёсць усе падставы разглядаць яе як асноўны сродак

стварэння і апрабачыі нормаў беларускай літаратурнай мовы. Летапісы выконвалі пазнавальна-эстэтычную і службова-справавую функцыі, гэты жанр меў глыбокія традыцыі, таму тут дзейнічалі ўсталяваныя правапісныя нормы, ужываліся выпрацаваныя моўна-стыльвыя сродкі.

Вядомыя таксама летапісныя тэксты, напісаныя лацінкай. Некаторымі даследчыкамі яны ўспрымаюцца як пераклады з рускай мовы на польскую. Некаторыя гарадскія летапісы-хронікі дэманструюць працэс паланізацыі пісьмова-літаратурнай формы беларускай мовы. Як адзначае М. Улашчык, даследчык беларускіх летапісаў, «прыкладна з сярэдзіны XVII ст. пісьменства і ў Беларусі, і ў Літве стала пераходзіць на польскую мову, гэта значыць лацінку. Да сярэдзіны XVIII ст. гэты працэс зайшоў так далёка, што калі трэба было перапісаць які-небудзь старадаўні дакумент, пісаны на старабеларускай мове кірыліцай, яго перапісвалі на той самай мове, але лацінкаю». У тэкстах, напісаных лацінкай, пераважаў фанетычны прынцып напісання, што дазваляла адлюстроўваць асноўныя рысы жывой беларускай мовы. Лацінка была больш арыентавана на адыход ад традыцыйных напісанняў. У летапісах Панцырнага і Аверкі адлюстроўваецца аканне, г фрыкатыўны, асіміляцыйная мяккасць, паслядоўнае зацвярдзенне шыпячых і **р**, дзеканне, цеканне, а таксама фразы і часткі тэксту, аформленыя па-беларуску (*Woda w Dzwinię nazbyt wielka w Wittebsky; W Krakowie krol szwedzki palac spalił*).

Пачынаючы з XVII ст. агульнадзяржаўныя летапісы (уласна *беларуска-літоўскія летапісы*) занепадаюць, на змену ім прыходзяць новыя жанры: мясцовыя летапісы (гарадскія хронікі), дыярыўшы, хранографы. На Беларусі як разнавіднасць летапісаў складаліся прыватныя хронікі, пісаліся мемуары. Помнікамі такога роду з'яўляюцца «Дзённік» Ф. Еўлашоўскага, «Дыярыўш» А. Філіповіча, «Хроніка» Быхаўца.

Перакладаліся замежныя хронікі. Вядомыя пераклады твораў польскіх гісторыкаў «Хроніка ўсяго свету» М. Бельскага і «Хроніка польская, літоўская, жамоіцкая і ўсёй Русі» М. Стрыйкоўскага.

Хронікі прызначаліся для неафіцыйнага, індывідуальнага чытання. Стваральнікамі твораў гісторыка-мемуарнай прозы былі ў асноўным прадстаўнікі шляхецкага саслоўя. Неаднолькавае сацыяльнае становішча, адукацыйны ўзровень, палітычная, рэлігійная і культурная арыентацыі аўтараў твораў знайшлі сваё выяўленне ў выбары моўных сродкаў. Па мове і спосабах падачы матэрыялу яны збліжаюцца з перакладнымі аповесцямі, бо ў іх шырока падаюцца розныя гістарычныя звесткі, дакладныя або выдуманыя, з устаноўкай на займальнасць.

Фёдар Міхайлавіч Еўлашоўскі ўвайшоў у гісторыю беларускай мовы і літаратуры як аўтар першых беларускіх мемуараў «Гістарычныя запіскі», або «Дзённік». Твор дае звесткі пра асобныя падзеі грамадска-палітычнага жыцця, побыт сярэдніх слаёў насельніцтва, сацыяльнае жыццё праз суб'ектыўнае светаўспрыманне аўтара, матэрыялы для вывучэння палітычнага і культурнага жыцця.

Мова «Гістарычных запісак» вельмі блізкая да мовы старабеларускіх дзелавых дакументаў XVI–XVII стст. У творы няма відавочных царкоўнаславянізмаў. Звяртае ўвагу вялікая насычанасць мовы помніка польскімі элементамі розных узроўняў, якая дазваляе гаварыць пра яго тэкст як білінгвальны. Як сцвярджаюць даследчыкі, дыяхранічны падыход да мовы патрабуе пастаяннага ўліку разнастайных экстралінгвістычных фактараў у іх узаемадзеянні з інтэрлінгвістычнымі працэсамі і тэндэнцыямі.

Пераход ад аднамоўя да двухмоўя і наадварот выклікаецца фактарамі сацыялінгвістычнымі. Ф. Еўлашоўскі ўсё жыццё займаў розныя афіцыйныя пасады: інвентарызаваў маёнтакі, быў мастаўнічым, судовым абвінаваўцам, дэпутатам сейма, памочнікам суддзі. Пасады вымагалі напісання розных дзелавых папер, асобныя з якіх захаваліся да нашага часу. Значыць, пісьмова-літаратурныя навыкі Еўлашоўскага-мемуарыста фарміраваліся ў працэсе яго афіцыйна-канцылярскай работы. Гэтым і тлумачыцца агульнасць моўных сродкаў «Гістарычных запісак» з блізкімі па часе стварэння дзелавымі помнікамі. Спецыфікай моўнай сітуацыі на Беларусі на мяжы XVI–XVII стст. можна растлумачыць і адсутнасць у «Гістарычных запісках» відавочных царкоўнаславянізмаў, якія ў іншых мемуарных помніках (напрыклад, у «Дыярыўшы» А. Філіповіча) даволі прыкметныя. Гэтая асаблівасць тлумачыцца заняпадам царкоўнаславянскай мовы ў ВКЛ. Акрамя таго, мелі месца і суб'ектыўныя фактары. Ф. Еўлашоўскі вельмі рана адышоў ад праваслаўя і прыняў кальвінізм. Царкоўнаславянская мова хоць і мела пэўны аўтарытэт у асяроддзі пратэстантаў, аднак у цэлым для прапаганды пратэстанцкіх ідэй не падыходзіла.

Найбольш яркай асаблівасцю мовы «Гістарычных запісак» з'яўляецца небывалае ў старабеларускай пісьменнасці ступень насычанасці польскімі элементамі розных узроўняў. Гэтая асаблівасць з'яўляецца вынікам таго становішча, у якім апынулася беларуская мова ў ВКЛ пасля Люблінскай уніі. Палітычныя змены цягнулі за сабой змены ў сацыяльнай і ідэалагічнай сферах. Да сярэдзіны XVI ст. пераважная большасць беларускай шляхты была праваслаўная. На хвалі Рэфармацыі ў другой

палове XVI ст. многія беларускія і літоўскія магнаты прынялі пра-тэстантызм. З контррэфармацыяй у канцы XVI ст. і на працягу XVII ст. большая частка шляхты перайшла ў каталіцызм і апалячылася. У асяродзі гэтага класа ўсё больш інтэнсіўна ішоў працэс засваення польскай культуры. Гэтану садзейнічала роля Польшчы як правадніка на беларускія землі дасягненняў заходнеўрапейскай культуры.

У новых умовах аўтару даводзілася жыць і працаваць у асяроддзі апалячанай шляхты, вядомыя прадстаўнікі якой былі апекунамі мемуарыста. Ф. Бўлашоўскаму, які ўвесь час быў на службе ў феадалаў-пала-нафілаў, даводзілася пераймаць іх звычкі і густ, у тым ліку і мову. Аднак мемуарыст засвойваў польскую мову не толькі на радзіме. Пасля уніі ён як павятовы дэпутат сейма часта ездзіў і падоўгу бываў у польскіх гарадах Варшаве, Любліне, Кракаве, Торуні і, зразумела, карыстаўся польскай мовай.

Выбар формы выказвання ў аўтара абумоўлены сітуацыйна: запісы пра падзеі па жыхарстве мемуарыста змяшчаюць менш польскіх элементаў розных узроўняў у параўнанні з апісаннем падзей, якія былі ў час яго службовых паездак. Гэта відаць пры супастаўленні двух наступных урыўкаў з помніка:

маа к̄ 8перу^а замок вна мьшии запали^а которы^с ба^рзо пруд^око згоре^а то-го^ж дн а подобно в одно^и године 8дарил перу^а вь дворе мое^и 8 сырницю и голубине^и але не запали^а и не заби^а ничего дите ту^ж было и голубата в голуби^ицу в стодоле ночуючи вбачилэ^и ю^ж на свитаню в ызбе вгнистого человека до кторегко кгды^и се порва^а и^и тэ^ж до мне выстэ^инова^а ше^иши сро^д избы по-рвалэ^и вь запала ноже и 8дарилэ^и нань а и^и зникну^иши за^с се бы^а в ты^и же ка^ите 8каза^а и знова до мне ше^иль а я чапка рутилэ^и нань.

Што да фанетыкі, то ў «Гістарычных запісках» праявіўся характэрны для старажытнага правапісу кансерватызм: амаль не сустракаецца аканне/яканне, дзеканне/цеканне; слаба адлюстравана зацвярдзенне шпячых, часцей перадаецца пераход **в** у «ў» (*увечор, у слуцку, упалэ*). Рэдукаванья літары **ъ, ь** гукавога значэння не маюць. Для перадачы выбухнога [г] выкарыстоўваецца дыграф **кг** (*кгвалтовне, жикгимонта, аркгумэнтъ*). Прыклады пераходу ***е** ў **о** адзінкавыя (*вжо, малжонки, незличоньм*).

Для марфалогіі «Гістарычных запісак» характэрны тыя ж суадносіны старых і новых форм, якія на той час былі ўласцівы і жывой мове, і дзелавым тэкстам.

Назоўнікі, што абазначаюць жывых істот, канкрэтныя прадметы, геаграфічныя і астранамічныя паняцці, назвы месяцаў у форме роднага

склону адзіночнага ліку ўжываюцца з канчаткам **-а** (з *воза, до слонима, кгрудна*), як і ў жывой беларускай мове. Канчатак **-у** маюць рэчывыя назоўнікі і назоўнікі, якія абазначаюць адрэзкі часу, з'явы прыроды, пацуці (*прекопавши птаску, для дождчу, с того сэму*).

Уплывам польскай мовы тлумачыцца частае ўжыванне назоўнікаў мужчынскага роду ў давальным склоне адзіночнага ліку з канчаткам **-ови/-еви** (*домови, кролеви, сынови*), хаця спарадычна яны адзначаюцца і з канчаткам **-у/-ю** (*богу, кролю, нещатю моему*). У творным склоне адзіночнага ліку названыя назоўнікі маюць свой стары канчатак **-ом/-ем** (*жолнеро^м, монархо^м, турком*), хаця сустракаецца і польскі канчатак **-эм/-ем** (*возэ^м, дахе^м, дэкрэтэ^м*).

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду ў вінавальным склоне множнага ліку маюць форму роднага склону (*гаидуко^в, канонико^в, неприателе^в*). Паралельна гэтыя назоўнікі ўжываюцца і ў форме назоўнага склону (*в датэчки, позва^т длатки, пре^с послы*). Суіснаванне новых форм роднага склону адушаўлёных назоўнікаў са старымі формамі назоўнага склону ў вінавальным было характэрна для ўсёй старабеларускай пісьменнасці.

У творным склоне назоўнікі мужчынскага роду множнага ліку маюць царкоўнаславянскі канчатак **-ы** (*розными способы, межы станы*); паралельна ўжываецца канчатак **-ми** (*з жо^чнэ^мми, на^д неприательми*), аднак пераважаюць формы з новым канчаткам **-ами** (*з венкграми, межы каинами*).

Назоўнікі жаночага і мужчынскага роду з канчаткам **-а/-я** ў давальным і месным склонах маюць канчатак **-е** пры цвёрдай аснове, **-и** пры мяккай і **-ы** пры зацвярдзелай асновах (*ку шброне, ку строне, ва^ршаве, в недели, в каплицы, на столицы*).

У творным склоне адзіночнага ліку ўжываюцца формы са спрадвечным канчаткам **-ою/-ею** (*несены^в далеко водою, моею ган^ною*). Новы аднаскладовы канчатак адзначаны толькі ў адным выпадку (*звыклэ^с працэ^с*). Як паралельны варыянт у помніку пашыраны формы з неадаптаным польскім флектыўным **-а** (*ижени^се з нашэ^м хо^дкевичовна^г гальшыка*). Такія формы, як і іншыя з канцавым насавым галосным, варта лічыць у тэксце помніка польскімі.

Назоўнікі былых асноў на ***і** ў творным склоне на ўзроўні дзюгараднай нормы выступаюць без **ь** у канчатку (*быв^т за^ростю затопены^с, за печат^ню коронною*). Такія формы ў часы Ф. Еўлашоўскага мелі ўсё большае пашырэнне, выцясняючы традыцыйныя формы на **-ю**. «Запіскі» характарызуюцца ўжываннем форм з неадаптаным польскім флектыўным **-е**, якія пашыраны тут на ўзроўні асноўнай нормы (*за его ведомосте, з жалосте*).

Поўныя прыметнікі, займеннікі ніякага роду ў назоўным і вінавальным склонах маюць канчаток **-оe/-ee** (*которое было, во̀ско моско̀ское*). У «Гістарычных запісках» прадстаўлены ва ўказаных склонах і сцягнутыя формы польскага тыпу (*добрэ слово зоставе, вэ́ке порушене*).

Пры перавазе традыцыйных форм прыметнікаў роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду з канчаткам **-ого/-его** (*великого, домового, правдивого*) часта ўжываюцца і формы з канчаткам **-экго/-екго** (*велкего, ма́дрэ́го*) польскага паходжання.

Традыцыйныя формы прыметнікаў жаночага роду роднага склону з двухскладовым канчаткам **-оe/-ee** складаюць нязначную колькасць (*до пани виле́ское, w^m i^x братовое цо́рки*). Новыя ўсходнеславянскія формы з аднаскладовым канчаткам **-ой/-ей** адзначаны ў некалькіх выпадках (*с по́сты боже́', до господы мое́*). Асноўнай нормай тут з'яўляюцца формы польскага паходжання (*велке́, вишляке́, намне́ше́*).

Поўныя формы прыметнікаў у назоўным і вінавальным склонах множнага ліку маюць канчаток **-ие/-ые**, з якім раней выступалі толькі словы жаночага роду. Ранейшыя формы на **-ии/-ьи** ў помніку адсутнічаюць (*бы^м по́с^м великие моско́ские, шкоды великие починили*).

У адрозненне ад усіх іншых старабеларускіх тэкстаў, неазначальная форма дзеяслова мае пераважна скарачаны суфікс **-тъ**, які перадаецца двума відамі напісання – з **ь** і без **ь** (*бавит, важить, ведать*).

Апісальныя формы дзеясловаў загаднага ладу трэцяй асобы адзіночнага ліку часам маюць часціцу польскага паходжання *нех* (*не́х му то w^mда, нехъ зостава вечна че^м*). Як адзінкавыя ўжываюцца часціцы *бадай* і *нехай*, характэрныя для беларускай мовы.

Асноўнымі ў «Гістарычных запісках» з'яўляюцца дзеясловы ўмоўнага ладу з гістарычнай формай аорыста другой-трэцяй асобы адзіночнага ліку дапаможнага дзеяслова-звязкі *быти* ў значэнні першай асобы абодвух лікаў. Гэтыя формы сталі нормай сучаснай беларускай літаратурнай мовы (*бокг бы то да́, если бы што привидѣло, дчини^m бы се не могло*).

Сярод форм дзеясловаў прашлага часу першай асобы адзіночнага ліку адзначаны ўтварэнні з замяшчэннем звязчнага польскага галоснага **э** галосным **о** пад уплывам уласцівага беларускай мове вымаўлення галоснага **э** не пад націскам (*ездило^m до вилни, мело^m трое писа́е*), аднак асноўнай нормай выступаюць польскія формы (*былэ́, порвалэ́, дошедлэ́*). Аналагічныя формы дзеясловаў множнага ліку першай асобы прадстаўлены польскімі формамі (*змовилисмы за него сестру, мы зналисмы велка́ мило^m, горе́смы мели*). Формы такога тыпу былі ўласцівы і некаторым іншым старабеларускім помнікам.

Сярод формаў адзіночнага і множнага ліку будучага часу ў некалькіх выпадках зафіксаваны формы дзеясловаў на **-е**, якія адпавядаюць норме жывой беларускай мовы (*неха^з буде навеки, збере се немало*).

Нормай «Гістарычных запісак», як і нормай старабеларускай літаратуры, сталі дзеепрыслоўі з суфіксамі **-учи/-ючи** (*бачечи, будучи, ведаючи, дотыкаючи*).

Такім чынам, марфалогія помніка ў сваёй аснове па суадносінах традыцыйных форм і форм жывой беларускай мовы тыповая для большасці старабеларускіх пісьмовых помнікаў канца XVI – пачатку XVII ст. Разам з тым і на марфалагічным узроўні помнік адрозніваецца ад усіх астатніх старабеларускіх пісьмовых тэкстаў значнай ступенню праяўлення польскага моўнага ўплыву. Формы польскага паходжання, якія ў асобных іншых тэкстах сустракаюцца спарадычна, тут дасягаюць узроўню нормы. Унікальнай асаблівасцю помніка з’яўляецца ўжыванне ў ім спецыфічных польскіх форм без адаптацыі іх на беларускай моўнай глебе, што робіць тэкст білінгвальным і на марфалагічным узроўні.

Вінікам уплыву польскай мовы ў сінтаксісе з’яўляецца постпазіцыя прыметнікавых азначэнняў (*в ряде королевской, в року панским*).

Лексіка агульнаславянскага паходжання не асноўны паказчык пры вызначэнні спецыфікі «Гістарычных запісак» сярод іншых старабеларускіх помнікаў. У тэксце ўжываюцца словы, якія ўзніклі ў агульнаўсходнеславянскую эпоху і адлюстроўваюць тагачасны быт (*мещанинъ, рукавицы, русский, библия, дякъ*). Сувязь мовы твораў Ф. Еўлашоўскага з жывой беларускай мовай таго часу праяўляецца ва ўжыванні лексічных, а таксама слова- і формаўтваральных элементаў народнай мовы. Перш за ўсё гэта словы, якія ў рускай і ўкраінскай мовах перайшлі ў разрад устарэлых і вузкадыялектных (*вызволить, оборона, збудовать, копа, початокъ, справа*). Большасць слоў адрозніваюцца ад сваіх этымонаў агульнаславянскага і старажытнарускага паходжання характэрным для жывой народнай мовы фанетычным афармленнем, а таксама словаўтварэннем (*чого, увечоръ, готовый, незгода, дождчъ, збыть, згода, о^дать, улличка, соймикъ, рочокъ, млынокъ, выличати, выпасти, забить*).

Значную частку слоўнікавага складу ўтвараюць запазычаны з польскай мовы (*еднастый, есень, зэбравшисе, зэзвать, пэлный ‘поўны’, тэразь ‘цяпер’, злецоный ‘даручаны’, навенцэй ‘найбольш’*).

Другім помнікам мемуарнай літаратуры з’яўляецца «Дыярыўш» А. Філіповіча (XVII ст.). Афанасій Філіповіч нарадзіўся на Брэстчыне каля 1597 г. Атрымаў добрую адукацыю па тым часе, працаваў настаўнікам пры дварах прыватнага шляхты. З 1620 г. на службе ў канцле-

ра ВКЛ Льва Сапегі хатнім настаўнікам пры будучым самазванцы Яне Фаўстыне Лубе. У 1627 г. пастрыгаецца ў манахі. За выступленне ў Варшаве на сейме з рэзкай, палітычна завостранай суплікай (прамовай) у адрас караля Уладзіслава Афанасій Філіповіч прыцягваўся да суда, але быў рэабілітаваны. Пазней за паведамленне рускаму паслу князю Львову пра тое, што Луба – самазванец, А. Філіповіч як дзяржаўны злачынца быў зняволены. Там напісаў некалькі публіцыстычных артыкулаў, накіраваных супраць унутранай і знешняй палітыкі Рэчы Паспалітай і пануючых у дзяржаве каталіцкай і ўніяцкай цэркваў. За гэта быў сасланы ў Кіеў пад нагляд мітрапаліта Пятра Магілы. Там аб'ядноўвае свае артыкулы пад адзінай назвай «Дыярыўш». У які ўваходзяць артыкулы «Навіны», «Фундамент непарадку касцёла рымскага», «Супліка трэцяя», «Прыгатаванне на суд», «Парада пабожная», «Аб фундаменце царкоўным», «Тлумачальная запіска суду духоўнай кансісторыі», «Парада каралю».

На мове гэтых артыкулаў адбілася складаная палітычная сітуацыя на Беларусі ў XVII ст., калі актыўна ажыццяўлялася паланізацыя мясцовага насельніцтва. Таму беларуская мова ў той час была насычана паланізмамі да такой ступені, што іх ужо не маглі не ўжываць і праваслаўныя, у тым ліку і Афанасій Філіповіч.

Графічная сістэма тыповая для свецка-мастацкай разнавіднасці пісьменства. Часта ўжываецца літара **ѣ**, прычым і на месцы **е** (*мѣста, роздѣлилося, вѣчностю*); для абазначэння гукаў [o], [y] ўжываюцца дублетныя літары; ужываюцца літары **ѣ** (ксі) і **ѣ*** (псі), невядомыя ўжо многім тагачасным старабеларускім помнікам.

Арфаграфія заснавана на гісторыка-этымалагічным прынцыпе напісання. Знайшлі адлюстраванне і некаторыя рысы жывой тагачаснай мовы. Пасля шыпячых ***е** пераходзіць у **о** (*жоною, чотырох, шоль*); пераход **л** у **ў** (у нескладовае) адзначаны толькі ў некаторых выпадках (*вишов, выригнув*); **в** перад зычнымі ў большасці выпадкаў пераходзіць у **ў** «нескладовае» (*у вильни, у львови, але: в варшаве*); шыпячыя, **р** і **ц** звычайна цвёрдыя, але сустракаюцца і напісанні з мяккімі (*выритое, риму, в кройници, нареченых, уседиши*).

Што да марфалогіі, то ў назоўніках роднага склону адзіночнага ліку з былым канчаткам **-а/-я** ў адпаведнасці з нормай жывой мовы ўжываюцца адушаўленьня назоўнікі мужчынскага роду (*князю, кролю, ксеню, лва, мужа, посланца*), а таксама назоўнікі неадушаўленьня абстрактныя (*образа, престола, света*), геаграфічныя паняцці (*Кракова, Брестя, Слуцка*), назвы месяцаў, адрэзкаў часу (*вечера, маю, полудня*); канчаток **-у/-ю**

маюць звычайна назвы канкрэтных прадметаў (*лісту, народу, пашпорту*), аддзяяслоўныя назоўнікі (*всходу, розезду*), аднак з канчаткам **-у/-ю** ўжываюцца і назоўнікі абстрактныя (*гневу, закону, повету, розуму, стану*).

З традыцыйным канчаткам **-у/-ю** ў давальным склоне адзіночнага ліку ўжываюцца адушаўленыя і неадушаўленыя назоўнікі мужчынскага роду (*встыду, кролю, пану, царю*), а з канчаткам **-ови/-еви**, які пашырыўся пад уплывам польскай мовы, ужываюцца звычайна адушаўленыя назоўнікі (*Гайдукowi, Добродееви, Родчowi*).

Назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам у месным склоне адзіночнага ліку маюць пераважна ранейшы канчатак **-е/-ѣ** (*о животе вечном, о поясе, во сне*). Новы канчатак **-у/-ю** сустракаецца толькі ў некалькіх выпадках (*в следу, о чину*). Ужываецца і канчатак **-и**, які з'яўляецца адлюстраваннем вымаўлення **ѣ**, уласцівага палескім гаворкам і ўкраінскай мове (*в варшави, на дереви, на дорози*).

Назоўнікі мужчынскага роду ў назоўным склоне множнага ліку часта ўжываюцца з канчаткам **-ы/-и**, які адпавядаў норме жывой мовы (*артыкулы, влады, голосы, смыслы*), аднак адушаўленыя назоўнікі выступаюць з царкоўнаславянскім канчаткам **-ове/-еве** (*владыкове, панове, птахове*). У давальным склоне гэтыя назоўнікі маюць ранейшы канчатак **-омъ/-емъ** (*бурмистромъ, лавникомъ, райцомъ*). У творным склоне пераважае новы канчатак **-ами/-ями** (*бискупами, звичатами, козаками, листами*), радзей сустракаецца царкоўнаславянскі канчатак **-ы/-и** (*вечными часы, паны христианскими*). У месным склоне пераважае новы канчатак **-ахъ/-яхъ**, які стаў нормай сучаснай беларускай літаратурнай мовы (*в повегахъ, при педагогахъ*), але паралельна сустракаецца і былы канчатак **-охъ/-ехъ** (*в часехъ, въ недрузехъ, в людехъ*).

У пераважнай большасці выпадкаў ужываецца займеннік першай асобы адзіночнага ліку *я*, зрэдку ўжываецца і царкоўнаславянскі адпаведнік *азъ*. У давальным і вінавальным склонах побач з поўнымі формамі асабовых займеннікаў (*мне, тебе, мене, тебе*) прадстаўлены і кароткія (*ми, ти, мя, тя*), хоць яны ўжо не маюць сталай пазіцыі ў адносінах да дзяслова (*знову ехати ми пришло*). Сустракаецца сцягнутая форма давальнага склону займенніка трэцяй асобы *му* [*ему* → *му*], ужыванне якой можна вытлумачыць уплывам польскай мовы (*в лобъ му стрелил з мушкета*).

Для ўказання на аддалены прадмет ужываюцца два займеннікі – традыцыйны *тотъ* і характэрны для жывой мовы *той*; ва ўскосных склонах апошні ўжываецца ў формах, якія сталі нормай беларускай мовы (*тыхъ, тымъ, тыми*). Побач са *што* ўжываецца займеннік *шо*.

Пытальныя займеннікі ў творным склоне маюць уласцівыя жывой мове формы *кимь, чимь*.

Не ўжываюцца кароткія формы прыметнікаў. У форме роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду прыметнікі маюць пераважна канчатак **-ого/-его** (*виленского, досконалого, старого*). У царкоўных выразах ужываецца і царкоўнаславянскі канчатак **-аго/-яго** (*преподобнаго, церковнаго*).

Помнік вылучаецца з ліку многіх іншых старабеларускіх тэкстаў перавагай у родным склоне форм прыметнікаў жаночага роду са сцягнутым канчаткам **-ой/-ей**, які стаў нормай беларускай мовы (*бозкой, восточной, доброй*); ранейшы двухскладовы канчатак ужываецца радзей (*королевское, летоие*). У месным склоне прыкметна прадстаўлены ўласцівы жывой мове ўніфікаваны па творным склоне канчатак **-ымь/-имь** (*о грунтовнымъ успокоению*), хаця пераважаюць традыцыйныя формы (*в великом пресладованю, в беломъ оденю*). У назоўным склоне множнага ліку пераважае ўласцівы раней толькі жаночага роду канчатак **-ье/-ие**, які адпавядаў норме жывой мовы (*берестейские, голые, розные*), а традыцыйны канчатак **-ьи/-ии** сустракаецца радзей (*великии, страшныи*).

Формы ступеней параўнання якасных прыметнікаў утвараюцца пераважна пры дапамозе ўласцівага жывой мове суфікса **-ейш-** і прыстаўкі **най-** (*грунтовнейший, невернейший, найвышший, найгорший*); побач з прыстаўкай **най-** выкарыстоўваюцца і прыстаўка польскага паходжання **на-** і прыстаўка **пре-**, якая магла быць як польскага, так і царкоўнаславянскага паходжання (*наяснейший, пресветлый*).

У формах дзеясловаў 3-й асобы адзначаецца пераважна мяккі **-ть** у канчатку (*дотыкаетъ, застаецъ, лежитъ, але мовит, маец*). Уплывам жывой мовы тлумачыцца спарадычнае ўжыванне форм без **-ть** (*еде, каже, може, хоче*). У 1-й асобе множнага ліку сустракаецца канчатак **-мо**, як вынік уплыву паўднёва-заходніх гаворак. У якасці асноўнай формы прашлага часу дзеяслова ўжываецца перфект, прычым часта без дзеяслова звязкі *быти* (*то был пёс, обнажил и выгнал*), хаця зрэдку – *подкинули есте*. У царкоўнаславянскіх выразах сустракаецца аорыст (*глаголаше, идоша, услыша*) і імперфект (*слышахъ и видехъ*). Выразы з такімі формамі можна лічыць царкоўнаславянскімі цытатамі. Формы загаднага ладу 3-й асобы ўтвараюцца пры дапамозе беларускай часціцы *нехай* (*нехай будет воля божая, каждый нехай зразумеетъ*).

Аснову лексічнага складу «Дыярыўша», разам з агульнаславянскай лексікай, складаюць словы ўласнабеларускія (*кривдникъ, марнотравне, мерковати, пестунъ, склепикъ*). Праваслаўным веравызнаннем аўтара

тлумачыцца ўжыванне значнай колькасці царкоўнаславянізмаў (*вопросати, благоденіе, чадо*). Значны пласт паланізмаў тлумачыцца моўнай сітуацыяй пасля Люблінскай уніі (*допери 'ледзь', ворокъ 'мяшок', ретелный 'сумленны', ютро 'раніца'*).

Мова перакладных рыцарскіх і гістарычных апавесцяў (ці белетрыстыкі). Прычыны папулярнасці перакладной літаратуры крыюцца не так у знешнім уплыве, як у сацыяльна-палітычных зрухах, што адбыліся ў XV–XVII стст. у грамадстве і змянілі яго светапогляд. Калі ў Сярэднявеччы мэтай жыцця было дасягненне царства нябеснага, і таму вольныя хвіліны запаўняліся рэлігійнай практыкай і малітвай, то ў эпоху гуманізму чалавек усё часцей пачынае звяртацца да кнігі не толькі ў практычных мэтах, але і як да сродку прыемнага баўлення часу. Пачалі з'яўляцца прафесійныя пісьменнікі. У многіх заходнееўрапейскіх літаратурах вылучэнне пісьменства на «народнай мове» ў асобны, варты павагі занятак або ўжо адбылося (Чосер, Дантэ, Бакача), або толькі пачыналася, тут мелася культурна-літаратурная традыцыя пісьменства пэўнага тыпу (вершаваны і празайчны рыцарскі раман, лірычныя жанры, народныя эпічныя паэмы). На жаль, у беларускай літаратуры да пачатку XVI ст. такой традыцыі не існавала (позняе тэрытарыяльна-палітычнае і культурнае аб'яднанне беларускіх земляў, недастатковая распрацаванасць літаратурнай мовы і інш.). Таму наша мастацкая проза існавала ў гэты перыяд пераважна ў форме перакладаў.

Да XVI ст. беларускаму грамадству ўжо не хапала ўласнай культурнай спадчыны з яе грэка-візантыйскай «аднабаковай арыентацыяй», узнікла неабходнасць шырэўшага пазнання свету. З'яўленне айчызнага кнігадрукавання, секулярызацыя літаратуры, паступовае ўдасканаленне літаратурнай мовы дало штуршок развіццю адметнай нацыянальнай культуры. У якасці вядучых ідэй Адраджэнне акрэсліла культ працы і дзелавітасці, прынцып спалучэння грамадскіх інтарэсаў з асабістымі. У XVI ст. значна актывізуецца стасункі Беларусі з суседнімі і заходнееўрапейскімі краінамі як на афіцыйным, так і на прыватным узроўні. У шматлікіх універсітэтах Чэхіі, Германіі, Італіі вучыліся ў той час выхадцы з Беларусі. Іх не магла не захапіць гуманістычная заходнееўрапейская літаратура. Развіццё еўрапейскіх літаратур на мясцовых мовах, якое ў значнай ступені спрыяла пашырэнню патрыятычных настрояў і станаўленню нацыянальных культур, безумоўна, не магло не аказаць дабратворнага ўплыву на «сыноў Літвы», якія вярталіся на радзіму не толькі з новымі ведамі, але і з перадавымі гуманістычнымі ідэямі. Шляхі пранікнення перакладнага пісьменства на Беларусь

сведчаць пра шырыню беларуска-еўрапейскіх літаратурных узаема-сувязяў. З цягам часу праз беларуска-ўкраінскае пасрэдніцтва многія з гэтых твораў набылі вядомасць у Расіі. Творчая сувязь беларускай і балканскай літаратур была абумоўлена культурнымі, эканамічнымі, а часам і індывідуальна-родавымі кантактамі. Магнаты Вішнявецкія і Глінскія мелі трывалыя кантакты з сербамі, знаходзіліся ў сваяцтве з сербскім Ёванам, дочкі якога пасяліліся ў ВКЛ (Алена выйшла замуж за Івана Вішнявецкага, а Ганна – за Васіля Глінскага). У XVI–XVII стст. Рэч Паспалітую наведвалі сербскія песняры, магчыма, праз іх трапілі ў Беларусь рыцарскія раманы з Пазнанскага зборніка.

У XIV–XV стст. чэшская мова ўплывала на характар культурнага развіцця Польшчы. Кракаўскі ўніверсітэт запазычыў многія рысы Карлавага ўніверсітэта ў Празе (заснаваны ў 1348 г.; першы ў Цэнтральнай Еўропе). Чэшская мова пэўны час робіцца мовай польскай шляхты. Валодалі чэшскай мовай і беларусы (напрыклад, Сымон Будны), асабліва пасля пранікнення ў Літву рэфармацыйнага гусіцкага вучэння. Чэшска-беларускія сувязі знайшлі сваё адлюстраванне, акрамя перакладной літаратуры, у юрыдычных і летапісных помніках.

Літаратурнае развіццё ВКЛ было скіравана з захаду на ўсход Еўропы. Беларуская культура пачала выконваць адносна рускай тую ролю «перадатчыка», якую адносна яе самой адыгрывалі сербская, чэшская і польская культуры.

Белетрыстыка складалася з перакладаў папулярных на Захадзе рыцарскіх раманаў і аповесцей на гістарычную тэму. Гэта «Александрыя», «Троя», «Аповесць пра Баву», «Аповесць пра Трышчана», «Гісторыя пра Атылу» і інш.

Названыя творы адлюстроўваюць высокую ступень развіцця старабеларускай мовы, багацце і разнастайнасць яе выяўленчых сродкаў. Мова іх амаль не адчувае царкоўнаславянскага ўплыву, але тут ужо заўважны ўплыў польскай і сербскай моў. Асноўным прынцыпам напісання з’яўляецца гісторыка-этымалагічны.

«Александрыя» – помнік сусветнай літаратуры, назва якога паходзіць ад аднайменнага горада, заснаванага Аляксандрам Македонскім у Егіпце ў 331 г. да н. э. Аляксандр Македонскі, які робіць пераможны паход супраць Персіі, заваёўвае яе, даходзіць да сучасных межаў Афганістана і Узбекістана і нават да Заходняй Індыі. Гэтыя падзеі і апісваюцца ў рамане, арыгінал якога створаны ў II–III ст. н. э. у Егіпце філосафам Калісфенам на грэчаскай мове. У IV ст. з’явіліся лацінскія рэдакцыі «Александрыі», што потым распаўсюджваліся ў Заходняй Еўропе.

На ўсходнеславянскай глебе «Александрыя» стала вядома з X ст., а ў XIII ст. у перапрацаваным выглядзе ўваходзіла ў склад хранографу, прызначаных для пазнавальнага, займальнага і павучальнага чытання. Беларускія пераклады розных рэдакцый «Александрый» бытавалі на Беларусі з XV ст. і ствараліся да XVIII ст. Пры стварэнні рукапісных спісаў аўтары карысталіся не толькі гатовымі сюжэтнымі шаблонамі, але і часта адступалі ад іх, уводзілі ў тэксты новых герояў, прыхарошвалі змест казачнымі матывамі. Пры лінгвістычным вывучэнні беларускіх перапрацовак і рэдакцый «Александрый» відаць, што ў тэкстах няма моўнага адзінства, затое яны праліваюць святло на выяўленне іх моўнай асновы і ўстанаўленне месца ўзнікнення ў межах Беларусі. Такія помнікі дазваляюць прасачыць стан мовы на розных узроўнях і гістарычных этапах яе развіцця. Сярод беларускіх перакладаў у тэкстуальных адносінах адрозніваюць поўныя, скарачаныя і няпоўныя спісы. Поўныя (Санкт-Пецярбургскі і Маскоўскі, абодва XVII ст.) тэкстуальна ў сваёй аснове супадаюць, аднак іх нельга лічыць тоеснымі па мове. Мова Маскоўскага спісу ў большай меры архаізавана. У Санкт-Пецярбургскім больш паслядоўна адлюстраваны рысы тагачаснай жывой беларускай мовы (табл. 1).

Табліца 1

Мова розных спісаў «Александрый»

Маскоўскі спіс	Санкт-Пецярбургскі спіс
1. Найчасцей ужываліся мяккія шыпячыя (<i>жедаю, жена</i>).	1. Цвёрдыя шыпячыя (<i>жадаю, жона</i>).
2. Пачатковае е (<i>езеро, единъ</i>).	2. Е змянялася на о (<i>озеро, одинъ</i>).
3. Лігара ѣ (<i>ѣхаль</i>).	3. Выцянялася е (<i>ехаль</i>).
4. Няпоўнагалосныя формы (<i>гласъ, предъ</i>).	4. Поўнагалосныя формы (<i>голось, передъ</i>).
5. Адсутнічаў пераход пачатковага [в] і суфіксальнага [л] у ў «нескладовае» (<i>взяла, въпотемку, положился</i>).	5. Адбываўся пераход пачатковага [в] і суфіксальнага [л] у ў «нескладовае» (<i>узяла, употемку, положився</i>).
6. Захоўвалася спалучэнне жд (<i>прождяль</i>).	6. Спалучэнне жд перадавалася праз жч (<i>прожчалъ</i>).
7. Захоўваліся групы зычных (<i>седьмь</i>).	7. Спрашчаліся групы зычных (<i>семь</i>).
8. Кніжнаславянскія словы (<i>одежда, хранить</i>).	8. Замяняліся адпаведнымі лексічнымі беларусізмамі (<i>одене, ховать</i>).

Параўнальны аналіз паказвае, што Санкт-Пецярбургскі спіс больш-менш паслядоўна перадаў дыялектныя рысы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак, а Маскоўскі – паўночна-ўсходніх. Пра гэта сведчаць (табл. 2):

Дыялектныя рысы ў «Александры»

Маскоўскі спіс (паўночна-ўсходнія гаворкі)	Санкт-Пецярбургскі спіс (паўднёва-заходнія гаворкі)
1. Захаванне звонкіх зычных перад глухімі і аэванчэнне глухіх перад звонкімі (<i>двадцати, свѣдчить, розки, прозьба</i>).	1. Прыпадабненне звонкіх да глухіх (<i>двадцети, свѣтчить, роски</i>).
2. Мяккі р (<i>царь, ноздри</i>).	2. Замена мяккага р на цвёрды (<i>царь, ноздри</i>).
3. Канчатак -ите ў дзеясловах загаднага ладу другой асобы множнага ліку (<i>приведите, приступите</i>).	3. Канчатак -ѣте (<i>приведѣте, приступѣте</i>).
4. Ужыванне зваротнай часціцы -ся ў дзеясловах (<i>сталося, соромейся</i>).	4. Замена часціцы -ся на -се (<i>сталосе, соромейсе</i>).
5. Наяўнасць канчатка -и ў дзеясловах прошлага часу множнага ліку (<i>роспорошили, охолодѣли</i>).	5. Замена канчатка -и на -ы (<i>роспорошили, охолодѣлы</i>).

«Аповесць аб Баву» – папулярны твор з серыі рыцарскіх раманаў і аповесцей. Узыходзіць да французскай паэмы XII ст. На беларускую мову быў перакладзены з сербскай рэдакцыі ў канцы XVI ст. Пачынаецца твор апавяданнем пра смерць князя Гвідона. Далей жа апісваюцца прыгоды яго сына Бавы, рыцарскія подзвігі юнака, удзел у турнірах, пераадоленне шматлікіх перашкод на шляху да сустрэчы са сваёй каханай Дружнай. Што да мовы, то «Аповесць аб Баву» – адзін з найлепшых перакладаў помнікаў старажытнай беларускай літаратуры. Тут найбольш поўна адлюстраваны граматыка і лексіка народнай беларускай мовы, хоць традыцыйныя моўныя сродкі захоўваюцца таксама ў значнай колькасці. У аснову правапісу пакладзены гісторыка-этымалагічны прынцып напісання. Таму аканне і яканне, дэканне і цеканне ў помніку не зафіксаваныя (*вода, голова, дорога, десеть, дитл*). У значэнні асноўнай арфаграфічнай нормы выступае зацвярджэнне шпільчых і **р**. Гэтая рыса паслядоўна адлюстроўваецца ў дзеепрыслоўях цяперашняга і прошлага часу (*гледчы, жывучы, давши, говорыти, цытѣ*). Часта перадаецца змяненне гука [у] на [ў] (у нескладовае), якое ў помніках абазначаецца літарай **в** (*вбачыти, вжо, вхо, вчынити*). Пасля цвёрдых зычных пішацца нярэдка літара **э** (*бэзэцный, гэрбѣ, ліцэ, сэрцэ*).

Амаль палавіну тэксту займае дыялог, у якім асабліва выразна выяўляюцца рысы жывой беларускай мовы. Частыя клічныя формы (*брате, господару, мужу, рыцэру*).

Што да марфалогіі, то назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку часта атрымліваюць канчаток *-у/-ю* (*бою, году, замку, ляду, палацу, часу, дожджу*), што вельмі блізка да жывой беларускай мовы.

Спецыфічнымі для гутарковай мовы з'яўляюцца формы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў тыпу *будь, едь, мовь, устань*, 1-й асобы множнага ліку *поведаймо, погледимо, поедьмо*. Народнае вымаўленне адлюстравана ў формах цяперашняга часу дзеясловаў 3-й асобы абодвух лікаў з мяккім канчаткам *-тъ* (*идеть, может, несет, имеют, могут*), зрэдку трапляюцца і формы адзіночнага ліку без канцавога *-тъ* (*буде, кажэ, може*). Старажытныя формы аорыста і імперфекта ў тэксце зусім не сустракаюцца. Асноўнай формай для выражэння прошлага часу з'яўляецца перфект (*звыкъ, вбачылъ, вдарылъ, вышли, служыли*). У дыялягічнай мове выкарыстоўваюцца формы перфекта са звязкай, якая ўказвае на асобу (*мовилъ есми, хотѣла есми*). У адпаведнасці з народным вымаўленнем формы прошлага часу з асновай на зычны выкарыстоўваюцца без канцавога *-лъ* (*легъ, рекъ, улезъ, утекъ*). Польскамоўны ўплыў зводзіцца да ўжывання некаторых форм 1-й асобы адзіночнага ліку з канчаткам *-мъ* (*мамъ, надевамса, повѣмъ, пытамъ*). Побач з традыцыйнымі формамі інфінітыва на *-ти* трапляюцца і формы інфінітыва новага ўтварэння на *-тъ*, уласцівыя паўночна-ўсходнім гаворкам (*вѣрять, жадаютъ, вставитъ, убить*).

Аснова слоўнікавага складу помніка – лексічныя сродкі тагачаснай беларускай літаратурнай мовы. На іх фоне архаізмы і запазычанні займаюць другараднае месца. У помніку пераважаюць беларускія формы тыпу *берегъ, береме, волосы, ворота, голова, боронити, поздоровити*, хаця зрэдку сустракаюцца *злото, кролевна, кроль*. Ужываюцца семантычныя і словаўтваральныя сербізмы (*войникъ* 'воін', *лугъ* 'лес', *студенець* 'крыніца'). Адчувальны таксама пласт лексічных паланізмаў (*гѣлмъ* 'шлем', *трутѣзна* 'атрута', *бѣзѣцный* 'подлы', *волати* 'крычаць').

«Аповесць пра Трышчана» – помнік беларускага пісьменства XVI ст., рыцарскі раман пра Трыстана і Ізольду, перакладзены на беларускую мову з сербскага арыгінала, які ў сваю чаргу ўзыходзіць да італьянскай рэдакцыі. У аснову пакладзена кельцкая легенда пра каханне юнага рыцара Трыстана і ірландскай прынцэсы Ізольды. Беларуская аповесць вылучаецца некаторымі самабытнымі асаблівасцямі развіцця сюжэта (Трышчан не жэніцца з «другой» Іжотай, дзеянне не даведзена да заўчаснай гібелі закаханых).

Для гісторыі беларускай мовы аповесць мае выключную цікавасць. У гэтым помніку, сам жанр якога вызначаў незалежнасць ад архаізуемых

крыніц, свабоду і разнастайнасць стылістыкі, на фоне царкоўнаславянскай пісьмовай традыцыі выразна выступаюць рысы жывой беларускай мовы канца XIV ст. Як вынік шматлікіх адступленняў ад традыцыйных арфаграфічных норм ярка адлюстраваны некаторыя фанетычныя асаблівасці. У значэнні асноўнай арфаграфічнай нормы выступае зацвярджэнне шыпячых і **р** (*жыв, дружына, вжэ, слухавішы, нашоль, щыт*), назіраецца непаслядоўны пераход **у** → **ў** (у нескладовае) (*увидели, вмомь, вжо, вчы*), часты эпентэтычны **в** (*увокно, увогонь*).

Да найбольш характэрных асаблівасцей марфалогіі адносяцца: канчатак **-у/-ю** (а не **-ови**) у давальным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду (к *Чорному острову, ик королю Марку*); двухскладовы канчатак **-ое** ў родным склоне адзіночнага ліку прыметнікаў жаночага роду (*доброе славы, великое доброты*); частыя дзяслоўныя формы 3-й асобы адзіночнага ліку без канцавога **-т**, тыпу *еде, каже, хочэ*; канчатак **-мо** ў 1-й асобе множнага ліку цяперашняга часу і загаднага ладу (*хочемо, можемо, поедьмо, оставмо, поведеймо*); формы загаднага ладу без канцавога **-и** ад дзясловаў *бити, пити, лити* (*выпи тот кубок, проли встаток*); дзеепрыслоўі цяперашняга часу з суфіксамі **-учы/-ючы/-ечы/-ячы** (*кленучы, уміраючы, говоречы*).

Для помніка, які ўзнік пасля Люблінскай уніі 1569 г., характэрна мноства паланізмаў у слоўніку (*трутизна* 'атрута', *мешкати* 'жыць', *прудко, кривный*), а таксама ў сістэме словазмянення і сінтаксісе (*панове, знамь, се, ачъколвек ма быти*). Сустракаюцца дыялектызмы (*мыслимо*).

Мова вершаваных твораў. Вершаваныя творы пачалі пашырацца на Беларусі з XVI ст. Спачатку пісаліся на царкоўна-рэлігійную тэматыку, затым на свецкую. Звычайна прыкладаліся да розных кніг рэлігійнага і юрыдычнага зместу, да біяграфічных апавяданняў. Так, яны сустракаюцца ў прадмовах да выданняў Ф. Скарыны, да Статута ВКЛ 1588 г., у апісанні жыцця і дзейнасці А. Філіповіча.

Аўтарства пераважнай большасці вершаў невядомае. У другой палове XVI ст. вершы пісалі А. Рымша і С. Полацкі.

Андрэй Рымша (1550 г. – пасля 1595 г.) лічыцца заснавальнікам разнавіднасці панегірычнай паэзіі – жанру «эпіграм» – кароткіх эмблематычных вершаў, у якіх апісваюцца магнацкія гербы і ўслаўляюцца іх уладальнікі («эпіграмы» на гербы падканцлера Я. Валовіча, укладальніка Статута ВКЛ Л. Сапегі, наваградскага ваяводы Ф. Скуміна). Творы былі выдадзены ў віленскай друкарні Мамонічаў. Асаблівасць «эпіграм» А. Рымшы заключаецца ў тым, што аўтар услаўляе буйных дзеячаў не проста як знатных і радавітых магнатаў, а як патрыётаў Ай-

чыны. Акрамя «эпікграм», А. Рымшу належаць першы вучнёўскі верш «Храналогія» і шэраг менш удалых польскамоўных твораў і перакладаў з лацінскай мовы.

Маскоўскі першадрукар І. Фёдараў у 1581 г. у Астрозе выдаў твор А. Рымшы «Храналогія» – своеасаблівы каляндар у вершаванай форме, у якім распавядаецца па парадку аб кожным месяцы года:

Месяца априля, по-гебрэйску нисан, просто кветень.

Жидове сухо прошли Чирвоное море.

Кормил их Бог на пуци, не было им горе.

Априля 14 дня.

Месеца июня, по-гебрэйску сыван, просто чырвец.

Ужо воды вьсих топят. Ноах вь корабль вошол,

Знать, иж Богу кланялься, про то ласку знашол.

Июня 27 дня.

Вядомая таксама знакамітая аповесць з 25 раздзелаў, напісаная 13-складовым вершам «Дзесяцігадовая аповесць пра ваенныя справы пана Крыштофа Радзівіла» (Вільня, 1585 г.). Аповесць сведчыць пра зараджэнне польскамоўнай беларускай рыцарскай эпікі.

Вершы Рымшы, напісаныя «па-руску», паслядоўна рыфмуюцца, старанна апрацаваныя. Аднак на іх мове адбіўся ўплыў польска-лацінскай сістэмы вершаскладання: часта сустракаюцца польскія словы і формы, сказы будуюцца на ўзор сінтаксісу лацінскай мовы – грувасткія, з аднясеннем іменнай часткі выказніка на канец фразы.

У вершах сустракаюцца такія рысы жывой беларускай мовы, як пераход этымалагічнага **е ў о** пасля шыпячых (*чого, вошол, знашол, гулящому, сядящому*), дысіміляцыя (*хто, што*), поўнагалосныя формы (*чоловек, коронует*), спрашчэнне груп зычных (*сонцо*), страта пачатковага **и** (*мел, не маеть*), зацвярдзенне шыпячых (*по шыи, обачоно, нищыть*) і інш. Народнае вымаўленне адлюстравана ў формах цяперашняга часу дзясловаў 3-й асобы абодвух лікаў з мяккім канчаткам **-ть** (*выносять, блищыть, слынеть*). Аснова слоўнікавага складу помніка – лексічныя сродкі тагачаснай беларускай літаратурнай мовы. Шмат уласнабеларускіх лексем (*знать, скарбов, слынуть, завжды, николи, поганьские, блищыть, обое*).

Мова палітычнай сатыры. Творы палітычнай сатыры ў меншай ступені звязаны з пісьмова-кніжнымі традыцыямі. У мове няма царкоўнаславянізмаў, творы свабодныя ад паланізмаў. Да сатырычных тво-

раў адносяцца «Прамова І. Мялешкі» і «Ліст да Абуховіча». Змест і форма абумовілі блізкасць мовы помнікаў да народна-гутарковай. Гэтыя творы займаюць прыкметнае месца ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы як пэўны этап фарміравання функцыянальных стыляў старабеларускай мовы на шляху ўзаемадзеяння яе з народнай. Збліжэнне праявілася найперш у асаблівасцях арфаграфічнай сістэмы.

«Прамова Мялешкі» – парадыйна-сатырычны твор канца XVI – пачатку XVII ст. Напісаны ў форме сеймавай прамовы. Крытычны пафас скіраваны супраць палітычных парадкаў Рэчы Паспалітай, засілля чужаземцаў, немцаў і палякаў, супраць бяздзейнасці шляхты і занядання даўніх народных звычаяў у побыце, адзенні, ежы.

Пры перавазе традыцыйных для старабеларускага пісьменства арфаграфічных нормаў назіраецца выразнае адлюстраванне на пісьме фанетычных з’яў жывой беларускай мовы. Так, перадаецца цвёрдасць **р** (*прыждати, скрытить, варыты*); зацвярдзэнне шыпячых (*личить, паничкѣ, вынишчылѣ*); адлюстраваны пратэтычны гук [г] (*это, гетакихѣ*); арфаграфічная няўстойлівасць пры перадачы мяккасці **л**, **н** перад наступным зычным (*толко, сколко, велми*); асіміляцыйнае азванчэнне зычных (*на вьездах, зьмешалися, зь васѣ*); змякчэнне зычнага **д** (дзеканне) (*дзюбали*). Характар даволі ўстойлівай арфаграфічнай рысы набывае перадача цвёрдасці гукаў [А], [т], [с], [н] перад ***и** (*годыны, радыты, мутыты, схопылѣ*). Гэта звязана з дыялектнай асаблівасцю гаворак паўднёвага захаду Беларусі. Згодна з народным вымаўленнем гук [ф] зрэдку замяняецца спалучэннем **хв** (*хвалендыфзовую*). Адзначаны выпадкі акання (*поцаловали, малодшие*).

Граматычныя рысы помніка ў цэлым адпавядаюць тым граматычным нормам, якія былі характэрны для тагачаснай літаратурнай мовы. Але ў варыянтных граматычных формах адлюстраваны некаторыя дыялектныя з’явы. Частыя дзяслоўныя формы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку з мяккім **-ть** у канчатку (*нашептываеть, морокуеть, поступаеть, губяты, крутятъ, баламутятъ*), хаця зрэдку без канцавога **-т** (*иде, поступае*). Формы 3-й асобы загаднага ладу ўтвораны пры дапамозе беларускай часціцы *нехай* (*нехай бы не надымал, нехай бы носили*). У дзясловах 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу частае **-мо** ў канчатку (*не мовимо, потакаемо, бо ся их боимо*).

Прамова насычана народна-гутарковымі словамі (*сорочка, печонка зѣ цыбулькою, стайня, дѣдко, кулаком в морду, не хыхи, з великого куфля трубить, до девок дыбле, тры копы грошей, смажити, присмаков, подолок рухається, а коло подолка чепляется, щупнути солоджого*).

Для гутарковага стылю выказвання характэрна выкарыстанне эмацыянальна афарбаваных слоў (*гуска з грыбкамі, качка з перчыкомъ, борщикъ*), ужыванне слоў з пераносным значэннем, што надае новыя сэнсавыя і эмацыянальныя адценні (*зъ великого кубка трубить, медокъ и горелочку дзюбали*).

Асаблівасці стылю ярка выяўляюцца ў скарыстанні багатай народнай фразеалогіі ў складзе шматлікіх параўнанняў і іншых моўна-вобразных канструкцый (*правдою въ ротъ, яко солию въ глаза кидывали; сидеть як бес надувшись; немцев, як собак, не любил; што хоть наша костка, однак собачим мясом обросла и воняет; рже коло девок, как дрыгант коло кобыл; в живые очи такого беса не упилнуеш*).

Для гісторыі беларускай літаратурнай мовы «Прамова» ўяўляе вялікую цікавасць як сведчанне збліжэння пісьмова-літаратурнай мовы з народнай у грамадска-публіцыстычным жанры.

«Ліст да Абуховіча» (1655 г.) – прыватнае пасланне да Піліпа Казіміра Абуховіча – рэальнай гістарычнай асобы часоў Рэчы Паспалітай. Канкрэтны факт – здача Смаленска ў час вайны паміж Маскоўскай Дзяржавай і Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг. – з’явіўся асновай для стварэння помніка, з’едлівага палітычнага памфлета, накіраванага на выкрыццё хцівасці і прадажніцтва сацыяльных вярхоў, іх бяздарнасці ў дзяржаўным кіраванні.

Помнік засведчыў паварот тагачаснай літаратуры да дэмакратызацыі, узмацнення сувязі з фальклорам, адыходу ад традыцыйных кніжных канонаў з іх жорсткай жанрава-стылявой рэгламентацыяй і ў адносінах да зместу, адбору тыповага жыццёвага матэрыялу, і ў адносінах формы, спосабаў і прыёмаў яго мастацкага адлюстравання.

Сістэму моўных рысаў помніка дакладна выявіць цяжка, бо ён не дайшоў да нас у сваім першапачатковым выглядзе, а толькі ў трох пазнейшых спісах: адэскім (сярэдзіна XVIII ст.), кракаўскім (XIX ст.), віленскім (XIX ст.). Першыя два напісаны лацінкай, трэці – кірыліцай.

У помніку выкарыстана агульнаўжывальная беларуская лексіка і фразеалогія, ён шчодро насычаны вуснапаэтычнымі выслоўямі (прыказкамі, прымаўкамі, устойлівымі параўнаннямі): *седзець високо, говорит глыбоко; выкурыли наших мужыков, как воробьёв з веников; без мало; з мудрых ораторов не будет много ратаёв; а тые копы пострыгут не одного в хлопы; надувся в сенате, як петух галагуски; заблудився теперычны розум, яко коза по лесе*.

Мова палемічнай і навукова-публіцыстычнай літаратуры

Мова палемічнай літаратуры. Палемічная літаратура – літаратурна-публіцыстычная плынь старабеларускай кніжнасці XVI – пераважна XVII ст., якая ўзнімала важныя праблемы рэлігійна-культурнага і сацыяльна-палітычнага жыцця і стваралася на царкоўна-славянскай, лацінскай, старапольскай, старабеларускай і стараўкраінскай мовах.

Многія даследчыкі лічаць, што пачатак палемічная хрысціянская літаратура бярэ з часоў барацьбы візантыйскай царквы з ерасямі (арыянцы, іканаборцы і інш.). Агульнапрынята звязваць узнікненне палемічнай літаратуры з працэсамі раздзялення цэркваў (VI ст.) на праваслаўную і каталіцкую, што было абумоўлена асаблівасцямі нацыянальнага менталітэту ўсходніх і заходніх хрысціян.

На Беларусі палемічная літаратура пачала развівацца з прыняццем Берасцейскай уніі (1596 г.) – аб’яднання каталіцкай і праваслаўнай цэркваў на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Сярод палемістаў Беларусі можна назваць Захарыя Капысценскага, Іаана Вішанскага, Інакенція Гізеля, Іанікія Галятоўскага, Іпація Пацея, Дзмітрыя Растоўскага ды іншых.

Іаан Вішанскі (1538–1620 гг.) – вядомы старабеларускі пісьменнік-палеміст. Нарадзіўся на Валожыншчыне. У сваіх творах пісьменнік арганічна спалучае духоўны ідэал з народным. Гэта такія творы, як «Пісанне да ўсіх у Лядскай зямлі», «Парада», «Извѣшчэнне аб лацінскіх прѣлесцях». У іх І. Вішанскі асуджае схільнасць некаторых праваслаўных іерархаў да уніі і парушэнне маральных законаў хрысціянскага жыцця. Творы вызначаюцца багатай сістэмай вобразна-выяўленчых сродкаў (тропы, рытарычныя фігуры думкі і слова). Многія творы былі рытмічна арганізаваны і мелі вершаваную структуру. Дыялагічная форма твораў (напрыклад, «Парада»), яркія, псіхалагічна дакладныя характары, напружаная сюжэтная канва, сімвалічныя заканчэнні твораў паклалі пачатак драматургіі (камедыі), спрыялі закладанню трывалага падмурку беларускай літаратурнай мовы.

Дзмітрый, мітрапаліт Растоўскі, буйны царкоўны пісьменнік, асветнік, палеміст, драматург, паэт. Гонар стварэння жыццй (агіяграфічнай літаратуры) старабеларускай школы належыць златавусту XVII ст. Д. Растоўскаму. А. С. Пушкін пісаў пра яго як пра буйнейшага славянскага пісьменніка, славутага агіёграфа. Акрамя «Жыццй святых», пяру Д. Растоўскага належаць палемічная творы, скіраваныя супраць раскольнікаў: «Жэзл Праўлення», «Цвет Духоўны» і інш. Старабеларус-

кі свяціцель вядомы як таленавіты і здольны драматург сілабічнай вершаванай школы («Грэшнік каецца», «Драма Успенская» і інш.).

У помніках палемічнай літаратуры даволі ярка выяўляецца агульны стан тагачаснай беларускай літаратурнай мовы: адсутнасць паслядоўнасці ва ўжыванні яе структурных элементаў, магчымасць стылістычнага вар'іравання на аснове выкарыстання моўна-выяўленчых сродкаў рознага паходжання.

Помнікі палемічнай літаратуры, асабліва XVII ст., адлюстравалі наступныя ўплывы, характэрныя для развіцця беларускага пісьменства.

1. Сустрэкаюцца ўкраінізмы: **и** на месцы **ѣ** (*бида, видиль*), змяшэнне **ы** з **и**: (*синь – сынъ, книгъ – книгъ*). Тлумачыцца гэта тым, што цэнтр праваслаўнай культуры перамясціўся на Украіну (Кіеў, Львоў, Астрог), дзе пасляхова працуюць брацкія і духоўныя школы. Многія беларусы вучыліся на Украіне, а вяртаючыся на радзіму, прыносілі з сабою асаблівае ўкраінскае вымаўленне.

2. Актыўнае ўжыванне запазычанняў з польскай мовы. Гэта не толькі польскія словы, а і асаблівае вымаўленне польскай фанетыкі: польскія гукі і спалучэнні (*нэндзны, хмура*), польскія формы (*люде, мяновите*), у графіцы галосныя пасля мяккіх зычных абазначаліся дзвюма літарамі – **и** і галоснай (*Ходкиевич*).

Адзін з найбольш значных і вядомых рэлігійных палемічных твораў – «Унія грэкаў з касцёлам рымскім» (1595 г.) І. Пацея. У кнізе аўтар паказвае становішча праваслаўнай царквы, неадпаведнасць яе духавенства свайму прызначэнню і, як выйсце з такой сітуацыі, прапануе пераход у унію, якая з'яўлялася носбітам чысціні і культуры. Твор напісаны на старабеларускай літаратурнай мове. На фоне гісторыка-этымалагічнага прынцыпу напісання ярка выяўляюцца рысы жывой народнай мовы. Сярод фанетычных асаблівасцей найперш можна назваць частыя з'явы акання (*варовали, выганяеть, допомагали, поламано, чарнокнижствомъ*); зычны **в** у пачатку слова і ў прыназоўніку **въ** пераходзіць у **ѣ** «нескладовае» (*удають, у Вильни, уведений*); непаслядоўнае зацвярдзенне шыпячых і **р** (*ожыдають, патрыархъ, прышли, учителя*); асіміляцыя па глухасці і звонкасці (*съ пилнотю, оттоль, светчатъ, одменити*); фанетычнае падаўжэнне зычных перадаецца праз напісанне дзвюх літар **нн** (*блуканне, непорушенне, прироженне*).

Што да марфалогіі, то назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку атрымліваюць канчатак **-у** (назоўнікі з рэчыўным, зборным і адцягненым значэннем): *блуду, греху, найму, ратунку, розуму, собору*. У назоўным склоне множнага ліку ўжываецца канчатак **-ове/-еве**

для адушаўлёных назоўнікаў (*грекове, жыдове, рымлянове*). У творным склоне множнага ліку мужчынскага роду назоўнікі ўжываюцца з канчаткамі **-амі/-мі** (*валкамі, грекамі, отцамі, синамі, доктормі*). Сярод прыметнікаў вылучаюцца формы роднага склону адзіночнага ліку з канчаткам **-ого** (*стародавнага парадку, горкаго найму*). У дзеясловах ужываецца мяккі **-ць** у формах 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку (*бежыць, маець, зовуць, сядзіць*). У 1-й асобе множнага ліку адзначаецца дыялектны канчатак **-мо** (*ведэмо, дбаэмо, тэрпимо, чинимо*).

Фактычны матэрыял твора фіксуе вялікі пласт уласнабеларускай лексікі (*ганіць, дбаць, згода, згуба, коли, мовіць, праца, распачь, справа, размовляць*).

Палемічная літаратура паказвае, што унія была прагрэсіўнай з'явай для беларускай культуры. Якраз у час дзейнасці ўніятаў і былі створаны першыя граматыкі, зацверджаны асноўныя фанетыка-арфаграфічныя і марфалагічныя асаблівасці. У пачатку XVI ст. беларуская мова стала прадметам школьнага навучання. Вывучэнне беларускай мовы набывае асаблівы размах са з'яўленнем у канцы XVI ст. праваслаўных брацкіх школ, якія ўзніклі як рэакцыя на унію і мелі сваёй задачай падрыхтоўку адукаваных людзей для барацьбы супраць паланізацыі.

Мова навукова-публіцыстычнай літаратуры. Навукова-публіцыстычная літаратура на Беларусі – гэта разнастайныя па змесце і форме прысвячэнні, прадмовы і пасляслоўі да старадрукаваных кніг, а таксама прамовы. Сярод прадмоў найперш трэба назваць прадмовы Ф. Скарыны да яго перакладаў Бібліі («Прадмова да Псалтыра», «Прадмова да Прытчаў Саламона», «Прадмова да кнігі Ісуса Сірахава» і інш.), а таксама «Прадмову да Катэхізіса» Сымона Буднага і «Прадмову да Евангелля» Васіля Цяпінскага. З пасляслоўяў – «Пасляслоўе» да «Граматыкі-буквара» і «Астрожскай “Азбукі”» І. Фёдарова. У прадмовах і пасляслоўях, насычаных рознымі разважанымі не толькі на рэлігійныя, але і на агульнафіласофскія тэмы, яскрава выявіліся прыёмы навуковага пісьма. Дзеля папулярнай, даходлівай формы выкладу думак пісьменнікі імкнуліся выкарыстоўваць народную гаворку – яе лексіку і формы, яе выразныя і простыя сінтаксічныя канструкцыі.

Розныя спецыяльныя тэрміны і іншыя малазразумелыя словы або замяняліся на больш вядомыя словы з народнай гаворкі, або тлумачыліся апісальна (*Катихісісь, слово есть греческого языка, сказует же ся на словенскую рѣчь оглашение или гласом учение*).

Аднак з-за жанравай спецыфікі навуковай літаратуры тэрміналагічная лексіка тут таксама выкарыстоўвалася. З царкоўнаславянскай

мовы браліся спецыфічныя моўныя звароты, складаныя сінтаксічныя канструкцыі. Такім чынам, у прадмовах і пасляслоўях (Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага) элементы народнай гаворкі спалучаюцца з кніжнымі, і хоць удзельная вага апошніх была значна меншая, чым у саміх рэлігійных творах, агульны стыль выкладу думак не вызначаўся той лёгкасцю, якая была ўласціва творам мастацкай літаратуры: *сыноу, іажь медь, понеже есть добрыи, и соть медовь сладокь есть гортани твоему, такоже и наука моудрости души твоей, пощещи ко брящеши, і имѣти боудеши въ послѣдняя дни надежду, и надежда твоя не погибнетъ отъ тебе.*

Узорам разважання на грамадска-палітычную і навуковую тэмы можа служыць прамова падканцлера ВКЛ Льва Сапегі на Варшаўскім сейме 1588 г. Спецыфічныя сродкі кніжнага паходжання тут адсутнічаюць. Разважанне вытрымана ў строга навуковым стылі, перадаецца мовай, блізкай да народнай гаворкі канца XVI ст., з некаторымі лексічнымі запазычанямі (пераважна з польскай мовы). У сінтаксісе адчуваецца ўплыў канструкцый польска-лацінскай кніжнасці. Прыёмы навуковага пісьма атрымалі далейшае развіццё ў палемічных творах.

Арфаграфія прамовы заснавана на гісторыка-этымалагічным прынцыпе напісання. Як адхіленне ад прынятага правапісу сустракаюцца з'явы акання (*палаючымь, повтараешь*), ускоснае адлюстраванне якання (*десеть, месеца, помнечы, хочеть, пометати*). Частыя поўнагалосныя формы (*голова, норovy, городе, стороны*), пасля зацвярдзелых зычных замест этымалагічнага **е** ўжываецца **о** (*прѣшол, незличоньй*), зацвярдзенне шыпячых перадаецца непаслядоўна (*жыivotу, притчи*), спалучэнне ***dj** змяняецца на **ж** (*утверъжение, згожаються*). У тэксце адлюстраваны з'явы асіміляцыі (па звонкасці, па глухасці, свісцячасці, шыпячасці): *прозбу, витебскій, праз'ском, найвышишимь*; адлюстравана спрашчэнне груп зычных (*милоосник, празности, серци*); дысіміляцыя (*штобы, штодень*); прыстаўныя зычныя **в і г** (*воколо, наукахъ*).

Кніжнікі ў асноўным прытрымліваліся традыцыйнага прынцыпу напісання слоў. Аднак пад уздзеяннем вымаўлення ў навукова-публіцыстычную літаратуру пранікалі народна-размоўныя элементы, якія былі факультатывунай, а часам і правапіснай нормай. Навукова-публіцыстычная літаратура займала пераходнае становішча паміж дзелавай літаратурай і творамі канфесіянальнага зместу.

Моўна-стылістычныя асаблівасці рэлігійнай літаратуры XIV–XVIII стст.

На землі ўсходніх славян, дзякуючы візантыйскай традыцыі пранікалі розныя тэксты, напрыклад, свяшчэнныя кнігі, якія выкарыстоўваліся пераважна ў літургіі (панегірыкі, агіяграфічная, гамілетычная літаратура, хранографы і г. д.).

На Беларусі традыцыі пісьменства старажытнага перыяду найбольш паслядоўна захоўваліся ў сферы рэлігійнай літаратуры. Усю рэлігійную літаратуру можна падзяліць на некалькі відаў (жанраў): літургічную, кананічную, некананічную (агіяграфічную і апакрыфічную), канфесіянальную, гамілетычную.

Ідэйная і мэтанакіраваная перапрацоўка старажытных тэкстаў магла весціся ў дачыненні да ўсіх тэкстаў старажытнага пісьменства, акрамя Свяшчэннага Пісання. Біблейскія кнігі не маглі паддавацца ніякаму віду ідэйнай перапрацоўкі.

Кананічныя рэлігійныя творы (Псалтыр, Евангелле і Апостал) па-ранейшаму перапісваліся і пазней друкаваліся на царкоўнаславянскай мове аж да канца XVIII ст.

На Беларусі ў выніку цэлага шэрагу ідэалагічных і культурных абставін сфера выкарыстання царкоўнаславянскай мовы пачала звужацца за кошт пранікнення беларускай мовы найперш у некананічную і канфесіянальную літаратуру. На першым часе праявілася імкненне збліжаць з беларускай народнай мовай рэлігійныя некананічныя агіяграфічныя і апакрыфічныя творы. Пазней пачалі з'яўляцца і непасрэдныя пераклады на беларускую мову паасобных рэлігійных твораў – апокрыфаў і жыццй. Такія творы перакладаліся ў каталіцкім асяроддзі з лацінскай мовы пры выкарыстанні чэшскіх і польскіх рэдакцый, таму ў творах гэтай групы царкоўнаславянскі ўплыў практычна не праяўляецца, затое прыкметныя лексічныя і марфалагічныя паланізмы.

Пачалі з'яўляцца і непасрэдныя пераклады кананічнай літаратуры. З'яўленню перакладаў біблейскіх кніг на беларускую мову садзейнічала некалькі фактараў, сярод якіх першاپачатковае значэнне мела распаўсюджванне на Беларусі розных рэфармацыйных плыняў, прыхільнікі якіх патрабавалі весці набажэнствы і чытаць Свяшчэннае пісанне на родных мовах. Прыкладам службыі Польшча і Чэхія, дзе простая мова дапускалася ў богаслужэнне. Аб выкарыстанні «зразумелай мовы» гаворыцца яшчэ ў 14 главе «Деяния и послания святых апостолов с апокалипсисом»: *Теперь, если я приду къ вамъ, и стану говорить на незнакомыхъ*

языкахъ, то какую принесу вамъ пользу, когда не изъяснюсь вамъ или откровениемъ, или пророчествомъ, или учениемъ? Такъ если и вы языкомъ произносите невразумительныя слова; то какъ узнаютъ, что вы говорите? Вы будете говорить на вѣтеръ. Ибо когда я молюсь на незнакомомъ языкѣ; то хотя духъ мой и молится, но умъ мой остается безъ плода.

Галоўную ролю ў заняпадзе царкоўнаславянскай мовы адыграла паслабленне сувязей паміж ВКЛ – пазней Рэчы Паспалітай – і Маскоўскай Руссю, разгортванне польскай экспансіі на беларускіх і ўкраінскіх землях.

Узнікаюць і арыгінальныя рэлігійныя творы на беларускай мове, якая актыўна пранікае ў царкоўную палеміку, што асабліва разгортваецца з канца XVI – пачатку XVII ст.

Вынікам насычэння царкоўнаславянскай мовы на Беларусі элементамі жывой мовы было ўзнікненне асобага беларускага зводу (рэдакцыі) царкоўнаславянскай мовы, адным з асноўных стваральнікаў якога з’явіўся Ф. Скарына.

У пачатку XVI ст. пачалі з’яўляцца і пераклады на беларускую мову са старажытнаўрэйскай мовы, што для таго часу было ўнікальнай з’явай і не мела аналогу ў гісторыі біблейскіх тэкстаў сярэднявечнай Еўропы. У гэтых перакладах уплыў старажытнаўрэйскай мовы адчуваецца ў асаблівасцях ужывання некаторых слоў.

Самым раннім перакладам кананічнай літаратуры лічыцца пераклад біблейскай кнігі канца XV ст. «Песні песням» Ф. Скарынам. На працягу 1517–1519 гг. ён зрабіў пераклад большай часткі кніг Старога Запавету (23 кнігі). Яго перакладчыцкая дзейнасць з’яўляецца вынікам уплыву ідэй гуманізму і Рэфармацыі. Захаваўшы царкоўнаславянскую аснову, Ф. Скарына насыціў свой пераклад беларускімі рысамі так, што ў цэлым мова яго перакладу заняла прамежкавае становішча паміж царкоўнаславянскай і беларускай літаратурнымі мовамі.

Мова выданняў Ф. Скарыны не атрымала адназначнага асвятлення: у якасці моўнай асновы перакладаў называюць або старабеларускую мову, або царкоўнаславянскую. Помнікамі беларускай мовы пачатку XVI ст. выданні Ф. Скарыны лічылі П. Уладзіміраў, А. Будзіловіч, Я. Галавацкі, Ц. Ломцеў; помнікамі царкоўнаславянскай мовы – С. Б. Ліндэ, А. І. Сабалеўскі, І. Воўк-Левановіч, А. Мартэль, А. Флароўскі і інш.

Аб’ектыўны, комплексны падыход, выкарыстанне статыстычных метадаў пацвердзілі правільнасць вываду пра перавагу царкоўнаславянскай моўнай асновы скарынаўскіх выданняў. Такім чынам, на Беларусі ўзнікла асаблівая беларуская рэдакцыя царкоўнаславянскай мовы.

У гэтым заключаецца істотнае адрозненне мовы богаслужэбнай літаратуры на Беларусі ад мовы рэлігійных твораў тагачаснай Маскоўскай Дзяржавы, дзе ў сувязі з так званым другім паўднёvasлавянскім уздзеяннем дзейнічала тэндэнцыя супрацьлеглага характару – свядомая архаізацыя мовы рэлігійнай літаратуры.

Ф. Скарына амаль не змяняў тэя кнігі Свяшчэннага пісання, якія былі ў яго пад рукой на царкоўнаславянскай мове, – Псалтыр і Апостал. Ён пераклаў з чэшскай мовы толькі тое, чаго не ведаў у старым славянскім перакладзе, і тое, што лічыў дрэнна перакладзеным або скажоным.

З пункту гледжання адносін да жывой беларускай мовы ўсе выданні Ф. Скарыны дзеляцца на дзве групы.

Першую ўтвараюць пражскі «Псалтыр» (1517 г.), віленская «Малая падарожная кніжка» (1522 г.), «Апостал» (1525 г.).

Гэтыя кнігі Ф. Скарына выдаў на царкоўнаславянскай мове беларускай рэдакцыі. У выданні «Псалтыр» асобныя незразумелыя царкоўнаславянскія словы Ф. Скарына тлумачыў на палях на беларускай мове таго часу так званымі гласамі. Глосы шырока выкарыстоўваліся ў старажытных рускіх перакладных мастацкіх, рэлігійных і навуковых творах, у якіх сустракаліся іншамоўныя словы. У старажытнасці ствараліся і так званыя гласарыі – спецыяльныя слоўнікі незалежных ад канкрэтнага тэксту глос, веданне якіх было неабходна чытачу таго часу.

Сам Скарына пра прызначэнне глос пісаў у прадмове да «Псалтыра» так: «... *иные слова, которыи суть в Псалтыри неразумныи простым людем, найдутъ (их) на боцех руским языком, что которое слово знаменуетъ*». Усяго на палях налічваецца больш за 60 глос. Яны раскрываюць сэнс назваў прадметаў побыту, раслін і жывёльнага свету, прыродна-геаграфічных паняццяў і з'яў, царкоўна-культывых прадметаў, уласных імёнаў і назваў, іншамоўных слоў. Скарына тлумачыў не ўвесь сэнсавы аб'ём слова, а толькі тое значэнне, з якім гэтае слова ўжываецца ў кантэксце. Глосы мелі тую граматычную форму, што і незразумелае слова. Напрыклад, *буи/дурнии, горлица/сивоворонка, несяыти/пельликанови, сионь/гору, стакти/ладань*.

Скарына перадаваў гласамі не толькі асобныя словы, а і словазлучэнні (*да насладится/приятна будетъ, тмами темъ/десяти тысецими*). Некаторыя адзінкавыя словы тлумачыў словазлучэннямі (*утренева-ти/предъ свитанемъ воставати, югъ/ветръ полуденный*).

У мове перакладаў першай групы адлюстроўваюцца многія рысы беларускай мовы ў галіне фанетыкі, граматыкі і лексікі. Напрыклад, спрашчэнне груп зычных (*празьникъ, ненависными*), пераход *у* → *ў*

(у нескладовае) (*не втаіся, вбогъ*), літара **ж** на месцы ***dj** (*утвержены, осужень*), паралельнае ўжыванне канчатка -у/-ю і -а/-я ў назоўніках мужчынскага роду адзіночнага ліку роднага склону (*от востоку и западу, до запада*), канчатак **-ого/-его** прыметнікаў у форме мужчынскага роду адзіночнага ліку роднага склону (*ближнего, преисподнего*), займеннікі *собе, тебе, мнѣ* замест *са, ти, мя*.

Да другой групы адносяцца самастойныя пераклады Ф. Скарынам біблейскіх кніг, якія былі выдадзены ў Празе на працягу 1517–1519 гг. У пражскіх перакладах моўная аснова таксама царкоўнаславянская, але яна заўважна парушаецца элементамі беларускай, чэшскай і польскай моў. Рысы жывой беларускай мовы тут выявіліся больш паслядоўна: спрашчэнне груп зычных (*празьникъ, ненависными*), пераход **у** → **ў** (у нескладовае) (*не втаіся, вбогъ*), літара **ж** на месцы ***dj** (*утвержены, осужень*), літар **е** на месцы ***а** (*месець, память*), асіміляцыйныя з’явы ў прыстаўках на **з** (*росхитять, змякчиша, возлюбление, восплецуть*), ужыванне канчатка -у/-ю ў назоўніках мужчынскага роду адзіночнага ліку роднага склону (*гласу, веку, закону*), канчатак **-ого/-его** прыметнікаў у форме мужчынскага роду адзіночнага ліку роднага склону (*ближнего, преисподнего*), канчатак **-ите** ў форме загаднага ладу дзеясловаў 2-й асобы множнага ліку (*придите, принесите*), дзеепрыслоўі на **-учы/-ючы** (*живучи, розумеючи, слушаючи*).

Адаптаваныя тэксты з’яўляюцца прыкладам беларускага варыянту царкоўнаславянскай мовы. Яны сведчаць, што беларускі варыянт ствараўся намаганнямі адукаваных кніжнікаў з яскрава выражанай мэтай зрабіць зразумелымі і даступнымі царкоўнаславянскія тэксты. Ф. Скарына падаў прыклад увядзення сродкаў народнай мовы ў Свяшчэннае пісанне і тым самым парушыў шматвекавую традыцыю выкарыстання для гэтых мэтаў выключна канфесійнай царкоўнаславянскай мовы з яе амярцвелымі формамі і лексікай.

Дзякуючы дзейнасці Ф. Скарыны і яго паслядоўнікаў, беларуская мова фактычна стала другой афіцыйнай мовай у богаслужэнні праваслаўных беларусаў.

Акрамя тэкстаў Святога Пісання, якія ўвайшлі ў афіцыйны царкоўны канон, існавала некананічная хрысціянская літаратура, ці апакрыфічная.

«Апакрыфічны» першапачаткова – «патаемны», гэта значыць, такі сакральны тэкст, які прызначаўся толькі для пасвячоных. Аўтарства патаемных рэлігійных кніг прыпісвалася багам ці знакамітым асобам. У значэнні «вышэйшы» слова «апакрыфічны» ўжывалася і ў раннюю хрысціянскую эпоху. У значэнні «ілжывы» слова было ўжыта Ірыёнам

Ліёнскім у дачыненні да твораў хрысціянска-гностыкаў. Пасля канчатковага вызначэння складу кананічных кніг (Лаадыйскі сабор у 363 г.) апокрыфамі сталі называць усе творы хрысціянскай літаратуры, якія не ўключаны ў канон. У XVI ст. тэрмін «апокрыфічны» зліўся з паняццем «забаронены». Апокрыфічнай стала лічыцца ўся хрысціянская літаратура, прызнаная царквой несапраўднай, ілжывай.

Перакладаліся на беларускую мову перш за ўсё некананічныя творы, тыя рэлігійныя аповесці, якія царквой не адносіліся да кананічных, хоць зместам былі цесна звязаны з евангельскімі сюжэтамі. З іх цяпер вядомы «Пакуты Хрыста», «Чэцця», «Аповесць пра трох каралёў-вешчуноў», «Жыццё Аляксея, чалавека божага». Выкарыстанне царкоўнаславянскага ў гэтых помніках звязана да мінімуму, затое прыкметная польская моўная плынь у граматыцы і лексіцы.

У «Чэці» (1489 г.) змешчаны пераважна словы і павучанні Іаана Златавуста, а таксама жыцці многіх святых пакутнікаў. У помніку захоўваецца традыцыйная царкоўнаславянская арфаграфія. Пра беларускае паходжанне пісца «Чэці» сведчаць напісанні тыпу *васло, багатство, карабль, нічога, хто, што, вжо, вчинити, надежа, одежда*. Больш паслядоўна адлюстравана змяненне гука [у] у пачатку склада на ў (у нескладовае), якое перадаецца праз **в** (*вбийство, вбогъ, вжо, вчинити, вчити*). Пераважаюць формы з гукімі [ж] і [ч] замест царкоўнаславянскіх **жд** і **щ** (*надежа, ноужа, одежда, помочь, речи, съчи*). Царкоўнаславянскаму канчатку **-ню** ў творным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў былых асноў на ***і** адпавядае новы канчатак **-ю** (*бранью, завистью, лестью, ночью*). У «Чэці» асноўнай граматычнай нормай выступае канчатак **-ого/-его** ў родным склоне адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду замест царкоўнаславянскіх **-аго/-аго** (*ближнего, босого, доброго, нищего*). Прыметнікі жаночага роду ў родным склоне адзіночнага ліку маюць беларускі канчатак **-ое** (*великое бѣды, горькое смерти, небесное высоты*). Формы дзеясловаў 3-й асобы цяперашняга часу ўжываюцца з мяккім **-ть** у канчатку (*видить, горитъ, можетъ, хочетъ, пытаются, слышатъ*); формы 2-й асобы цяперашняга часу з канчаткам **-шь**, які адпавядае царкоўнаславянскаму **-ши** (*бежишь, мыслишь, хочешь*).

«Чэцця» адносіцца да ліку нямногіх беларускіх помнікаў, дзе адлюстраваны дыялектныя моўныя рысы. Адзначым дзеяслоўныя формы загаднага ладу 1-й асобы множнага ліку з канчаткам **-мо** (паўднёва-заходнія гаворкі): *боудьмо, даймо, подьмо*; 2-й асобы множнага ліку з канчаткам **-ѣте**: *говорѣте, послужѣте, смотрѣте*.

У галіне лексікі частыя поўнагалосныя формы (*берегъ, голова, доро- га, здоровье, сторона, соромъ*). Ёсць і ўласнабеларускія лексічныя адзінкі (*вчинокъ, дочка, клопотъ, крыница, моць, помста, початокъ, жадаати, пытатъ, лѣпшии, невдлчный, вбецати*).

Для гісторыі мовы значэнне помніка заключаецца ў тым, што «Чэцця» лепш за іншыя старабеларускія творы адлюстроўвае працэс трансфармацыі царкоўнаславянскай мовы ў беларускую шляхам насычэння яе беларускімі моўнымі сродкамі.

«Пакуты Хрыста» – апакрыфічная аповесць, легенда, якая грунтуецца на евангельскім апавяданні аб пакутах Ісуса Хрыста, яго смерці і ўваскрасенні. Асновай для беларускага перакладу сталі польскія і чэшскія крыніцы. Арфаграфія помніка традыцыйная, ідзе ад старажытнарускай эпохі.

У мове адзначаюцца нешматлікія выпадкі акання (*табою, твая, кали, тагда*), зацвярдзенне шыпячых (*жона, нічога, оужо, шодшо*) і інш. Але ўсе такія напісанні далёкія ад арфаграфічнай нормы, яны толькі сведчаць пра беларускае паходжанне перакладчыка ці перапісчыка.

Граматычны лад помніка побач з традыцыйнымі архаічнымі рысамі адлюстроўвае і шматлікія новыя з’явы.

У творным склоне множнага ліку ў назоўніках мужчынскага роду ўжываецца новы канчатак **-ми** на месцы ранейшага **-ы/-и** (*апостолми, гвоздми, мечми*).

Помнік вылучаецца паслядоўным ужываннем канчаткаў **-ого/-его** ў родным склоне адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду (*живого, лихого, милого, верхнего*). Царкоўнаславянскі канчатак **-аго/-аго**, ужывальны ў беларускіх помніках XVI ст., у «Пакутах Хрыста» не адзначаецца. У помніку не ўжываюцца формы аорыста і імперфекта для выражэння прошлага часу.

У формах 1-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу фіксуецца канчатак трох тыпаў: стражытны **-мъ**, які ўласцівы большай частцы сучасных беларускіх гаворак (*будемъ, вѣдаемъ, хотимъ*); дыялектны канчатак **-мо** (*вѣдаемо, знаемо, пошлимо*); польскага тыпу канчатак **-мы** (*будемы, говоримы, держимы, можемы, просимы*).

Помнік узнік у перыяд, калі ў беларускай пісьмовай мове царкоўнаславянскія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу на **-щ-** выцясняліся адпаведнымі беларускімі формамі на **-ч-** і калі іменныя формы дзеепрыметнікаў у пэўных сінтаксічных умовах пераўтвараліся ў дзеепрыслоўі. Таму ў помніку сустракаем формы дзеепрыметнікаў двух тыпаў (*вѣроующих, живущими і вислчего, пове-*

даючого, сядачого). Набылі значэнне дзеепрыслоўяў формы жадаючы, рекоучы, просачы.

Выразную беларускую афарбоўку мае лексіка (*гоукъ, кривда, кроплл, матка, местце, помста, смоутокъ, мовити, привитати, заховати*).

Пранікненне беларускай мовы ў тэксты канфесійнага зместу падрыхтавала глебу і для стварэння на ёй арыгінальных рэлігійных твораў, што трэба разглядаць як паказчык павышэння прэстыжу і грамадска-культурнай ролі мовы. Асветнік і ідэолаг гуманізму і Рэфармацыі на Беларусі і ў Літве Сымон Будны ў 1562 г. выдаў у Нясвіжы на беларускай мове «Катэхізіс» і «Апраўданне грэшнага чалавека перад Богам». Усе свае наступныя творы С. Будны пісаў і выдаваў на польскай мове.

«Катэхізіс» – настаўленне, павучанне – выдадзены на ўзор кніг Ф. Скарыны. Ён складаецца з прысвячэння князям Радзівілам, прадмовы, асноўнага тэксту і пасляслоўя. У «Катэхізісе» суадносіны паміж беларускімі і царкоўнаславянскімі моўнымі элементамі на карысць мясцовых, беларускіх. Катэхізіс пабудаваны ў выглядзе кароткіх пытанняў і разгорнутых адказаў. У адказах С. Будны выкладаў сваё разуменне сутнасці хрысціянскіх догмаў і прапаноўваў свае рэкамендацыі па іх ажыццяўленні. У адказах выкарыстаны цытаты з розных рэлігійных крыніц на царкоўнаславянскай мове. Аднак цытатны тэкст не выдзяляецца якімі-небудзь друкарскімі сродкамі і зліваецца з беларускім аўтарскім тэкстам. Мова аўтарскага тэксту выступае як тыповая тагачасная беларуская мова, хоць яна яшчэ не свабодная ад царкоўнаславянскага ўплыву. Уплывам старажытнай арфаграфіі тлумачыцца і штучнае абазначэнне мяккасці шыпячых і **р** (*чудо, нарюштити*), і формы назоўнікаў назоўнага склону множнага ліку са змяненнем заднеязычных у свісцячыя (*врази, друзи, пророци*), якія ўжываюцца побач з беларускімі формамі тыпу *враги, еретики, урадники*. У дзеясловах 1-й асобы множнага ліку частотным з'яўляецца дыялектны канчатак **-мо** (*бежемо, жичимо, просимо, чуемо*). Канчатак **-мы** ў дзеясловах цяперашняга часу загаднага ладу 1-й асобы множнага ліку тлумачыцца ўплывам польскай мовы (*видимы, обачмы, паметуймы*).

Што да лексікі, то ў помніку пераважаюць беларускамоўныя поўнагалосныя формы слоў (*голова, голодь, голось, городъ, дерево*). У аўтарскім тэксце адзначаем беларусізмы і паланізмы (*взоръ, вырокъ, выхованье, здрада, каранье, клопот, матка, мова, моць, помста, праца, цнота, справа, лепиший, дяковати, жадати, мовити, мусити, отпочивати, розумети, ховати*).

Устарэлыя або запазычаныя словы аўтар тлумачыць непасрэдна ў тэксьце сродкамі беларускай мовы. Такі прыём садзейнічаў павышэнню лінгвістычнага ўзроўню чытачоў: *благодареніе или дякованье, врач то есть лекарь, миръ або покой*. Аўтар шырока выкарыстоўвае сінонімы (*не ищетъ своих речей, не дражнится, не вменяетъ злого, не радуется о неправде, радуется же ся истине, все любитъ, все терпитъ*).

Тэндэнцыя да збліжэння мовы рэлігійнай літаратуры з жывой народнай гаворкай выявілася ў перакладзе Васіля Цяпінскага на беларускую мову часткі Евангелля (каля 1580 г.). В. Цяпінскі вядомы на Беларусі як гуманіст-асветнік, дзеяч рэфармацыйнага руху, пісьменнік, які даў пачатак перакладу на беларускую мову кнігі Новага Запавету.

У выданні В. Цяпінскага беларускі тэкст змешчаны паралельна з царкоўнаславянскім, што дае рэдкую магчымасць бачыць моўныя асаблівасці перакладу. Выдаўшы «Евангелле» паралельна на дзвюх славянскіх мовах – царкоўнаславянскай і беларускай – аўтар тым самым падкрэсліў гістарычную і моўную роднасць славянскіх народаў. Да кнігі В. Цяпінскі напісаў прадмову ў абарону беларускай культуры. З яе вынікае, што мэтай сваёй асветніцкай дзейнасці В. Цяпінскі лічыў уздым нацыянальнай культуры, асветы, кнігадрукавання, умацаванне ролі народнай мовы, абуджэнне грамадскай актыўнасці і нацыянальнай свядомасці.

Правіпіс кнігі мае шмат агульнага з правіпісам папярэдніх друкаваных кніг, аднак ёсць і новыя рысы: побач з **и** частае **і**, на месцы **ѣ** частае **е**, літара **ь** паяўляецца для перадачы асіміляцыйнай мяккасці беларускай мовы, замест **ѡ** ўжываецца **о** (*масьць, радосьць, бремя, семе*). Адлюстравана спрашчэнне груп зычных, зацвярдзенне шыпячых (*серцо, ужо, жона, чоловекъ*). У марфалогіі гэтага помніка цяжка знайсці хоць бы якую-небудзь асаблівасць, якую можна было б тлумачыць залежнасцю ад царкоўнаславянскага тэксту. Назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-у/-ю** (*веку, голосу, закону, квасу*). Кароткім займеннікам давальнага і вінавальнага склонаў у беларускай частцы адпавядаюць поўныя (*ми/мне, ти/тобе, си/собе; мя/мене, тя/тебе, ся/себе, ны/нась, вы/вась*). Простым формам прашлага часу – аорысту і імперфекту – адпавядае перфект (*бысть – былъ, умре – умеръ*). Пашыраны інфінітыў з **-тъ** (*быть, дать, искатъ*). Для царкоўнаславянскіх дзеепрыметнікаў даюцца адпаведныя беларускія (*имый – маючий, просяй – просячий, будущаго – будучого*). Сінтаксічныя канструкцыі з дапаўненнем – адушаўлёным назоўні-

кам у вінавальным склоне – у беларускім тэксце перадаюцца адпаведна родным склонам (*виде два брата/увиделъ двухъ братов, бесы многи изгна/бесовъ многихъ выгналь*). Словы з агульнаславянскімі каранямі адрозніваюцца ў царкоўнаславянскай і беларускай частках фанетычна (*имети/мети, седмь/семь, ясти/ести*), у словаўтваральных адносінах (*воздати/отдати, востати/повстати, убити/забити*), іншымі адзінкамі (*беседа/розмова, зло/лихо, луна/месяць*). Аднак В. Цяпінскаму не ўдалося пазбегнуць такой залежнасці ў сінтаксісе, дзе парадак слоў, структура словазлучэнняў і сказаў і многія іншыя з’явы знаходзяцца ў прамой залежнасці ад царкоўнаславянскага арыгіналу.

У кнізе падаюцца шматлікія глосы, спасылкі на літаратурныя крыніцы. Усяго выкарыстана каля 210 глос, якія падзяляюцца на тлумачальныя (*васни/гневу, жерело/источникъ*), тэксталагічныя (указанні на розначытанні ў іншых крыніцах), этымалагічныя (даецца паходжанне слова паметамі «*то слово греческое, то слово еврейское*»), спасылачныя (робіцца спасылка на тлумачэнне гэтага слова, якое давалася на папярэдніх старонцы).

Важнай галіной выкарыстання беларускай мовы ў рэлігійнай сферы была гамілетычная літаратура, звязаная з павучальна-разумовым тлумачэннем кніг Старога і Новага Запаветаў. Гэта «Казанне Кірыла...» С. Зізанія, «*Два казанні*» Л. Карповіча, «*Евангелле вучыцельнае*», «*Казанне на пахаванне Лявонція Карповіча*» М. Сматрыцкага і інш.

У арфаграфіі казанняў адлюстраваны зацвярдзеныя шыпячых (*зычыл, божых, учитель*), дысіміляцыя (*штоденное*), фанетычнае падаўжэнне (*выконане, розказаня, напаминане*), пераход **е ў о* пасля шыпячых (*божого, шол*), поўнагалоссе (*голос, оболочи*), перадача выбухнога г дыграфам *кг* (*префикгуровался, кгда*), арфаграфічная няўстойлівасць пры перадачы мяккасці *л, н* перад наступным зычным (*апостолскій, началніцы, толко, несмертелное*), выпадкі сцяжэння, асіміляцыі па звонкасці, дзекання (*прозбах, княжацкой, дзякую*).

Прыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным склоне паслядоўна ўжываюцца з канчаткамі *-ого/-его* (*рокуючого, божого*), адзначаецца прадуктыўнасць утварэння назоўнікаў з суфіксам *-ость* (*людскость, укладность, склонность, литость, милость*), ступень параўнання ўтвараецца пры дапамозе беларускіх утваральных сродкаў (*лепший, наилучший*).

Што да лексікі, то ў помніку пераважаюць беларускія словы (*завжды, коли, нигды, здрады, солодкий, вдячне, пожаданому, погорки, мовлю, очима, але, звичай, готовилися, марный*). Адзначаюцца запазычаныя

з польскай мовы (*цнота, мешкане, зуполне, прэзацном дни, фестъ*). Адчувальны і царкоўнаславянскі ўплыў (*рекль, живота своего, невечернаго*).

Тэарэтыкам гамілетыкі і красамоўства лічыцца беларускі пісьменнік другой паловы XVII ст. Іаанікій Галятоўскі. Творам І. Галятоўскага ўласціва багатая і каларытная старабеларуская мова, даходлівая, эмацыянальная і экспрэсіўна насычаная манера выкладання. Фактычна падручнікам па гамілетыцы служыць «Спосаб злажэння казання». Казанне павінна складацца з трох частак: «эксордыума» – уступу, уводзін, «нарацыі» – распрацоўкі, выкладання, «конклюдзіі» – канца, завяршэння. І. Галятоўскі заклікаў так прамаўляць, каб усе людзі разумелі, што ім у павучэнні паведамляецца. Згодна з правобразным метадам тлумачэння, І. Галятоўскі вылучае ў кожнай з’яве літаральны, маральны, алегарычны і аналагічны зместы. У сваіх казаннях ён тлумачыць паходжанне маланкі і ўзнікненне ветру, змяшчае народныя прыкметы, павучальныя гісторыі і цікавыя назіранні з жыцця птушак і жывёл.

Рэлігійная літаратура на беларускай мове па графіцы, арфаграфіі і марфалогіі збліжаецца з юрыдычна-дзелавым і свецка-мастацкім пісьменствам, але адрозніваецца сінтаксісам і лексікай. У рэлігійнай літаратуры прадстаўлена абстрактна-кніжная лексіка, у якой не мела патрэбы дзелавая і свецкая літаратура з яе жыццёва-практычным накіраваннем.

На беларускай мове ў набажэнстве вяліся прапаведзі і тлумачэнні афіцыйнай часткі літургіі.

Першыя беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, узніклі ў XVI ст., але не зберагліся да нашага часу. У бібліятэках Вільнюса, Санкт-Пецярбурга, Мінска, Лондана, Лейпцыга захоўваюцца рукапісы сярэдзіны XVII ст. Гэта рукапісы беларускіх (літоўскіх) татар, якія перасяляліся з Залатою Арды і Крымскага ханства на землі ВКЛ пачынаючы з XIV ст. Перасяленцы ўтваралі тры сацыяльныя слаі: першы – нашчадкі ханаў, вайсковае начальства, якія карысталіся правамі шляхты; другі – татары-казакі; трэці – насельнікі гарадоў, вёсак, паселішчаў.

Першыя татарскія перасяленцы належалі да розных плямёнаў, якія адрозніваліся паміж сабою этнічнай разнавіднасцю і мовай. У адну этнічную групу іх аб’ядналі мусульманская вера і арабская пісьменнасць. Цюркскія мовы хутка сталі забывацца перасяленцамі, і татары моўна асімілююцца. А. А. Антановіч мяркуе, што асноўная маса татараў не гаварыла на роднай мове ўжо ў XVI–XVII стст. Галоўнымі прычынамі асіміляцыі былі: рассяленне татар на вялікай тэрыторыі ВКЛ; адсутнасць інтэрмовы; змешаныя шлюбы (да XVII ст. дазвалялася жаніцца з бела-

рускімі, прычым мова была маці, а вера – бацькі); вайсковая служба, якая вымагала ведання дзяржаўнай мовы; мусульманская рэлігія апіралася ў богаслужэнні на арабскую мову. Таму татарская літаратура мусульманскага зместу была перакладзена на тагачасную беларускую мову і запісана дастасаваным арабскім пісьмом. Моўная асіміляцыя была прычынай узнікнення беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом. Тэксты вядомы толькі ў рукапісным выглядзе. Адрозніваюць некалькі відаў рукапісаў: кітабы, хамаілы, тэфсіры, тэджвіды, далавары.

Кітабы (арабскае ‘кніга’) – змест складаюць фрагменты з Карана, паданні аб жыцці і дзейнасці прарокаў (Мухамеда), выказванні Мухамеда, маральна-павучальныя гісторыі (закраналіся тэмы: як шанавець бацькоў, старых, хворых, сірот, суседзяў і інш.); даецца выклад асноўных мусульманскіх догмаў, апісанне абрадаў, рытуалаў і абавязкаў мусульман, напрыклад, пра захаванне посту, штодзённыя малітвы, паломніцтвы; падаюцца і фальклорныя тэксты: разгадка снюў, варажба, астранамічныя зборнікі, прытчы. Таму кітабы характарызуюцца як рэлігійна-фальклорныя кнігі. Гэта беларускамоўныя тэксты, аднак асобныя старонкі адлюстроўваюць уплыў польскай мовы. Гэты ўплыў мова адчула пры перапісцы ў XVI–XVII стст.

Хамаілы (арабскае ‘насіць’) – зборнік малітваў на арабскай і цюркскіх мовах. Тэксты малітваў могуць суправаджацца тлумачэннямі па-беларуску або па-польску.

Тэфсіры (арабскае ‘тлумачэнне, каментарый’) уяўляюць сабой Каран на арабскай мове з падрадкавым каментарыем на тагачаснай беларускай мове з польскім уплывам або на польскай мове з беларускімі элементамі.

Тэджвіды – правілы чытання арабскага тэксту Карана. У тэджвідах апісваецца артыкуляцыя гукаў арабскай мовы.

Далавары (арабскае ‘малітвы’) – сувой малітваў, якіяносяцца з сабою.

Аснову арабскага пісьма беларускіх тэкстаў (кітабаў) складаюць 29 літар арабскага алфавіту. Татарскімі перапісчыкамі былі ўведзены дадатковыя літары для перадачы беларускіх гукаў. У тэкстах асобнымі літарамі пазначаліся асіміляцыйна мяккія гукі [з’], [с’], [Аз’], [Ц’]. Алфавіт налічваў 35 літар, сярод іх 32 для перадачы зычных гукаў, 3 літары гукавога значэнне не мелі. Галосныя абазначаліся надрадкавымі і падрадкавымі знакамі і спалучэннямі з зычнымі літарамі.

Мова кітабаў не адчула ўплыву старабеларускіх кніжна-пісьмовых традыцый і тым больш – уплыву царкоўнаславянскіх пісьмовых традыцый. Кніжнікі, безумоўна, арыентаваліся на пэўныя арфагра-

фічныя і іншыя літаратурна-пісьмовыя нормы, але толькі ў межах пісьмовай практыкі, якая выпрацоўвалася ў рамках сваёй пісьмовай школы. Асновай пісьмовай мовы паслужыла тагачасная беларуская народна-дыялектная мова. Мова кітабаў як рэлігійных кніг не была звязана і не адчула ўплыву з боку аналагічнага рэлігійнага праваслаўнага жанру старабеларускага пісьменства. Таму знайшлі шырокае адлюстраванне фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы жывой беларускай мовы.

У фанетыцы гэта:

- ужыванне **ў** (у нескладовае) замест **л** у канцы і сярэдзіне слоў (*хадзіў, маўчаў, доўго*), а таксама на месцы **в** (*тэварышоў, ажыўляйе*); асіміляцыйная мяккасць [**з'**], [**с'**], [**дз'**], [**ц'**] перад асобнымі літарамі (*зьменілі, изсьцьсот, светлосьці, дзьве*); дзеканне і цеканне (*дзівуваўся, у роце, ідзі, дзіця, радзіўсе*); аканне (*паламайе, галодны, табе, карміла*); прыстаўны **в** (*навука, вушы, вузел*); аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова (*хлеп, штоп, дождж, прыхоць*); розныя віды асіміляцыі (*з дому, прозьб, бліска, іж жаной, будзе ш чым*).

У лексіцы:

- прыназоўнік **у** (*у агню, трубіў у трубу*); праназоўнік **з** (*з дому, с сонца*); часціца **чы** (**ці**) (*Чы майце бідла?*).

У марфалогіі:

- займеннікі з канчаткам **-е** ў назоўным склоне (*свайе, твайе*); словы займеннікавага тыпу з канчаткам **-ім/-ым** у месным склоне (*у трэцім, у тым*); прыметнікі мужчынскага роду назоўнага склону адзіночнага ліку з канчаткам **-ы/-і** (*недужы, злі, сьвяты*); дзеяслоўныя формы з **-ца/-цца** (*зьберуца, застанеца*); назоўнікі меснага склону адзіночнага ліку з канчаткамі **-і/-ы** (*на землі, у полі, раскошы*); клічныя формы (*ойчэ, шэй-ху, Адаме, коню*).

У сінтаксісе:

- словазлучэнні тыпу *выбач мне, большы за яго, вазіць вадою, плыць морам*.

Мова характарызуецца выкарыстаннем не толькі беларускай лексікі, але і арабскай, цюркскай і персідскай. Гэта галоўным чынам словы, якія абазначаюць розныя паняцці і тэрміны мусульманскай рэлігіі (*намазь, акшам, аўле* (назвы маалітваў), *абдэсь, гусел, тэгрэт* 'абмыванне' (назвы рытуалаў), *азянчэй, мулла, музін* (назвы служыцеляў), *хаджэж* 'паломніцтва', *зекёт* 'міласціна' (рэлігійныя абавязкі), *ферэй* 'злы дух', *джын, шайтан* (дэманалогія), *фал* 'прадкажанне', *тальсім* 'астролаг' *фалджэй* 'прадказальнік' (лексіка варажбы) [23].

Беларуская літаратурная мова ў XVII–XVIII стст.

У складаных палітычных абставінах сярэдзіны XVI ст. беларуска-літоўская шляхта зрабілася буйной палітычнай сілай, якая, каб забяспечыць сваё палітычнае і эканамічнае становішча, пачала імкнуцца да ўстанаўлення ў ВКЛ важнейшых дзяржаўных інстытутаў на польскі ўзор. У другой палове XVI ст. польская культура і мова пачалі інтэнсіўна распаўсюджвацца ў вышэйшых колах беларускага грамадства. Пункт Статута 1566 г. аб ужыванні ў справаходстве толькі беларускай мовы быў перанесены ў пераклад Статута на польскую мову (1614 г.) і фармальна захоўваўся да XVII ст. Але ўжо гэты Статут спецыяльным артыкулам дазваляў каталіцкай царкве ўжываць польскую мову як афіцыйную. Першымі прыкметамі пранікнення польскай мовы ў справаходства стаў звычай беларускіх арыстакратаў пісаць свае прозвішчы польскімі літарамі пад дакументам на беларускай мове. Далей польская мова пранікала ў сам тэкст дакументаў. Праяўлялася гэта ў тым, што ў пачатку і ў канцы дакумента традыцыйныя формулы пісаліся на беларускай мове, а сам змест – на польскай. Некаторы час у XVII ст. дакументы пісаліся на беларускай мове, але з кароткім выкладам зместу па-польску.

Тэрытарыяльна пранікненне польскай мовы ў справаходства таксама адбывалася па-рознаму. Польская мова выцясняла беларускую з афіцыйнай перапіскі спачатку ў заходніх раёнах. Як адзначаюць даследчыкі, кнігі магістрата Брэста ў XVII ст. звычайна вяліся на польскай мове, у той час як у кнігах магістрата Полацка і Магілёва яшчэ пераважала старабеларуская мова. Польскімі ўладамі на самым высокім узроўні рабіліся рознага роду захады, каб абмежаваць ужыванне беларускай мовы. Засведчаны факт, што польскія паслы ў 1646 г. на сустрэчы з маскоўскімі калегамі падалі дакумент на польскай мове, на што атрымалі запырэчанне: *«Издавна повелось, что грамоты королевские к великому государю пишутся белоруским письмом, и теперь, мимо прежних обычаев, по-польски писать не годится, да у порубежных воеводъ и переводчиковъ нетъ»*. Прышлося палякам пагадзіцца з патрабаваннем, і старабеларуская мова працягвала захоўвацца ў дыпламатычных зносінах.

Пашырэнне польскай мовы і «заходняй культуры» ўзмацняецца пасля Берасцейскага сабора 1596 г., на якім была заключана унія паміж праваслаўнай і каталіцкай царквой. Кіруючая роля прызнавалася за Папам Рымскім, але захоўваліся праваслаўныя абрады і царкоўна-славянская мова ў богаслужэнні. Уніяцкая царква мела на мэце адарваць беларускі і ўкраінскі народы ад грэка-славянскага свету (най-

перш ад Масквы) і спрыяць польскай экспансіі на Беларусь і Украіну. У шматканфесійнай Беларусі ўніяты мелі значную вагу. Многія царкоўныя службы яны праводзілі па-беларуску, мелі свае друкарні і бібліятэкі. Апошняя вядомая навуцы друкаваная кніга на старабеларускай мове – «Собраніе припадковъ краткое и дѣхвнымъ особамъ потребное», выдадзеная ў Супрасльскім манастыры ў 1722 г. Важнейшыя ўніяцкія выданні былі сабраны і спалены падчас барацьбы царызму супраць уніяцтва.

У гэты час адбываецца паланізацыя школы. Асабліва пастараліся езуіты. У 1570 г. езуіты ў Вільні адкрылі калегію, праз дзевяць год яна пераўтвараецца ў акадэмію з падрыхтоўчай школай, куды прымаліся і праваслаўныя беларусы і літоўцы, якія тут акаталічваліся. Свае школы езуіты адкрылі ў Полацку, Нясвіжы і Мінску. Выкладанне ў школах вялося на лацінскай мове, вывучалася польская. У некаторых школах пэўны час вучылі і старабеларускую мову.

Для супрацьстаяння каталіцкай і ўніяцкай царкве ўзнікаюць праваслаўныя брацтвы – нацыянальна-рэлігійныя арганізацыі, у якія ўваходзілі цэхавыя майстры, гараджане, купцы і просты люд. Брацтвы вялі ідэалагічную барацьбу з апалчваннем і акаталічваннем. Яны закладвалі друкарні, дзе выдавалася палемічная літаратура, стваралі і друкавалі буквары і граматыкі, адкрывалі школы. У школах асабліва ўвага надавалася вывучэнню царкоўнаславянскай мовы і пашырэнню яе сярод праваслаўнага насельніцтва. Выкладанне ў брацкіх школах вялося на царкоўнаславянскай мове, дапускаўся і дапаможны прадмет – старабеларуская мова. Вядома аб тым, што нават рыторыка і дыялектыка перакладаліся на старабеларускую мову для школьнага ўжытку, аднак да нашага часу такія пераклады не дайшлі. Выкладалася таксама грэчаская мова, вывучалася польская мова і латынь. Латынь заставалася сродкам тагачаснай навукі і культуры ў Польскай Дзяржаве і на Захадзе. Яна патрэбна была для палемікі з езуітамі. Польская мова выкладалася, магчыма, па загаду караля. Беларускае пісьменства к канцу XVII ст. прыходзіць у заняпад.

Гісторыя брацкіх і праваслаўных гарадскіх школ пачынаецца з 1584 г., калі віленскія мяшчане звярнуліся да польскага караля Стэфана Баторыя з просьбай дазволіць ім адкрыць школу пры Свята-Троіцкім манастыры. Апошні дазволіў ім «школы будаваць як з дрэва, так і з каменя». У канцы XVI ст. праваслаўныя брацтвы ўзнікаюць у Магілёве, Брэсце, Мінску, Бельску, Пінску, Крамянцы. Цэнтрам усіх беларускіх праваслаўных брацтваў з'явілася Віленскае, заснаванае ў 1584 г. Акрамя

школ, пры праваслаўных цэрквах, каталіцкіх касцёлах існавалі і прыватныя школы пры княскіх дварах і ў багатых гараджан.

Каталіцкія святы вылучаліся асаблівай пампезнасцю. Пасля забароны епіскапам Маціеўскім рабіць паказы ў цэрквах, відовішчы перамясціліся на вуліцу. Тэатральныя відовішчы пад адкрытым небам, якія адбываліся спачатку ў Вільні, перамясціліся пазней у іншыя гарады. Гэта было зараджэнне школьнага тэатра. Школьны тэатр дапамог у развіцці беларускага прафесійнага тэатральнага мастацтва. Інтэрмедыйі школьнага тэатра знайшлі развіццё ў беларускай драматургіі, яны адыгралі пэўную ролю ў станаўленні беларускай драматургічнай мовы. Навучэнцы Падуанскага ўніверсітэта, што ўспрынялі ідэі рэфарматара П'ера Бемба, аднаго з актыўных прапагандыстаў стварэння літаратуры на народнай мове, атрымлівалі перамогу над «лаціністамі». Тут вучыліся выхадцы з Польшчы, Украіны і Беларусі. Там вучыўся і Францыск Скарына. Беларуская драматургія зараджалася на нацыянальнай глебе, на аснове элементаў уласнага фальклору. Езуіцкі школьны тэатр, асабліва горада Вільні, цэнтра ВКЛ, меў уплыў не толькі на стварэнне каляднай драмы ў Кіеўскай акадэміі, але і на стварэнне велікоднай драмы.

Што да мовы велікоднай драмы, то яна па мове мела шмат агульнага з тагачаснай старабеларускай мовай:

*О мізэрній чловечэ, подлое створэніе,
Уродзілесь ся праве на едно грэшэньеі
В кождых своїх забавах завше согрэшаеш,
Як веле прац, так веле грэхов ісполняеш, –
В чом о собе, мізэрній, не по малу шкодзіш
І Бога до зневагі значное прыводзіш.*

У XV–XVI стст. у Заходняй Еўропе з'явіўся шэраг драм пра святых і пакутнікаў, ці містэрый. Найбольш пашыранай на Беларусі з'яўлялася драма «Аб Аляксеі, Божым чалавеку». Па мове гэта пераклад з польскай мовы на тагачасную старабеларускую:

*Рафаіл анёл імя маё быці, знайце,
Да і с павіннасці майі запытайце.
Бо з анельскіх рэдко кто хароў паражнюець.
Каждый з нас люб Богу, люб людзям услуґуець.
Не дармо нябесныя хлеб ядзяць дваране;
Каждому з нас сваё тут дзело ся дастане.*

Акрамя драм (велікодных, калядных і інш.), школьны тэатр ставіў і іншыя п'есы, якія насілі павучальны характар: пра гістарычныя падзеі, п'есы на розныя выпадкі; віншаванні, панегірыкі ў гонар высокіх асоб, якія наведвалі школу; народныя спектаклі. У Багаяўленскім манастыры ў 1659 г. была выканана дэкламацыя «Сціх красасогласныя, сложэныя во срэжэнне Іконы Прэсвятыя Богородзіцы», напісаны лацінскімі літарамі на беларускай мове. На старабеларускай мове лацінскімі літарамі пісаліся віншаванні-дэкламацыі (напрыклад, «Віншаванне Рождества Хрыстова»).

У Пінску была пастаўлена гістарычная драма Станіслава Косткі. Тэкст насычаны польскімі, беларускімі і лацінскімі фразамі.

З мэтай канчатковага адарвання мас ад роднай духоўнай спадчыны Усеагульная канферэнцыя саслоўя ў Рэчы Паспалітай прыняла 29 жніўня 1696 г. пастанову, згодна з якой у службовым справаводстве ВКЛ «усе рашэнні павінны складацца на польскай мове». Гэтая пастанова – найсур'ёзнейшы ўдар не толькі па палітычных і нацыянальных правах, але і па культурным развіцці беларускага народа. Судовым і адміністрацыйным уладам пасля пераходу на польскую мову зручней было ўводзіць яе ў асвету і выдавецкую справу. У другой палове XVII ст. і ўсё XVIII ст. у афіцыйным канцылярска-юрыдычным пісьменстве на тэрыторыі Беларусі панавала польская і лацінская мовы. На беларускай мове ў гэты час, пераважна ва ўсходняй частцы краю, дзе паланізацыя праходзіла павольней, па традыцыі працягвалі пісаць дакументы мясцовага значэння: запаветы, дакументы пра падзел маёмасці і г. д.

Абвяшчэнне польскай мовы дзяржаўнай не магло ў адзін момант перавучыць пісараў пісаць па-польску, таму заканамерна, што мова іх утрымлівала нейкі час беларускія рысы. Пра гэта сведчыць, напрыклад, змешчаны ў XV томе «Гісторыка-юрыдычных матэрыялаў» рээстр расходаў г. Магілёва за 1706 г. У дакуменце пісар ужывае беларусізмы: *na moleben* (польск. *msza*), *kupili barankow* (польск. *obaranek*), *na pojasy*... (польск. *pas*).

Заняпад беларускай мовы ў афіцыйным справаводстве храналагічна супаў са звужэннем яе ролі ў іншых галінах культурнага жыцця. Ужо ў сярэдзіне XVII ст. скарацілася колькасць рукапіснай свецкай і рэлігійнай літаратуры на беларускай мове, фактычна перасталі выдаваць беларускія кнігі і тагачасныя друкарні, якія пачалі друкаваць кніжную прадукцыю на царкоўнаславянскай мове. У пачатку XVIII ст. толькі дзе-нідзе можна было знайсці школу ці друкарню, якія б працавалі на беларускай мове. Школы апынуліся ў руках езуітаў, дзе дзеці нават на

перапынках павінны былі размаўляць па-польску. Беларуская мова ў гэты час вывучалася толькі ва ўніяцкіх базыльянскіх школах. Уніяцкая царква выкарыстоўвала вусную беларускую мову ў неафіцыйных частках набажэнства. На беларускай мове працягвалі стварацца фальклорныя творы – казкі, легенды, паданні, прыказкі і прымаўкі. У народзе бытавалі вершы і песні на царкоўна-рэлігійную, маральна-этычныя тэмы, гістарычныя і патрыятычныя творы, што распаўсюджваліся вусным шляхам. Многія з аўтараў, што пісалі па-беларуску, пачалі пісаць па-польску.

Хоць жывая беларуская гаворка і адчувала ўплыў польскай мовы, яна, у адрозненне ад літаратурна-пісьмовай мовы, не засмечвалася нематаванымі паланізмамі. Аб тым, што ў народнай гаворцы XVI–XVII стст. запазычанні з польскай мовы былі не такімі ўжо значнымі, сведчыць той факт, што яны не пусцілі глыбокіх каранёў і ў сучаснай беларускай мове сустракаюцца параўнальна нячаста. Пра гэта сведчаць і запісы жывой беларускай гаворкі, што дайшлі да нас у інтэрмедыях да драматычных твораў XVII–XVIII стст.

Даследчыкі гісторыі і культуры Беларусі паказалі, што ў XVIII ст. на нашай тэрыторыі выдаваліся і распаўсюджваліся кнігі на польскай, лацінскай, царкоўнаславянскай, французскай, нямецкай і яўрэйскай мовах. У рукапісных зборах захаваліся творы на ўкраінскай, літоўскай і татарскай мовах. Напрыканцы XVIII ст. пашыраецца руская літаратура. У Польшчы ў гэты час у адукацыі, навуцы, культуры, дыпламатыі пераважае лацінская мова. Да 1763 г. моднай былі французская і нямецкая мовы.

У другой палове XVII–XVIII стст. беларуская мова была прадстаўлена пісьмовымі помнікамі ў асноўным толькі ў жанры камедыі і інтэрмедыі, што ішлі на сцэнах езуіцкіх, уніяцкіх і праваслаўных навучальных устаноў. У XVIII ст. беларуская мова была прыдатнай у стылізаваных пад фальклор жартоўных і лірычных вершах, камедыйных сцэнах пра мужыкоў. Але мова гэтых твораў, арыентаваная на жывую народную гаворку, была ўжо незалежнай ад старых пісьмовых традыцый. Пры адсутнасці арфаграфічнай нормы скрыптары не маглі дакладна, паслядоўна адлюстроўваць рысы жывой народнай гаворкі.

Навуцы вядома каля трох дзясяткаў беларуска-польскіх, беларуска-ўкраінскіх, беларуска-рускіх інтэрмедый. У зборніку Смаленскай семінарыі змешчаны арыгінальныя рукапісы, якія рэпрэзентуюць гаворку розных тэрыторый Беларусі: заходняй – інтэрмедыя «Вакханалія», створаная на тэрыторыі Гродзеншчыны; паўночнай – «Камедыя»

Каятана Марашэўскага; усходняй – інтэрмедыя «Селянін на споведзі», «Селянін у касцёле». Аўтары не імкнуліся паслядоўна адлюстравалі рысы жывой народнай гаворкі. Яны стваралі мастацкія вобразы, і адным з асноўных сродкаў стварэння гэтага вобраза была гаворка персанажа. Дакладнасць перадачы асаблівасцей вымаўлення залежыць ад моўнага адчування аўтара.

Большасць беларускамоўных твораў XVIII ст. была запісана лацінскай графікай польскай мадыфікацыі. Польская мова не адразу знікае з ужывання і без перашкод ужываецца на тэрыторыі Беларусі аж да паўстання 1830–1831 г. У XVIII ст. у польскай графічнай сістэме выпрацаваліся агульныя спосабы перадачы мяккасці зычных з дапамогай розных значкоў і літараспалучэнняў, вызначыліся прынцыпы ўжывання літар *i* і *ü*. Беларусы пераймаюць польскія прыёмы перадачы глухіх шыпячых, адрозненне цвёрдага і мяккага [л]/[л’].

Твораў, напісаных кіраліцай, значна менш. Гэта «Селянін на споведзі», «Селянін у касцёле» і «Интерлюдіи, или между вброшенная забавная игралица». Помнікі характарызуюцца неўпарадкаванасцю графікі. Аднолькавыя гукі ў раўназначных пазіцыях перадаваліся рознымі літарамі (гук [e] перадаецца літарамі **e** і **ѣ**; [o] у пачатку слова – **o** і **w**, у сярэдзіне і на канцы слова пасля мяккіх зычных – дыграфам **io**; [y] – **y** і **ŷ**; у сістэме зычных спарадычна ўжываецца **ŝ** (зело) і інш.).

Для аналізу дыялектнай асновы мовы помнікаў XVIII ст. звычайна бяруцца пад увагу наступныя рысы: фанетычныя – аканне, яканне, якасць [p], наяўнасць падоўжаных зычных; граматычныя – двух-, аднаскладовы канчатак творнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду; канчатак 3-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў I спражэння; канчатак дзеясловаў 2-й асобы множнага ліку; постфікс зваротных дзеясловаў.

Адна з самых старажытных інтэрмедый, якая вядома нам сёння і ў якой выступаў беларус і гаварыў па-беларуску, адносіцца да канца XVI ст. Гэта п’еса «Цімон Гардзілюд», напісаная ў 1579 г., аўтар – Каспар Пяткоўскі. У якасці галоўнага героя выступае віленскі шавец, які гаворыць па-беларуску.

Найбольш значны помнік беларускага пісьменства XVIII ст. – «Камедыя» Каятана Марашэўскага. Аўтар камедыі быў прафесарам рыторыкі і піітыкі. Вядома і месца ўзнікнення «Камедыі» – Забэльская дамініканская калегія (в. Вальнцы Верхнядзвінскага раёна), узнікла ў 1787 г. «Камедыя» К. Марашэўскага вылучаецца тым, што, па-пер-

шае, гэта даволі вялікі самастойны твор, а не дробная інтэрмедыя, што давалася дзеля пацехі глядачоў паміж дзеямі сур’ёзнай драмы; па-другое, беларускі тэкст у «Камедыі» колькасна пераважае над польскім і складае тры пятыя ад агульнага аб’ёму помніка; па-трэцяе, беларуская мова ў творы не проста перадае мужыцкую гаворку, а з’яўляецца сродкам стварэння мастацкага вобраза. Па-беларуску ў камедыі гавораць галоўныя героі Дзёмка і карчмар, астатнія персанажы (д’ябал, хлопчык, пакутнік, шляхціч) – па-польску.

Беларуска-польскія аўтары XVIII ст. вымушаны былі прыстасоўваць для перадачы беларускай гаворкі польскую графічную сістэму. Незалежнасць ад традыцыйнага напісання спрыяла больш дакладнаму адлюстраванню жывых гутарковых рыс: акання (*цаджу, ад тапара, цялюхенькі, пералом*), якання (*бяда, мяне, ня можа, цяпер*), дзекання (*суседзі, адзін, Дзёмідзе*), цекання (*карміць, цяшко, дацярплю*), асіміляцыйнай мяккасці зычных (*злосьць, нешчаслівы, свіня*), зацвярдзенне **р** (*пералом, гараваць, трэба*). Беларуская мова ў камедыі блізкая да мясцовай гаворкі Полаччыны. Прыметнікі жаночага роду ў назоўным склоне ўжываюцца толькі з двухскладовымі канчаткамі (*земля неўроджайная, нецяжкая рэч*).

Прыметнікі ніякага роду маюць чатыры гутарковыя варыянты ненаціскага канчатка: **-оё, -аё, -оя, -ая** (*гетоё зеркало, тоё самоё, самая ліха*). Дыялектным паходжаннем тлумачацца формы трэцяй асобы адзіночнага ліку цяперашняга і будучага простага часу дзеясловаў першага спражэння з канчаткам **-ць** (*берець, сядзіць*); формы трэцяй асобы множнага ліку дзеясловаў другога спражэння з канчаткамі **-уць, -юць** (*мусюць, робюць*). Аднак мову камедыі нельга поўнасцю атаясамліваць з гаворкай, бо сустракаюцца напісанні паводле гісторыка-этымалагічнага прынцыпу (*беда, цепер*). Ёсць у творы і выпадкі ўжывання агульнабеларускіх форм замест вузкадыялектных. Так, дзеясловы другой асобы множнага ліку загаднага ладу ў гаворках Полаччыны маюць канчаток **-ця**, а ў «Камедыі» аўтар паслядоўна ўжывае формы на **-це** (*уцэкайце, не замыкайце*). Такого тыпу помнікі важныя для гісторыі мовы, бо фіксуюць першапачатковы этап зараджэння беларускай літаратурнай мовы.

З другой паловы XVII – першай паловы XVIII ст. да нас дайшлі вершаваныя творы. Гэта ананімныя вершы, якія адчувалі моцнае ўздзеянне фальклору. Вядомы Аршанскі зборнік (Кракаў) пачатку XVIII ст., у якім змешчана больш за 60 вершаваных твораў на беларускай мове. Услед за «Прамовай Мялешкі» ў XVII–XVIII стст. з’яўляюцца творы парадыйна-сатырычнага і гумарыстычнага характару – «Прамова русіна» і «Прамова русіна аб нараджэнні Хрыста» (Вільня).

У названых творах выступаюць як арфаграфічная норма ўсе характэрныя рысы сучаснай беларускай мовы. Сярод іх аканне-яканне (*нялюб, ляжыць, гадаваці, сардэнька, харошая, дзяўчына*), у прамовах аканне перадаецца непаслядоўна (*вечного, одно, чововечыньского*); дзеканне-цеканне (*цяжэнькі, дзівы, забіваці, радзіну*); зацвярдзэнне шыпячых і **р** (*спіш, прычына, сушыла, гавораць*); падаўжэнне зычных (*зелле, спасенне*). Уздзеянне фальклору ў вершах праяўляецца ва ўжыванні памяншальна-ласкальных формаў (*дзеванькі, горанька, дзяўчынанька, слованькі, спатанькі, сардэнька, цяжэнька*). Адчувальны дыялектны ўплыў, асабліва ў галіне марфалогіі (*мысляю, шчо, інное, цяжшога, праклінаці, жыці, гадаваці, паглядаці, хочыць, прыпадзець, чы, чэрэз, всі, валачыць, чога*).

Сатырычная проза XVII ст. мела свой працяг і ў XVIII ст. На думку У. В. Анічэнкі, тэксты сатырычнай прозы XVIII ст. прадаўжаюць і дапаўняюць традыцыю палітычнай сатыры старабеларускай пісьменнасці. І тыя, і другія заснаваны на народна-вобразнай мове.

Вядомыя таксама і аўтарскія вершы. Дамінік Рудніцкі – драматург, паэт, гамілетыст – працаваў настаўнікам у езуіцкіх калегіумах у Слуцку, Гродне, Навагрудку і Нясвіжы. Пісаў інтэрмедыі, казанні і вершы па-польску. Вядомыя дзевяць вершаў на беларускай мове. У мове вершаў адлюстраваны наступныя асноўныя фанетычныя рысы беларускай мовы: дзеканне-цеканне (*быці, піці, на балоце, дзеці*); непаслядоўнае аканне-яканне (*пшанічнае, вялікую, сястрыца, гаспадара, але: чвартоваці, уцечы*); непаслядоўнае напісанне прыстаўнога **в** (*варганіст, окам*); зацвярдзэнне шыпячых і **р** (*жывучы, птушачкі, чорны, пры дзераве*). Рысы дыялектнай мовы асабліва праяўляюцца ў дзеяслоўных формах (*частаваці, піці, едзець, скачыць*). Праяўляецца ўплыў польскай мовы (*вэспол, чэнтвана, жаласнэму, яко собі, заволаці, хлопе, барздо*).

Помнікаў дзелавага пісьменства XVIII ст. дайшло мала. Гэта былі ў асноўным дзелавыя паперы мясцовага прызначэння: заповіт магілёўскага бурмістра Міхаіла Казкевіча (1702 г.), выписка з гарадскіх кніг Рэчыцкага павету (1746 г.), выпіскі з гарадскіх кніг Віцебскай і Магілёўскай губерняў. У бібліятэцы Польскай Акадэміі навук у Кракаве захоўваецца рукапіс-копія «Уставы на валокі» – закон аб правядзенні валочнай памеры, – напісаны на старабеларускай мове. У XVI – пачатку XVII ст. на Беларусі праводзілася аграрная рэформа, так званая валочная памера. Рэформа пачалася ў 1530–40-я гг. і асабліва распаўсюдзілася пасля замацавання яе ў законе 1557 г. «Уставы на валокі». Вынікам рэформы з’явілася пашырэнне фальваркавых памешчыцкіх гаспадарак, павелічэнне іх прыбытку з адначасовым узмацненнем феадальнага

прыгнёту сялян. Іх зямельныя надзелы скараціліся, сяляне прымацоўваліся да зямлі, павялічвалася баршчына. Арыгінал «Уставаў на валокі» складзены літоўскім князем Сігізмундам Аўгустам у 1557 г., копія перапісана ў 1790 г. У моўных адносінах копія і арыгінал адрозніваюцца ў сістэме графічнай, арфаграфічнай і лексічнай. Назавём некаторыя з іх.

Ужыванне ў копіі галоснага **ы** на месцы этымалагічнага **и** ў канцы і сярэдзіне слова (*бити/биты, вважыти/вважыты, взяти/взяты, присегати/присегаты, радвила/радывила, одинъ/одын*). Такое напісанне слоў нельга лічыць украінскай моўнай з’явай, паколькі яна сустракаецца і ў немагчымых для ўкраінскай мовы выпадках, а таксама на месцы **й** пасля галосных (*и теперь/ы тепер, овсы и сена/овсы ы сена*). Змяшэнне **и/ы** ў копіі можна кваліфікаваць або як рысу жывога дыялектнага вымаўлення, або як асаблівасць тагачаснай польскай графікі.

Характэрнай рысай арфаграфічнай сістэмы копіі з’яўляецца адлюстраванне некаторых рыс жывой беларускай гаворкі і параўнальна нязначная колькасць традыцыйнага напісання і паланізмаў. Пачатковы **ы** заменены ў копіі на галосны **и** (*ымень/имене, ынишого/инишого*). На месцы ненаціскага **л** ў выніку ўскоснага адлюстравання дысіміляцыйнага якання ў арыгінале і копіі пісалася графема **е**, якая яшчэ ў XVI ст. набыла статус варыянтнай правапіснай нормы (*петнадцатый/петнадцатый*). Арфаграфічнай нормай арыгінальнага тэксту з’яўляецца пераход пачатковага галоснага **у** → **ў** (у нескладовае) (на пісьме **в**). У копіі гэтая з’ява не знайшла адлюстравання, бо перапісчык, відаць, перадаваў словы паводле жывога вымаўлення (*вделаны/уделаны, вживааеть/уживает, вчинить/учинит*). Замест цвёрдых зычных **з**, **л** ужываюцца мяккія (*больиь/больши, неделного/недельного, только/только*). Афрыката **ж(ъ)дч** перадаецца праз **ждж** (*ввезждчати/ввезжджати, з(ъ)ездчаючы/зъезджаючы*). Мяккі **д’** часам замяняецца афрыкатай **дз’** (*въ господевъ/господзе, девокъ/дзевок*). На месцы выбухнога **г** (**кг**) выкарыстоўваецца літара **г** або **х** (*кгды/гды, оборогъ/оборох*). У копіі паслядоўна перадаецца фанетычнае падаўжэнне (з *Забелья/з Забелля, выхованье/выховане, збавенье/збавене*). У копіі і арыгінале адлюстравана асіміляцыя зычных **з/с** (*ближихъ/блиских, на козбу/на косьбу*). У абодвух дакументах паслядоўна перадаецца зацвярдзенне **ж**, **ш** (*збожъя/збожа, большей/больши, грошей/гроши*). Адлюстраванне зацвярдзеллага **р** у абодвух тэкстах непаслядоўнае (*гончари/гончары, варыти/варити*).

Паасобныя граматычныя формы ў копіі ў большай меры набліжаны да формаў жывой беларускай мовы. Назоўнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным склоне ўжываюцца з канчаткам **-у** (*артыкула/*

артыкулу), а множнага ліку з канчаткам **-и** (*бортеве/борти*). Прыметнікі, лічэбнікі і займеннікі ў форме мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону ўжываюцца з новым канчаткам **-ы/-і** замест традыцыйнага **-ый/-ій** (*безпечный/безпечны, вольный/вольны, дворный/дворны, третий/трети, который/которые*). З асаблівасцей дзеяслоўных формаў можна адзначыць ужыванне ў арыгінале і копіі інфінітыва з суфіксамі **-ти** і **-ть** (*будовати/будовать, быти/быть*). Для суфіксальнага спосабу ўтварэння найбольш паказальным з’яўляецца ўжыванне форм з суфіксам **-цтв-** замест **-ств-** (*купецтве/купецтве, бобровництвства/бобровництва*).

Такім чынам, арыгінал напісаны з улікам традыцыйных узораў старабеларускага дзелавага пісьменства, а копія набліжана да жывога беларускага вымаўлення. Перапісчык добра ведаў жывую беларускую мову і ўводзіў яе ў літаратурны ўжытак. Лексічная сістэма абодвух тэкстаў у аснове сваёй супадае, але ў копіі часцей сустракаюцца словы жывой беларускай мовы і формы з рэгіянальнай агаласоўкай.

Сярод нешматлікіх помнікаў пісьменства канца XVII–XVIII ст. захаваліся і помнікі рэлігійнай літаратуры. У рукапісным зборніку XVI–XVII стст. знойдзены два невядомыя нашай навуковай грамадскасці творы, напісаныя ў 1622 г. жыровіцкім манахам Феадосіем.

Першы твор уяўляе сабой разгорнутую палеміку з прыхільнікамі рэфармізму па пытанні аб выяўленні боскай сілы праз рознага роду «речи створонные» (абразы, рэліквіі). Другі твор – апавяданне, легенда пра ўзнікненне і лёс вядомай жыровіцкай іконы. Мову першага твора можна кваліфікаваць як узорную беларускую літаратурную мову пачатку XVII ст. Сярод фанетычных асаблівасцей варта назваць зацвярдзенне шыпячых і **р** (*чителнику, божой, щытлют, речи, рысованые*). Фанетычнае падаўжэнне перадаецца праз напісанне аднаго зычнага (*о путнованню, захованю*). Пасля шыпячых этымалагічны **е** пераходзіць у **о** (*божой, чого*). Выбухны **г** перадаецца дыграфам **кг** (*кгдажь, кгрецкие*). Адзначаецца чаргаванне заднеязычных са свісцячымі (*ласце, геретыцы*). Частыя з’явы сцяжэння і спрашчэння груп зычных (*жыровицкая, серцемь, ткацкого, товариства*). Сустракаюцца выпадкі аканя (*старожытност, помнажатся, Саломон, цаловала, лама^е, пога^ржана*).

Сярод марфалагічных асаблівасцей вылучаецца дыялектны канчатак **-ови** назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў давальным склоне (*животови*). Дзеясловы трэцяй асобы цяперашняга часу адзіночнага і множнага ліку ўжываюцца з мяккім і цвёрдым **т** у канчатку (*блудять, читают, знают, малюеть, заказуеть*). Прыметнікі мужчынскага роду

адзіночнага ліку роднага склону паслядоўна ўжываюцца з канчаткам **-ого** (*жадного, старого, нового*). Часціца **-ся** ў зваротных дзеясловах пішацца злітна (*помножатся, держися*). Ступень параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў жывой беларускай мовы (*значнейшые, лепшый, наймилейшый*). Інфінітыў ужываецца з суфіксам **-ць** (*досягнуть, хвалить, брать*). Пашыраны дзеепрыслоўі з суфіксамі **-ачы, -учы** (*значачы, маючы*). Формы загаднага ладу 3-й асобы ўтвараюцца пры дапамозе беларускай часціцы *нехай* (*нехай замолкнут*).

Аснову лексічнага складу ўтвараюць агульнаславянскія і ўласна-беларускія словы (*мовит, досягнуть, боронит, або, але, рассказал, меть, жадного, подобенство, инымъ, казал, товариша, змилился, шанованю, малеваный, тварь*).

Уплыў царкоўнаславянскай мовы і кніжных традыцый праяўляецца ў наяўнасці няпоўнагалосных формаў (*сребра, злата*), ужыванні **ъ**, **ѣ**, **ѣлаў**.

Уплыў польскай мовы праяўляецца ў адзінкавым выкарыстанні граматычных формаў (*справились, показались, слушине*), асобных лексем (*поневажь, матки, бовемъ, зацный, южь*).

Захаваўся таксама рукапісны зборнік «Казанні на ўрачыстыя дні» (канец XVII – пачатак XVIII ст.). Зборнік складзены асобай праваслаўнага веравызнання. Асноўнае месца ў зборніку займае старабеларуская мова. На ёй напісаны ўсе ўступы, заключэнні і большая частка асноўнага тэксту. Царкоўнаславянская мова выкарыстоўваецца як дапаможная. На ёй галоўным чынам падаюцца цытаты, многія з якіх пры гэтым перакладаюцца на старабеларускую мову (*зблудша в пустыни безводней пути града обителнаго не обретоша – зблудили на пуцы прагнутой воды, а дороги до места мешкаючого не знашли*). Часцей на царкоўнаславянскай мове падаюцца не цытаты, а словазлучэнні (*насытити жажду, беси трепещут*). Такія цытаты мелі стылістычную функцыю, прыдавалі выказанню адценне ўрачыстасці, строгасці. Многа з царкоўнаславянскай мовы тэрмінаў (*богоявление, крещение, преисподняя*). Іх трэба разглядаць як адлюстраванне інтэрферэнцыі беларускай і царкоўнаславянскай моў на лексічным узроўні.

Аўтарская мова была разлічана на яго сучасніка, на слухача. Таму мова алюстроўвае, па-першае, узровень валодання літаратурнай мовай самога аўтара, па-другое, уплыў жывой мовы слухача на мову аўтара. У тэксце пераважаюць поўнагалосныя формы; канчаткі прыметнікаў **-ого/-его**; напісанне з адным зычным **не** і **нѣ**, замест царкоўнаславянскага **-ие**, у пазіцыі фанетычнага падаўжэння. Наяўнасць жа варыянтаў **-аго**; няпоўнагалосных формаў і царкоўнаславянскага **-ие** тлумачыцца

ўзмацненнем царкоўнаславянскага ўплыву на беларускую пісьменнасць ў другой палове XVII ст.

У аўтарскай мове паланізмы сустракаюцца на ўсіх моўных узроўнях, што тлумачыцца моўнай сітуацыяй XVII ст. У графіцы гэта **z** (*задала, заснув, знак*); літара **j** побач з **и** (*іерусал, его іменах*). Найбольш відавочны ўплыў польскай мовы на лексіцы (*барзей, безецный, владза, естем, овоц, праве, поневаж, рачыти, насмевиско*). На марфалагічным узроўні іменныя часціны амаль не адчуваюць польскага ўплыву. У спражэнні дзеясловаў гэты ўплыў праяўляецца ў формах прошлага часу адзіночнага ліку (*терпелом, былем*); у множным ліку прошлым часе (*моглибысмо, жесмо*). Формы мужчынскага роду прошлага часу ўжываюцца з канцавым **-лъ** (*внеслъ, звыкл, могл*).

Пэўным чынам адбіўся ўплыў украінскай мовы. Гэта злучнікі *що і котрый*. У тэкстах частыя замены ***и** на **ѣ** (*вѣншиуючи, осѣротела, на свѣтаню*). Зрэдку адлюстравана і адваротная з'ява (*свѣдителство, злетивиую*). Наглядаецца блытаніна **и** і **ы** (*непостыжимом, музыка, тилко, тилко*). Найбольшая колькасць выпадкаў такой замены пасля шыпячых і **р** (*чыстым, оточыла, котрый*).

Адлюстравана і беларускае аканне-яканне (*часто повтарал, з дому была выганяна, поцаловал, звытяжыла*). Адзначана цеканне (*возы позлоцистые, ци раз*); пераход **л** і **в** у **ў** (у нескладовае): *не трутив запахом, збавене уперод*.

У творы адлюстраваны складаны працэс узаемадзеяння жывой і літаратурных моў (царкоўнаславянскай і польскай).

ПЕРЫЯД НОВАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Умовы фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы

У канцы XVIII ст. у выніку трэцяга (1795 г.) падзелу Рэчы Паспалітай тэрыторыя сучаснай Беларусі была далучана да Расійскай Імперыі. З гэтага часу афіцыйнай мовай на Беларусі стала руская мова. Аднак да 1830-х гг. па-ранейшаму ўжывалася і польская мова, якая захоўвалася ў справаходстве і школьным навучанні, на ёй гаварылі і пісалі польскія і мясцовыя памешчыкі і арыстакраты. Беларускай мовай у яе дыялектнай разнавіднасці карысталася найперш сялянства, блізкія да яго паводле сацыяльнага становішча дробная шляхта і жыхары мястэчак, а таксама ніжэйшыя слаі насельніцтва буйных гарадоў. На роднай мове працягваў развівацца фальклор.

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. рэзка ўзмацніўся сацыяльны і нацыянальны прыгнёт беларускага народа. Царскім урадам была распрацавана цэлая сістэма мер, накіраваная на «абрусенне Паўночна-Заходняга краю» і «ўсталяванне рускага элемента» ў ім, падаўленне імкнення беларускага народа развіваць нацыянальную культуру і літаратуру на роднай мове. Так, 30 верасня 1865 г. міністр унутраных спраў Расійскай Імперыі П. А. Валугеў спецыяльным цыркулярам загадаў губернатарам:

1. Забараніць усім уладальнікам друкарняў, літаграфій і хромалітаграфій друкаваць на прадпрыемствах, што належаць ім, якія-небудзь выданні на літоўскім і жмудскім дыялекце лаціна-польскімі літарамі.

2. Ужыць усе сродкі, якія будуць у руках губернатараў, каб забараніць перавоз, продаж і распаўсюджванне такіх твораў.

3. Паведаміць пра гэтае распараджэнне ўсім уладальнікам друкарняў, літаграфій і хромалітаграфій, а ў выпадку парушэння гэтага цыркуляра канфіскаваць забароненыя выданні.

Беларускае кнігадрукаванне фактычна было забаронена да першай рускай рэвалюцыі. На беларускай мове, як і раней, дазвалялася друкаваць толькі фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы, гістарычныя дакументы і помнікі пісьменства.

Моцна падрываў духоўны патэнцыял Беларусі планамерны вываз з яе тэрыторыі найважнейшых каштоўнасцей культуры і навукі ў гарады Расійскай імперыі. У Пецярбургзе апынуліся кніжныя фонды бібліятэк Радзівілаў з Нясвіжа і Сапегаў з Дзярэчына. Бібліятэка Віленскага ўніверсітэта была вывезена ў Кіеў. У той час, як на Украіне ўрад адкрываў вышэйшыя школы, на Беларусі яны закрываліся. Віленскі тэалагічны факультэт быў ператвораны ў Рымска-каталіцкую духоўную акадэмію і ў 1842 г. пераведзены ў Пецярбург. На пачатку 1830-х гг. Полацкі кадэцкі корпус быў пераведзены ў Маскву. Горацкі сельскагаспадарчы інстытут (адкрыты ў 1849 г.) пасля паўстання 1863 г. быў пераведзены ў Пецярбург. Для беларусаў вышэйшая адукацыя стала магчымай толькі за межамі Беларусі. Да Першай сусветнай вайны ўзровень адукацыі ў беларускіх губернях заставаўся значна ніжэйшым, чым па астатняй Еўрапейскай Расіі: тры чвэрці насельніцтва было непісьменным.

Пранікненне рускай культуры і мовы на беларускія землі пры ўсёй настойлівасці Кацярыны II практычна ніколі не пахіснула пазіцыі польскага элементу. Па-ранейшаму ў судах справаводства вялося на польскай мове і толькі ў нанова створаных – на рускай. Пра неабходнасць выкарыстоўваць тут беларускую мову маўчалі і польскія, і рускія чыноўнікі. Па-ранейшаму ў навучальных установах у пачатку XIX ст. навучанне вялося на польскай мове. Пры павятовых вучылішчах пачала ўводзіцца руская мова ў якасці прадмета навучання.

У 1836 г. царскім указам забараняецца выкладанне ў навучальных установах на польскай мове, якая замянялася рускай. Масава пачалі зачыняцца каталіцкія і ўніяцкія школы. Праз чатыры гады быў прыняты ўказ, у адпаведнасці з якім прадпісвалася і ўсе судовыя, адміністрацыйныя і грамадзянскія акты складаць на рускай мове (1840 г.). У 1831 г. быў адменены Статут ВКА 1588 г. У 1832 г. закрываецца Віленскі ўніверсітэт (пасля паўстання 1830–1831 гг.). Апошняю беларускую школу,

што ў Крошыне, закрылі ў пачатку 30-х гадоў. З 1840 г. указам Мікалая I забаранялася ўжываць назву «Беларусь».

Узмоцненая русіфікацыя «Паўночна-Заходняга краю» праводзілася пры дапамозе такіх інстытутаў, як руская школа, руская адміністрацыя, руская праваслаўная царква. Генерал-губернатар М. М. Мураўёў (кіраўнік Паўночна-Заходняга краю) гаварыў: «Что не смог сделать русский штык, доделает русская школа. В Северо-Западном крае так называемый белорусский язык необходимо свести на нет. Ибо, если это не сделать, он постоянно будет инспирировать мысль об отдельном белорусском народе и о праве этого народа на этническую самобытность и национально-государственную суверенность, чего допустить нельзя».

Узнікненне беларускай нацыянальнай літаратуры і першыя этапы фарміравання беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы супалі з эпохай сацыяльнага і нацыянальнага прыгнечання беларускага народа. Адсутнасць свайго нацыянальнага дзяржаўна-палітычнага ўтварэння было галоўнай прычынай таго, што працэс складвання агульнай пісьмова-літаратурнай нацыянальнай мовы і беларускай нацыі адбываўся больш за стагоддзе. Негатыўную ролю адыграла і тое, што тагачасная філалагічная навука разглядала беларускую народна-дыялектную мову як дыялект рускай ці польскай моў, што ў прынцыпе адмаўляла права на яе літаратурную апрацоўку. Паколькі пісьмовая традыцыя аказалася перарванай, новая літаратурная мова ўзнікла на народна-гутарковай аснове як мова мастацкай літаратуры і ў некаторай ступені – публіцыстыкі. Старабеларускія традыцыі за два стагоддзі забыліся і не было сэнсу ў новых умовах узнаўляць забытыя прыёмы і сродкі літаратурнага выказвання.

Паводле Л. М. Шакуна, калі і выкарыстоўваліся мастацка-выяўленчыя сродкі, створаныя ў старабеларускай мове, то толькі тыя, якія народ захаваў і ўзбагаціў у сваёй вуснай творчасці. Іншага пункту погляду прытрымліваўся А. Я. Баханькоў. Ён актыўна адстойваў прамую пераемнасць паміж старой і новай беларускай мовай і ў доказ прывёў шматлікія прыклады «ажыўлення» анатамічнай, грамадска-палітычнай і прававой тэрміналогіі, у тым ліку і ў тэкстах «Нашай нівы». Ужо ў нашаніўскі перыяд праяўляецца цікавасць да старабеларускай пісьменнасці, і ў першую чаргу да яе лексічных багаццяў. Важнейшымі крыніцамі юрыдычнай і адміністрацыйнай тэрміналогіі служылі Акты Метрыкі ВКЛ, Статуты ВКЛ, Акты Заходняй Расіі, Акты Беларуска-Літоўскай Дзяржавы. Неперапыннасць старой і новай бе-

ларускай літаратурнай мовы А. Я. Баханькоў тлумачыў і агульнасцю паходжання лексічных сродкаў, на базе якіх яны сфарміраваліся. Як адзначаў А. Я. Баханькоў, «толькі наяўнасць у помніках вялікай колькасці з'яў з народнай моўнай стыхіі і дае падставу называць пісьменнасць XIV–XVII стст. беларускай. Новая ж пісьменнасць таксама ўзнікла на аснове жывых народных гаворак і ўжо па гэтай прычыне не магла не ўвабраць у сябе тых уласна беларускіх моўных асаблівасцей, што былі засвоены народнымі гаворкамі з літаратурнай мовы яшчэ ў старажытны перыяд. Вось гэты агульнанародны моўны элемент, найбольш устойлівы і нейтральны як для старой, так і для новай пісьменнасці, і быў асновай, якая паяднала новую пісьменнасць са старой і не дала ёй магчымасці перарасці ў новых умовах у абсалютна новую якасць».

Пісьменнікі XIX – пачатку XX ст. змаглі даволі шырока адлюстраваць прастату і жывасць народнай мовы. Аднак адсутнасць літаратурных нормаў, неабмежаванае выкарыстанне сродкаў размоўна-бытавой мовы розных сацыяльных слаёў, недастатковая апрацоўка элементаў народнай славеснасці «прызямлялі» мову мастацкіх твораў. У XIX ст. беларуская мова не мела магчымасці распаўсюджвацца ў розныя сферы грамадскай і культурнай дзейнасці народа. У сувязі з функцыянальна-стылявой аднабаковасцю беларуская нацыянальная літаратурная мова XIX ст., яе слоўнік і фразеалогія, выяўленчыя сродкі абмяжоўваліся пераважна паняццямі паўсядзённага быту. Не былі ўніфікаваны і замацаваны адпаведным чынам граматычныя і арфаграфічныя нормы беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы.

У беларускіх выданнях XIX ст., надрукаваных у розных выдавецтвах, адлюстроўваліся асаблівасці роднай гаворкі асобных пісьменнікаў, што прыводзіла да пэўнай стракатасці і няўстойлівасці фанетычных і граматычных рыс літаратурнай мовы. Не было зразумела, які дыялект неабходна пакласці ў аснову выпрацоўкі і ўніфікацыі норм нацыянальнай літаратурнай мовы. Не існавала адзінай графічнай сістэмы: беларускія выданні друкаваліся часцей прыстасаванай да беларускай мовы польскай графікай і радзей рускай. Калі лепшым прадстаўнікам беларускай літаратуры XIX ст. і ўдавалася стварыць яркія творы і па форме, і па мове, то гэта толькі дзякуючы таленту, цеснай сувязі з народам, глыбокаму веданню яго патрэбаў і асаблівасцей мовы. Намаганні ў адзіночку было недастаткова, каб стварыць агульнанацыянальную літаратурную мову ва ўсім яе багацці і разна-

стайнасці. Новая беларуская літаратура XIX ст. абмяжоўвалася амаль выключна сялянскай тэматыкай. У творах мастацкай літаратуры выкарыстоўваюцца элементы вуснай народнай славеснасці, асабліва песеннай мовы (беларуская літаратура была прадстаўлена пераважна вершаванымі жанрамі і менш – драматургічнымі, мастацкая проза толькі пачынала складацца).

Письменнікі розных ідэалогій па-рознаму глядзелі на задачы сваёй дзейнасці, на шляхі развіцця нацыянальнай літаратуры і нацыянальнай мовы і з розных пазіцый падыходзілі да літаратурнай апрацоўкі роднай мовы. Не былі яшчэ ўніфікаваны і замацаваны пэўным чынам граматычныя і арфаграфічныя нормы беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы. Не далі жаданых вынікаў і спробы класіфікацыі граматыку і правапіс беларускай мовы, якія пачалі рабіцца з сярэдзіны XIX ст. (граматыка П. Шпілеўскага 1846 г. і К. Нядзвецкага 1854 г. засталіся ў рукапісах).

У XIX – пачатку XX ст. у пісьмовай практыцы ўжываліся два шрыфты: лацінка і кірыліца. Лацінкай карысталіся католікі, кірыліцай – праваслаўныя беларусы. Ужыванню дзвюх сістэм садзейнічала і своеасаблівае руска-польскае «двухмоўе»: польская мова ўжывалася па традыцыі, як спадчына даўніх культурных і грамадскіх сувязяў беларускага і польскага народаў, руская – як афіцыйная мова Расійскай дзяржавы, у склад якой уваходзіла Беларусь.

Як ужо гаварылася, беларускія выданні на працягу XIX ст. друкаваліся, як правіла, лацінкай. Лацінкай друкаваліся Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, А. Рыпінскі, В. Дунін-Марцінкевіч, К. Каліноўскі. Польская і беларуская шляхта па-ранейшаму размаўляла і пісала па-польску. Да 30-х гадоў XIX ст. польская мова была мовай школьнага навучання і мела своеасаблівы статус мовы культуры і адукаванасці. У Беларусі была папулярнай і каталіцкая царква, што таксама служыла на карысць лацінкі. Значная частка беларускамоўных письменнікаў і выдаўцоў беларускіх кніг была выхавана ў духу польскай культуры і належала да католікаў. Ва ўмовах рускага моўнага ўціску выбар лацінкі быў і як сродкам пратэсту. Пасля 1859 г. (пастанова аб забароне друкаваць лацінкай) колькасць кніг, надрукаваных лацінкай, зніжаецца.

У лацінскі шрыфт уводзіліся дадатковыя знакі для перадачы беларускіх гукі. Так, для перадачы ў, й выкарыстоўваліся адпаведна **и**, **і**, набраныя курсівам. Друкаванне беларускіх твораў польскай графікай асабліва праследавалася царскімі ўладамі, якія не дапуска-

лі «ўзмацнення ўплыву польскага элемента ў Паўночна-Заходнім краі».

У беларускіх выданнях другой паловы XIX ст., надрукаваных рускай графікай, па прыкладу рускага правапісу адлюстроўваліся розныя этымалагічныя напісанні, не ўласцівыя жывому вымаўленню: даволі паслядоўна ўжывалася літара **ѣ** (*сѣна, дзѣтки*); часта не перадавалася аканне (*пошли, кобыла*); не заўсёды перадавалася дзеканне-цеканне (*чувать, день*); гук [р] і шыпячыя часта перадаваліся мякка (*грешны, пригодны, нпшей, яще*); гук [ў] перадаваўся то літарай **в**, то літарай **у** (*прауда, пришов*); паслядоўна ўжываліся літары **щ, и** (і пісалася толькі перад галоснымі); прыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону пісаліся з канчаткам **-ий/-ый** (*вялікий*). У кірылічнай графічнай сістэме не хапала знакаў для перадачы спецыфікі беларускай кансанантнай сістэмы (адсутнічалі знакі для перадачы гукаў [дз'], [ц'], [дж], [ў]). Рабіліся спробы некалькі відазмяніць рускую графіку для патрэб беларускага кнігадрукавання. Напрыклад, у брашуры «Пра багацце да беднасць» (1881 г.) мяккасць галосных пасля зычных абазначалася не літарамі **я, ю, е, ё**, а праз напісанне перад галосным мяккага знака (*сьарод, льудзі*).

Літаратурныя мовы рускага, украінскага, польскага і чэшскага народаў паўплывалі на фарміраванне і развіццё беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы.

Пры недастатковай вывучанасці пытанняў узаемадзеяння асобных славянскіх літаратурных моў цяжка гаварыць пра ўплыў чэшскай мовы. Аднак у некаторых выпадках ён лёгка прасочваецца, напрыклад, у графіцы беларускіх выданняў пачатку XX ст., надрукаваных лацінскім шрыфтам, або ў асаблівасцях беларускай нацыянальнай тэрміналогіі, якая стваралася ў першыя дзесяцігоддзі пасля рэвалюцыі 1917 г.

Развіццё беларускай нацыянальнай мовы ішло ў цеснай сувязі з украінскай літаратурнай мовай, чаму спрыяў падобны гістарычны лёс беларускага і ўкраінскага народаў. Моватворчасць лепшых украінскіх пісьменнікаў служыла не толькі ўзорам, а і крыніцай папаўнення і ўдасканалення выяўленчых сродкаў беларускай мовы.

Уплыў польскай мовы працягваўся аж да 30-х гадоў XX ст. Беларускія пісьменнікі былі цесна звязаны з польскай мовай. Амаль усе пісьменнікі XIX ст. і некаторыя пачатку XX ст. пісалі свае творы не толькі на беларускай, але і на польскай мовах (В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч, Я. Купала). Уздзеянне польскай мовы на беларускую нацыянальную мову

падтрымлівалася дзякуючы непасрэднаму суседству беларускага і польскага народаў, рассяленню польскага насельніцтва на тэрыторыі Беларусі, у сувязі з чым элементы польскай мовы лёгка пранікалі ў жывую мову беларускага народа. Уплыў польскай мовы адбываўся і праз нааяўны на Беларусі так званы шляхецкі жаргон з яго паланізмамі. У творах беларускай пісьменнасці XIX ст. многа як асобных польскіх слоў і выказаў, так і калек з польскай мовы. Неабходна таксама падкрэсліць, што беларускія пісьменнікі XIX ст. друкавалі свае творы лацінкай.

Беларуская літаратурная мова ў XIX ст.

Мова ананімных твораў. Ананімнасць часткі твораў беларускай літаратуры ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. абумоўлена галоўным чынам статусам беларускай мовы. Нагадаем, што паводле рашэння Варшаўскага сейма 1696 г. справаводства ў ВКЛ вялося на польскай мове, ужывалася таксама лацінская. А ў канцы XVIII ст., калі Беларусь трапіла пад уладу Расіі, у пэўных сферах пачала ўжывацца і мова руская. Беларуская мова была мовай побытавага ўжытку сялян, бяднейшай шляхты і местачкоўцаў. Асноўнымі стваральнікамі новых твораў былі пісьменныя выхадцы з «ніжэйшых» слаёў.

З ростам нацыянальна-вызваленчага руху, з пашырэннем ідэй рэвалюцыйнага рамантызму частка творчай інтэлігенцыі з «ніжэйшых» слаёў таксама пачала звяртацца да мовы простага народа. Некаторыя з іх нават паспрабавалі пісаць па-беларуску (Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, А. Рыпінскі, І. Легатовіч, Ф. Савіч, А. Вярыга-Дарэўскі, В. Каратынскі, В. Дунін-Марцінкевіч). Але і ў гэты час шмат твораў заставалася ананімнымі. У гэтых творах знайшлі водгук палітычныя падзеі таго часу («Песня беларускіх жаўнераў», «Быў на Русі Чорны бог», «Із-за Слуцка, із-за Клецка», «Віншаванне Савасцея»), побытава-маральны стан сялянства («Чалом, чалом, ацец татулька», «Вось цяпер якім люд стаў»). Вяршыняй парадыйнай паэзіі гэтага часу з’яўляюцца паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе». Што да мовы большасці ананімных твораў, то неабходна памятаць, што тут мы маем справу і з мовай аўтара твора, і з мовай асяроддзя, у якім твор жыве, што да гэтай мовы мелі дачыненне збіральнікі фальклору і публікатары твора, асабліва ў наш час. Многа моўных асаблівасцей страчана і пры транслітарацыі твораў, напісаных лацінкай, на кірыліцкі алфавіт. Таму разглядаць кожную моўную з’яву як першапачатковую трэба абачліва.

Уплывала таксама і тое, што гэтыя творы ўзніклі ва ўмовах адсутнасці пісьмовых традыцый. Кожны твор выяўляў сувязь з гаворкай, якой валодаў аўтар. Напрыклад, «Ой, калі б калі», «Быў на Русі Чорны бог» па мове належаць да тэрыторыі паўднёва-заходняй Беларусі: у іх побач з тыповымі беларускімі з’явамі, такімі, як дзеканне-цеканне (*вісеці, ўдзѣ, цепер*) сустракаем і рысы ўкраінскія (*відомост, гетманів, колы*). «Песня беларускіх жаўнераў» прадстаўляе цэнтральную гаворку заходняга варыянту. Тут і недысімільяцыйнае аканне (*закавалі, сабакі*), і дзеканне-цеканне (*годзі, дзсятнікі, у хаце*), і цвёрды **р** (*крыўда, прызнаюць*), а таксама частковае захаванне ненацісканога **і** (*прадаваймо*) і ўжыванне паралельных форм, уласцівых паўночна-ўсходнім і паўднёва-заходнім гаворкам (*памагае, вертаець*).

Большая частка ананімных твораў таго часу напісана на паўночна-ўсходняй гаворцы. Пра гэта сведчаць наступныя рысы: дысімільяцыйнае аканне-яканне (*ина, паміць, с Сапроным, спыткала*); адрозненне цвёрдага і мяккага **р** (*барышня, ветры, гутарку, варюга, впрягі, падаріў, моря*); захаванне заднеязычных перад галоснымі пярэдняга раду (*к жён-ке, по шклянке, някець, спрагі*); ужыванне канчаткаў **-ець/-іць** у дзеясловах 3-й асобы цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу (*берець, будзець, гуляць, лянець, хапаець*); поўныя канчаткі займеннікаў і прыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону (*бедный, вялізний, другій, нагій*).

Адсутнасць пісьмовай традыцыі і друкаванага органа, які б уніфікаваў правапіс беларускіх твораў, была прычынай таго, што аднастайнасць правапісу не вытрымлівалася нават у публікацыі аднаго твора. Таму мова ананімных твораў характарызуецца варыянтамі напісання і граматычных формаў.

Новая беларуская літаратура з самага пачатку складвалася на шырокай дыялектнай аснове. Пры ўсёй неаднастайнасці і непаслядоўнасці перадачы асаблівасцей беларускай гаворкі ў друку сцвярджаўся фанетычны прынцып напісання як асноўны для беларускай літаратурнай мовы. Замацоўваліся ў якасці нормы такія рысы, як недысімільяцыйнае аканне (*атказаў, гаспадары, многа*); дзеканне-цеканне (*гонюць, идзець*); пераход **л, в** у **ў** (у нескладовае) (*зробіўши, падлеткаў*); падаўжэнне зычных (*браццям, зь ружжа, зрання, на крыллях*); прыстаўныя зычныя (*ніводнага*); ужыванне поўных форм дзееспрыслоўяў (*зробіўшы, схопіўшы*); канчатак **-е** ў месным склоне назоўнікаў жаночага роду (*у школе*); няпоўныя канчаткі ў родным склоне прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку (*цельнай ночы*);

распаўсюджванне ўласнабеларускіх слоў (*бялізна, загнет, золак, істужка, клець, люстра, ружа, апякун, жаўнер, здрада, аказія, вінішаваць, дзякаваць, намаляваць, шанавачь, ужывачь*).

Прыкметны след на ўсім развіцці дэмакратычнай літаратуры першай паловы XIX ст. пакінулі паэмы «Энеіда навыварат» (1845 г.) і «Тарас на Парнасе» (1889 г.).

Аналіз мовы твораў дае матэрыял для высвятлення асаблівасцей станаўлення літаратурнай мовы беларускай нацыі. Аналіз мовы ўскладняецца адсутнасцю цвёрда ўстаноўленых, агульнапрынятых правапісных і граматычных нормаў. Амаль кожнае выдавецтва, друкуючы ці то рускімі, ці то лацінскімі літарамі – з асобнымі дадатковымі знакамі для абазначэння спецыфічных беларускіх гукіў – прытрымлівалася сваёй уласнай сістэмы перадачы асаблівасцей беларускай гаворкі.

Трэба ўлічваць і тое, што ў пэўных выпадках паэмы адлюстроўваюць не жывую з’яву беларускай мовы, а арфаграфічную асаблівасць. Так, у некаторых дарэвалюцыйных выданнях адзначаецца оканне (*словно, покацилась, отродзя*); адсутнасць *ў* (у нескладовага) (*кавшомь, усудзівся*); змякчэнне шыпячых і **р** (*прачитав, лепиш, живаты, у моря*).

У паэмах праяўляецца ўменне аўтараў валодаць жывым народным словам. Адбор бытавой лексікі абумоўлены імкненнем перадаць сялянскі быт, гутарку сяян. У твор пранікалі вузкамясцовыя словы, фанетычныя і граматычныя асаблівасці дыялектнай мовы. Так, у паэмах сустракаем адлюстраванне дысіміляцыйнага якання (*силязни, даступинь, събе, нихай, будзиць, заверниць*); змяшэнне гукіў [ц] і [ч] (*вечно ‘вечна’, перепецке ‘на перапечкі’*); канчаткі **-ом, -ох** замест **-ам, -ах** у назоўніках множнага ліку другога скланення (*усім багом, па бакох*); канчаткі **-эй/-ей** замест **-ы/-і** ў прыметніках і займенніках мужчынскага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*лісавэй ‘лесавы’, тэй, якэй*); канчатак **-ць** у 3-й асобе адзіночнага ліку абвяснага ладу дзясловаў I спражэння (*плывець, будзиць, знаиць, падымець, не пякець*).

Многія дыялектныя словы, ужытыя ў паэмах, у слоўніках адзначаюцца як уласцівыя Магілёўшчыне і Віцебшчыне (*казёнка ‘лаўка’, зюкаць ‘гаварыць’, хупавы ‘лоўкі’, неграбівы ‘неганарлівы’*).

Паэмы, што ўзніклі ў беларускай літаратуры як прадаўжэнне шматвяковага гістарычнага развіцця яе народнай, дэмакратычнай плыні, амаль свабодныя ад тых стылістычна-моўных прыёмаў, якімі вызначалася старажытная беларуская пісьменнасць. Хаця сучасная беларуская літаратурная мова, працэс станаўлення якой і адлюстравалася ў паэмах, уз-

нікла не на голым месцы. Яна выкарыстала і творча перапрацавала тья моўна-вьяўленчыя каштоўнасці, што былі створаны і накоплены ў старабеларускай мове. Аднак гэтыя моўныя сродкі сучасная мова атрыма-ла ў спадчыну ў асноўным не непасрэдна, не ў сілу прамой пераёмнасці, а праз фальклор, праз вусную моватворчасць народа.

Мова аўтарскіх твораў. Гісторыя захавала нам некалькі імёнаў паэтаў, якія пісалі па-беларуску. Сярод іх П. Багрым (1813–1891 гг.) і Я. Чачот (1796–1847 гг.).

Верш П. Багрыма, адзіны, які захаваўся, – «Зайграй, зайграй, хлопча малы» – напісаны каля 1828 г. Ён цесна звязаны з фальклорам і даволі паслядоўна адлюстроўвае характэрныя рысы народнай гаворкі. У вершы адлюстраваны: аканне (*padros, rarszunom* і інш.), яканне (*siardzity, siastra*), дзеканне (*radzila, radzie*), цеканне (*maci, byci*), пераход **в, л** → **ў** (*i u skrypaczki, abyusia*), асіміляцыйная мяккасць (*swiet, rasci*). З марфалагічных рыс: формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону з канчаткам **-ы** (*mal, zabity*), формы 3-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў II спражэння з канчаткам **-ыць** (*tuzyc*); формы зваротных дзеясловаў тыпу *abiarnusia*. Уплывам польскай мовы тлумачыцца наяўнасць мяккага знака пасля «**н**» (*pańszczyzna*).

Я. Чачот вядомы як беларускі і польскі паэт і фалькларыст. Сярод фальклорных зборнікаў асабліва цікавы «Песенькі вясковыя з-пад Нёмна і Дзвіны, некаторыя прымаўкі і ідыёмы на славяна-крывіцкай мове, з назіраннямі, якія зроблены над імі» (6-ты зборнік, 1846 г.).

Сярод пачынальнікаў беларускага адраджэння вылучаецца тым, што не толькі адважыўся ўвесці беларускую мову ў літаратурны ўжытак, але і паклаў пачатак беларускаму мовазнаўству. Я. Чачот параўнаў спецыфічныя фанетычныя і граматычныя з’явы польскай і рускай моў, паказаўшы валоданне элементамі параўнальнага аналізу.

Беларускую мову ён вызначыў як самастойную, родную суседнім славянскім мовам. Ён называў яе «дыялект крывіцкі», «мова крывіцкая», «мова славяна-крывіцкая». Як адзначаў Я. Чачот, «дыялект крывіцкі сярэдні паміж польскім, рускім і ўкраінскім». Паводле будовы і даўжыні галосных беларуская мова збліжаецца з рускай, з’ява дзекання робіць яе падобнай да польскай.

У «Прадмове да “Сялянскіх песень з-пад Нёмана і Дзвіны”» аўтар адзначае асаблівасці беларускага вымаўлення. Гэта найперш вымаўленне гука [ў] на месцы зычных **в, л** і галоснага **у**: *жаўнер, кашнер, каштан, ў дварэ, ў селе, пайшоў, любіў*; адсутнасць гукаў [ф] і [γ].

Заклікаючы збіраць беларускі фальклор, стварыць граматыку і слоўнік беларускай мовы, Я. Чачот паспрабаваў і сам стварыць такі слоўнік. У шостым зборніку «Песенек...» «Слоўнік беларускіх слоў» перакладнога тыпу змяшчае 200 слоў. Слоўнік мае чыста практычнае значэнне, паколькі яго мэта – растлумачванне незразумелых для польскага чытача слоў, што сустракаюцца ў тэкстах песень. Беларускія словы перакладаюцца адным або некалькімі польскімі эквівалентамі, некаторыя маюць тлумачэнні апісальнага характару з этнаграфічнымі і этымалагічнымі каментарыямі. Уведзена сістэма спецыяльных памет тыпу роду, канчаткаў роднага склону і інш.

Слоўнік «Некаторыя крывіцкія ідыёмы» фіксуе каля 250 найбольш адметных і самабытных слоў. Даюцца сціслыя і выразныя тлумачэнні слоў, некаторыя маюць звесткі энцыклапедычнага характару, сустракаюцца артыкулы з аднакаранёвых слоў (*Глум, глуміць, зглуміць, заглуміць. Так мы гаворым у Літве, у «Слоўніку» Ліндэ гэтага слова няма. Яно азначае – здэквацца з каго-небудзь, крыўдзіць каго, нявечыць, словам, кепска з кім альбо з чым абыходзіцца; глум – псаванне, нішчэнне, здзек. Расійскае глумить – жартаваць, глум – жарт, насмешка. Царкоўнае глумище – відвішча, глумлячыся – думаць, разважаць. Гэта слова прыняло ў нас дзіўнае значэнне адносна становішча жыхароў*). Я. Чачот выкарыстаў матэрыялы з 19 асобных моў і дыялектаў [25, с. 121].

Пачаткі беларускай дыялекталогіі закладзены ў аналізе асноўных рыс беларускай мовы, падзеле яе на два масівы гаворак – паўднёва-заходні (дыялект наднёманскі) і паўночна-ўсходні (дыялект наддзвінскі). Я. Чачот закранае тэарэтычныя пытанні арфаграфіі. Азначаўшы, што «той правапіс самы дасканалы, у якім як вымаўляецца, так і пішацца», ён разумее, што «немагчыма, каб які-небудзь з правапісаў прыйшоў да гэтай дасканаласці». Таму ён прапанаваў сумясціць фанетычны і этымалага-марфалагічны прынцыпы. Даследчык паспрабаваў апісаць важнейшыя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў галіне фанетыкі: дзеканне/цеканне, пераход **л** і **в** у **ў** (у нескладовае), аканне, наяўнасць прыстаўных зычных, пераважна цвёрдае вымаўленне гука [**р**].

У верхшых Я. Чачота («Як то добра, калі мужык...», «Быў я колісь кавалём», «Плакала бяроза ды гаварыла») назіраем перадачу дзекання-цекання (*народзіць, дзякуй, па свеце, таюць*); замены **л**, **в**, **у** → **ў** (нескладовае) (*навазіў*); цвёрдага **р** (*гараваці, пры бацьку*); зацвярджэння шыпячых (*мужык, грошы*). Аканне перадаецца ў пераднаціскных складах (*баранаваць, гаспадыня, навазіў, карчма, маю, але: голод, можем*);

яканне не перадаецца (*вісна, ціцірук*); паслядоўна перадаецца асіміляцыйная мяккасць (*сьмеце, зь яе*).

З марфалагічных з'яў перадаюцца наступныя: формы назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку меснага склону тыпу у *карчме, у цэркаўцы, пры дарозе*; формы прыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону з канчаткамі **-ы, -і** (*трэзвы, хворы, марны*); формы 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу дзеясловаў І спражэння з канчаткам **-э** (*арэ, сее, працуе*); формы інфінітыва на **-ць** (*наклепаць, падкаваць, астрыць*).

Да дыялектных рыс адносяцца: неперадача акання (*лето, такога, добрэ*); адсутнасць прыстаўнога [в] (*астрыць*); адсутнасць падаўжэння зычных (*не шукае вясяля*); формы назоўнікаў тыпу *косіць луге, усе коні падкаваў*; формы інфінітыва на **-ці** (*варыці*); формы дзеясловаў будучага часу на **-ець** (*захочэць*).

Прысутнічае ў творах і ўплыў польскай мовы: формы назоўнікаў жаночага роду множнага ліку роднага склону (*клетэк, дзетэк*); зваротная часціца **-се** (*зробіў се*).

У другой палове XIX ст. далейшае станаўленне новай беларускай літаратурнай мовы адбывалася на аснове жывога беларускага маўлення. У развіццё літаратурнай мовы ўнеслі свой уклад В. Дунін-Марцінкевіч і Ф. Багушэвіч.

В. Дунін-Марцінкевіч стаяў ля вытокаў сучаснай беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы, самастойна адшукваў адпаведныя сродкі і прыёмы літаратурнага выказвання. Творы В. Дуніна-Марцінкевіча паказваюць, што ён адразу здолеў выйсці за межы свайго дыялекту, кіруючыся зразумелымі ўсім беларусам моўнымі сродкамі. Слоўнік і граматычная структура яго твораў амаль не разыходзяцца з сучаснымі беларускімі літаратурнымі моўнымі нормаў. Наяўнасць нехарактэрных для сучаснай мовы лексічных адзінак, фанетычных і граматычных формаў тлумачыцца, па-першае, уплывам народных гаворак, з якіх не ўсё пазней стала нарматыўным: у фанетыцы – непаслядоўнае яканне (*будзя, ня забудзь, нянаглядка, ена, паціраеш*), яканне (*у сяле, Кацярына*), дзеканне (*прысядзе, дзетак*), цеканне (*хаціна, рацеха*), зацвярдзенне шыпячых (*мужык, прыгожы*); у марфалогіі – канчаткі назоўнікаў і дзеясловаў (*на грудзёх, днёх, тоніць, скачэць, лічуць*); у лексіцы – вузкамясцовыя словы (*броіць 'выдумляць', істопка 'каморка', крупнік 'пітво'*).

Па-другое, паўплывалі руская і польская мовы (*атвет, урач, вална, злякацца, бардзей*). Адною з прычын злоўжывання запазычаннямі было

тое, як лічыць Л. М. Шакун, што пісьменнік свае паэтычныя творы звяртаў не столькі да селяніна, колькі да пана, да «аўдыторыі адукаванай», выхаванай на польскай або рускай мове.

З народнай мовы, з фальклору ў творах мастака бадай усе моўна-выяўленчыя сродкі, ідыёмы, трапныя прыказкі і прымаўкі, гутарковыя формы сінтаксічных канструкцый – усё тое, што надае мове пісьменніка адметны, нацыянальны каларыт.

Найбольшая заслуга пісьменніка ў тым, што многа пішучы і друкуючы, ён узбуджаў вакол сваіх твораў размовы і палеміку, напамінаў аб існаванні беларускай мовы, наводзіў на пытанне аб магчымасці яе далейшага развіцця.

У лісце да польскага пісьменніка Ю. Крашэўскага ён пісаў: «Жывучы сярод народа, які гаворыць на беларускай мове, звязаны цэлам і думкаю з яго думкамі, дбаючы аб лепшай долі гэтага братняга народа, які закаснеў у адсталасці і цемры, я, каб абудзіць яго цікаўнасць да асветы ў духу звычайнага паданняў, легенд і схільнасці душэўнай, рашыў пісаць на яго роднай мове. Вось, убачыўшы блягія намаганні адарваць і зняверыць ... народ, вырашыў я праз творы на яго роднай мове ... заахвоціць яго да роднага слова, да асветы і маральнага самаўдасканалення».

Ф. Багушэвіч адзін з першых загаварыў пра родную мову як «адзержу душы», найважнейшы сродак нацыянальнай культуры, сцвердзіў права і паўнацэннасць беларускага слова. Ф. Багушэвіч пісаў і друкаваў свае творы лацінкаю. Так, зваротная часціца **-цца** перадаецца як **-тца** (у рукапісе **-сса**): *здаецца, сьмяецца*. Мяккі беларускі **в** у Ф. Багушэвіча (як і на яго радзіме ў Кушылях) цвёрды (*васолы, васеле*). З яго родных гаворак і граматычныя формы назоўнікаў (*мілосьці, радосьці*); дыялектны і канчатак давальна-меснага склону назоўнікаў першага скланення (*на дудца, у хатце*). У друкаваных лацінкай творах амаль не перадаецца падаўжэнне (*гране, збожэ*). Часам не перадаецца дзеканне (*две, дме*). Непаслядоўна ўжываецца прыстаўны **в** (*навукі/наукі, вайчым/айчым*). Больш-менш паслядоўна перадаецца асіміляцыйная мяккасць зычных (*асьмінкі, госьці*).

На народную словатворчасць зарыентаваны ў мове Ф. Багушэвіча афіксальныя і бязафіксныя ўтварэнні. Ён ужывае чыста фальклорныя, народна-паэтычныя формы слоў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі (*хмаркі, дарожанькі, панічок*).

Творы багатыя традыцыйна-народнымі эпітэтамі, параўнаннямі (*рукі, як падушкі; каб скакалі, як паны на балі; куртаты зашчыт; кума ж была праворна*). Частыя ў творах фразеалагізмы, ярка праяўляецца

сінаніміка (*лезе ў вочы, ні села – ні пала, каб сэрца шчымила і рвалася з болю*).

У творах Янкі Лучыны («Вясновай парой», «Роднай старонцы», «Стары ляснік») адлюстраваны: аканне (*балота, араты, шчаслівы*), яканне (*зямліца, пясчаны*), дзеканне (*дзеля, ледзве*), цеканне (*маці, цяжко*), зацвярдзенне шыпячых (*мужыкь, нічога, цянешь*), асіміляцыйная мяккасць (*блысьцяць, перавесць*) і інш.; формы прыметнікаў множнага ліку назоўнага і вінавальнага склону з канчаткам **-ыя** (*сілы старыя*), формы 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга і будучага часу дзеясловаў I спражэння з канчаткам **-е** (*мотае, знае, прогляне*); формы зваротных дзеясловаў тыпу *папаўся, зварыцца, здарыцца*.

Творы Я. Лучыны надрукаваны ў расійскіх выданнях, таму ў іх, у адпаведнасці з рускай арфаграфіяй, адлюстраваны этымалагічныя напісанні (*доброю, ортому, даражёнскі, бярэзка, самы, живы*). Да мясцовых дыялектных рыс адносяцца: формы інфінітыва на **-ці** (*жыці*), формы тыпу *насене* без падаўжэння.

Беларуская літаратура ў XIX ст. развівалася пераважна ў паэтычным, часцей драматургічным жанрах. Аднак разам з мастацкай літаратурай у гэты час пачынае развівацца і публіцыстыка з сацыяльным зместам – так званыя гутаркі, якія пісаліся жывой народнай гаворкай у выглядзе апавяданняў, дыялогаў у вершах і прозе. Вядомыя гутаркі «Размова пана з хлопам», «Сход», «Панская ласка», «Про багатство да беднасць». Выходзіць газета «Мужыцкая праўда» К. Каліноўскага.

Мова публіцыстычных твораў. У гутарках, пракламацыях, адозвах, брашурах, у матэрыялах газеты «Мужыцкая праўда» выкарыстоўвалася народная гаворка. На мове «Мужыцкай праўды» і вершы «Пісьмо з-пад шыбеніцы» адбілася гаворка заходняй Гродзеншчыны з усімі яе агульнабеларускімі і вузкамясцовымі асаблівасцямі. Пацвярджэннем, што «Мужыцкая праўда» напісана публіцыстычным стылем, на сэнсава-камунікатыўным узроўні з'яўляюцца: аператыўнасць і дакладнасць інфармацыі, якая знаходзіць выражэнне ў дакладных спасылках на канкрэтныя факты; даступнасць, агульнаразумеласць; лагічнасць доказаў. На лексіка-фразеалагічным узроўні можна вылучыць наступныя адзнакі публіцыстычнага стылю: дастатковая колькасць грамадска-палітычнай лексікі; арганічнае спалучэнне грамадска-палітычнай тэрміналогіі і моўных сродкаў для выказвання настрою, пачуццяў; выкарыстанне азначнай лексікі. На марфалагічным узроўні: ужыванне дзеясловаў у форме загаднага ладу; выкарыстанне часціц, выклічнікаў.

Са з'яў агульных для большасці беларускіх гаворак тут перадаюцца: цеканне-дзеканне (*абдзіраці, ціпер, гаварыць*); пераход **л, в** у **ў** (у нескладовае) (*настаў час, праўда*); цвёрдасць **р** і шыпячых (*пісароў, мужыкоў, вашаго*); асіміляцыйнае змякчэнне зычных (*вольностьць, сьмело*); аканне ў перададніскных складах (*абрабляюць, адзін*); яканне, як правіла, не перадавалася (*абіццалі, дзіруць*).

Праявіліся і асаблівасці гродзенскай гаворкі: непаслядоўная перадача акання (*бацько, бувало*), адсутнасць падаўжэння зычных (*сумлене*) і спроба прымяніць этымалагічны і марфалагічны прынцыпы (*добре, переліць; з богам, наукой, царскому*).

Моцная сувязь з мовай Гродзеншчыны наглядаецца ў перадачы марфалагічных з'яў: канчаткі **-ові/-еві** назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў месным склоне (*челавекові, маскалеві*); канчатак **-мо** ў першай асобе дзеясловаў множнага ліку (*аддамо, служымо*); канчаткі **-эце/-еце** ў другой асобе множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу (*прымеце, забегце, скажэце*); канчаткі **-ом/-ём** у месным склоне займеннікаў (*на том, о сваём*).

Некаторыя вузкамясцовыя формы ўжываюцца побач з пашыранымі ў беларускай мове: інфінітывы з суфіксамі **-ці** і **-ць** (*ашукаці, браць*); канчаткі **-е** і **-і** ў назоўніках меснага склону (*на сьвеце, на сьвеці*); кароткія і поўныя формы прыметнікаў і займеннікаў (*астатню кашулю, адзінакую душу*).

Аснову лексічнага фонду публіцыстычных твораў складаюць тыповыя беларускія словы (*бачыць, вельмі, карысць, кашуля, нарэшце, някельны, шчыры*). Паралельна з традыцыйнай лексікай адзначаюцца і новыя словы (*казённы, маніфест, пасрэднік, рэкрут, спраўнік*).

У творах актыўныя словы з пераносным значэннем (*кроўю запісаць*); памяншальна-ласкальныя формы (*мае міленькіе*); грубыя словы (*сабача юха*); параўнанні (*жыццё нашее горшэ сабачаго*); прыказкі і прымаўкі (*астатню сарочку здзерці*).

Працэс стварэння афіцыйнай беларускай мовы адбываўся ва ўмовах панавання ў афіцыйных сферах польскай і рускай моў. Таму на мове кожнага дзеяча нашага Адраджэння адбіўся гэты ўплыў. К. Каліноўскі, напрыклад, выкарыстоўваў польскую графіку, пісаў злітна часціцы **ж** і **бы**, раздзелна часціцу **-ся**. У мове сустракаюцца марфалагічныя і сінтаксічныя паланізмы і ў значнай колькасці лексічныя (*вишэжмоцы, здзерства, крумёства*). На мове твораў адбіўся і ўплыў рускай мовы. Гэта канчаткі **-іе** ў назоўніках ніякага роду (*православіе*); суфіксы **-іва-**, **-ыва-** ў дзеясловах (*аплаківаў, прыказывае*).

Публіцыстыка XIX ст. была галоўнай базай выпрацоўкі розных тыпаў складаных сінтаксічных канструкцый, крыніцай папаўнення слоўніка беларускай літаратурнай мовы рознымі паняццямі са сферы грамадска-палітычнага жыцця.

Лексікаграфія XIX ст. Сярод лексікаграфуў XIX ст. варта назваць Ф. Шымкевіча, П. Шпілеўскага, І. Грыгаровіча, І. Насовіча.

Фёдар Спірыдонавіч Шымкевіч нарадзіўся 28 лютага 1802 г. у Магілёве. У 1812 г., ратуючыся ад Напалеона, сям'я падалася ў Варонеж. Там Ф. Шымкевіч навучаўся ў духоўнай семінарыі, затым з 1823 г. у Кіеўскай духоўнай акадэміі. Ф. Шымкевіч дасканалы вывучыў лацінскую, грэчаскую, яўрэйскую, французскую, нямецкую, італьянскую і венгерскую мовы. Ф. Шымкевіч застаўся ў акадэміі выкладаць нямецкую мову, там і працаваў усё жыццё.

Сярод сямнаццаці філалагічных прац ёсць і «Словарь Белорусского наречия» (1838 г.). Слоўнік складаецца са 137 артыкулаў, у якіх прыводзяцца паралелі з розных моў. Дыялектныя рысы лексікі лакалізуецца на тэрыторыі паўночна-ўсходняй Беларусі. Слоўнік Ф. Шымкевіча – адзін з першых, у якім зафіксавана беларуская народная лексіка. Ён паслужыў асновай для ўкладання аўтарам «Корнеслова русского языка» (1842 г.). У «Корнеслове» словы параўноўваюцца з усімі асноўнымі славянскімі мовамі і з 24 замежнымі (неславянскімі) мовамі. Аўтар уключыў у «Корнеслов» 900 беларускіх слоў і зарэкамендаваў сябе як добры знаўца і папулярызатар беларускай мовы, як аўтар найбольшага апублікаванага ў першай палове XIX ст. слоўніка беларускай мовы. Вага беларускіх слоў у слоўніку досыць вялікая: на кожныя тры слоўнікавыя артыкулы прыпадае па два беларускія словы.

Акрамя таго, Ф. Шымкевіч распрацаваў план экспедыцыі па Беларусі для збору дыялектнага моўнага матэрыялу.

У «Словаре» адлюстраваны асноўныя фанетычныя рысы будучай беларускай літаратурнай мовы. Напрыклад, аканне-яканне (*аблупиць, агурокъ, акалѣць, агрызацца, бялокъ, вясѣлка*); дзеканне-цеканне (*дзяруга, дзѣвка, дзякаваць, досиць*); зацвярдзенне шыпячых і **р** (*дасужый, жыта, рымясло, зачырванѣць*); фанетычнае падаўжэнне (*вясѣльѣ, збожжжа, застоля*); прыстаўныя зычныя (*вакѣнникъ, вобадѣ, вузяль*); пераход **в, л** → **ў** (у нескладовае) (*вовкѣ, вовна 'волна', довгий*).

Аўтарам выкарыстоўваюцца розныя спосабы тлумачэння слоў – падбор адпаведніка, падбор сінонімаў, апісальнае тлумачэнне, этымалагічныя звесткі (*кашѣль 'узкая корзина изъ березовыхъ прутьев, носимая на боку или за плечами', ковзацца 'бегать по льду катаясь', кій 'палка'*,

кругомъ 'извне, около', крыць 'крый мяне Божа!', неретъ 'папавъ у неретъ, ни назадъ, ни нап'редъ'). У некаторых артыкулах прыводзяцца адпаведнікі з іншых моў (*лапикъ 'заплата'. Верхнелузацкое ларра, Фінское ларри, Ісландское и Шведское ларр, Датское лар, Английское лар, Немецкое ларрен*).

Акрамя таго, у «Корнеслове» падаюцца значэнні мнагазначнага слова (*грыва – паралель до рос. грива. 1) длинные и жесткие волосы, выростающие на шее у лошадей и у некоторых других животных 2) шея 3) сплеченная из пряденого золота или серебра сетка, которою покрывались гривы у лошадей для украшения 4) продолговатый хребет гор 5) мель, подводная коса 6) прост. (Владимирская губ.) роца*).

Павел Міхайлавіч Шпілеўскі беларускай мове прысвяціў тры спецыяльныя працы – «Слоўнік беларускай гаворкі» (1845 г.), «Кароткая граматыка беларускай мовы» (1845 г.) і «Нататкі беларусца пра беларускую мову». Дзве першыя працы прадстаўлены як адна, у якой «Кароткая граматыка» выконвае функцыю разгорнутага ўступу і дае чытачу агульнае ўяўленне пра фанетычную і граматычную сістэмы беларускай мовы, а таксама дапамагае зразумець арфаграфію і арфаэпію слоўніка. У беларускай мове аўтар вылучае 37 літар (сярод іх **ä** – для абазначэння ***o** не пад націскам, спецыяльныя значкі для абазначэння выбухнога **г** і **ў** (у нескладавага). Галосныя і зычныя падзяляе на простыя (адна літара абазначае адзін гук) і складаныя (адзін гук, але перадаецца спалучэннем літар: **io** – **ё**, **ie** – **е** ў пачатку слоў, **дж**, **дз**, **тс** – **ц'**/тб).

Пералічвае пяць націскаў. Націскам у сучасным разуменні з'яўляецца толькі першы, астатнія ўдакладняюць гукавое значэнне літар, напрыклад, тупы націск паказвае, што галосны трэба вымаўляць мякка (*ле'пей*). Называюцца 22 «змяненні» і «зрастанні» літар. Гэтымі тэрмінамі аўтар называе гукавое адрозненне беларускіх слоў і граматычных форм ад рускіх: **в** змяняецца на **у** (*вдова – удава*), **к** змяняецца на **ц** (*бабке – бабце*).

Аўтар вылучае 10 часцін мовы. Сярод склонаў назоўніка называе звательны. Скланенні ў беларускай мове налічвае або па колькасці роду назоўніка (3 скланенні), або па колькасці галосных, на якія заканчваюцца назоўнікі (8 скланенняў). П. Шпілеўскі вылучае ў прыметніку тры ступені параўнання: положительную (*дужы – крепкий, сильный*), сравнительную (*дужы – дужэйши*) і превосходную (*найдужэйши, вельми цяжмы*). У дзеяслове вылучае пяць форм ладу (наклонение): изъявительное (*как по-русски*), повелительное (*няхай робе*), желательное

(я б рабиў), сослагательное (каб я рабиў) и неопределенное (таўктси, закахатсьтса).

У слоўніку зафіксавана 15 тысяч слоў (вячэра, дзівак, кахаць, лепшы, прабачэнне, суніцы, ранак). Ёсць дыялектныя словы (сказа 'недахоп', арач 'земляроб', хвайка 'люлька'). Ёсць запазычанні з польскай мовы (абэцадла 'азбука', зэгар 'гадзіннік'). У самастойныя слоўнікавыя артыкулы вылучаны некаторыя фразеалагічныя спалучэнні: гарбуза ўзяць, не ў цэле, у прымы ісці. Загалоўныя словы фіксуюцца ў сваіх зыходных формах з абазначэннем націску, пасля кожнага слова, акрамя дзеясловаў, адзначаецца прыналежнасць да часціны мовы, указваюцца некаторыя граматычныя формы зменных слоў. Значэнні беларускіх слоў тлумачацца праз рускія адпаведнікі (аконница, ставня), а пры адсутнасці адпаведніка – апісальна (атава, новая трава, выросшая вь другой разь на одномь и томь же лугу); да слоў, якія абазначаюць мясцовыя рэаліі, падаюцца этнаграфічныя звесткі (варнуха, родь водки – оть варить. Ее составляют изь хлебного вина, пива, меду и калины; варять ее вь замазанномь глиною горшке часовь шесть и более, вкусь ее самый горький и пьяный; ее обыкновенно приготавливаютъ для большихъ праздниковь, свадьбы, крестинь и т. д.).

Вялікую зацікаўленасць да вывучэння старабеларускай мовы праявіў гісторык, археограф і мовазнавец Іван Грыгаровіч. Ён пакінуў пасля сябе рукапісны «Слоўнік заходнярускай гаворкі» (літары А, Б, В), «Збор слоў літоўска-рускай (беларускай) гаворкі». Рукапіс «Слоўніка заходнярускай гаворкі» ахоплівае 4 259 слоў, выбраных з помнікаў старажытнай літаратуры, а таксама запісаных з тагачаснай жывой народнай мовы. Словы суправаджаюцца стылістычнымі і граматычнымі паметами з тлумачэннем усіх сэнсавых адценняў, якія падмацоўваюцца вытрымкамі з помнікаў або з жывой мовы, прыказкамі, прымаўкамі, загадкамі.

І. Грыгаровіч выдаў «Акты, якія адносяцца да гісторыі Заходняй Русі» (т. 1–5, 1846–1853 гг.) Шмат дакументаў надрукавана ў іх на беларускай мове.

Іван Іванавіч Насовіч распачаў сваю навуковую дзейнасць даволі позна, у 55-гадовым узросце. З таго, што І. Насовічам надрукавана, найперш вылучаюцца «Словарь белорусского наречия» (1870 г.), «Сборник белорусских пословиц» (1874 г.), «Белорусские песни» (1874 г.).

Менавіта гэтыя працы, паводле слоў мовазнаўцы М. Р. Судніка, належаць да тых, што «з'яўляюцца асновай для вывучэння духоўнага аблічча народа, нясуць з глыбінь мінулага новае бачанне і разуменне таго, што ўваходзіць састаўной часткай у нашу сучаснасць і што ў поўным сэнсе адкрывае нас у нас саміх».

Творчыя імкненні І. І. Насовіча падтрымліваліся тагачаснымі рускімі навуковымі арганізацыямі – Археалагічнай камісіяй, Этнаграфічным аддзяленнем Рускага геаграфічнага таварыства, Аддзяленнем рускай мовы і славеснасці імператарскай Акадэміі навук. Па даручэнні гэтых арганізацый і працаваў вучоны. У 1850 г. І. Насовіч дасылае ў Аддзяленне рускай мовы першыя свае навуковыя працы: кароткія філалагічныя назіранні над беларускай гаворкай («Опыт краткого филологического наблюдения о белорусском наречии»); невялікі беларускі слоўнік («Собрание белорусских слов по алфавиту»); зборнік беларускіх народных прыказак («Сборник белорусских пословиц»); гістарычны слоўнік беларускай мовы («Алфавитный указатель старинных слов»).

На аснове выдадзенага 5-томніка Актаў, якія адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі, у 1853 г. вядомаму беларускаму філолагу Івану Насовічу Аддзяленнем Расійскай акадэміі навук было прапанавана падрыхтаваць слоўнік беларускіх слоў. Даследчык з імпэтам ўзяўся за працу, яна працягвалася чатыры гады, і вынікам яе з’явіўся слоўнік аб’ёмам 12 тысяч слоў пад назвай «Алфавітны паказальнік старых беларускіх слоў, выбраных з Актаў, што адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі». Праца Насовіча была высока ацэнена акадэмікамі І. Сразнеўскім, А. Вастокавым, М. Каркуновым. Сам аўтар атрымаў Увараўскую прэмію – 1 500 рублёў серабром. Аднак слоўнік не быў выдадзены і захоўваецца сёння ў Санкт-Пецярбурзе ў бібліятэцы Расійскай акадэміі навук.

Дарэвалюцыйная навука высока ацаніла яго «Словарь белорусского наречия». Рэцэнзіі пісалі такія вучоныя, як І. І. Сразнеўскі, А. А. Катлярэўскі, М. М. Шапіра. Вядомы беларускі фалькларыст П. А. Бяссонаў таксама падаў характарыстыку слоўніка. Выказаў ён і некаторыя крытычныя заўвагі: у слоўніку прапушчана мноства надзвычай характэрных і шырокаўжывальных слоў; адзначаецца непаслядоўная перадача асаблівасцей беларускай мовы на пісьме, што гаворыць аб недахопе філалагічных ведаў І. І. Насовіча; слоўнік не быў належным чынам выпраўлены пры выданні, у чым віна рэдакцыі.

Акадэмік Я. Ф. Карскі часта спасылаецца на слоўнік І. І. Насовіча: калі аналізуе лексічны склад беларускай мовы, вызначае яго гістарычныя пласты, гаворыць пра запазычанні ў беларускай мове, пра асаблівасці пашырэння яе характэрных рыс на рознай тэрыторыі. Я. Карскі звяртае ўвагу на тое, што выкарыстанне паўэтымалагічнага прынцыпу напісання беларускіх слоў выклікала непаслядоўнасць

у перадачы характэрных рыс беларускага вымаўлення. Пры ўсёй пашане да І. І. Насовіча ён прыходзіць да вываду: «Адносна ўсіх выданняў І. І. Насовіча можна выказаць агульнае заключэнне, што яны даюць многа для марфалогіі і сінтаксісу, але для фанетыкі наогул прадаўляюць ненадзейны матэрыял».

У слоўніку І. І. Насовіча вылучаецца дзве групы запазычанняў:

1) лексемы, якія самім аўтарам аднесены да запазычанняў (*адыстарь* 'точь-въ-точь', *кошерь* 'очищение', *лихтарня* 'фонарь');

2) лексемы, якія аўтарам не пазначаны як запазычаныя, але якія маюць яўныя прыметы іншамоўнасці (*абсолюція*, *вресень*, *реестрь*).

Універсальны характар слоўніка І. І. Насовіча не дазваляе адназначна вызначыць яго тып. Адны бачаць у ім тыповыя рысы тлумачальнага слоўніка, другія – тлумачальнага і перакладнога, трэція – тлумачальнага, этымалагічнага і перакладнога, чацвёртыя – агульнага дыялектнага слоўніка. Большасць падстаў ёсць лічыць слоўнік І. І. Насовіча дыялектным, бо:

- відавочная рэгіянальнасць значнай часткі рэестравых слоў: *асль* 'разве', *безуля* 'шалун', *молодня* 'молнія';

- фанетычная перадача жывога гучання мясцовых слоў;

- выкарыстанне ў якасці ілюстрацыі фрагментаў жывой народна-дыялектнай мовы;

- адлюстраванне ўзроўню светаразумення простых людзей.

У працы І. І. Насовіча ёсць прыёмы апісання лексікі, якія рэалізуюцца ў тлумачальным слоўніку (*глей* – *ил на дне воды*). Тлумачацца словы і пры дапамозе рускіх сінонімаў (*шаповал* – *валяльщик*, *войлочник*). Перакладны паказчык двухмоўнасці адлюстраваны ў слоўніку адпаведным рускім аднаслоўным эквівалентам (*брудность* – *нечистота*, *знаёмый* – *известный*).

У слоўніку І. І. Насовіч меў на мэце падаць у найбольш поўным аб'ёме спецыфічную для беларускай народнай мовы лексіку – тыя словы, якіх даследчыкі не маглі знайсці ў іншых лексікаграфічных працах. Разглядаючы беларускую мову як састаўную частку адзінай рускай мовы, ён не ўключаў у слоўнік словы, што падаваліся ў рускіх слоўніках (*вада*, *галава*, *дом*, *рука*). Таму слоўнік не дае поўнага ўяўлення аб лексічным складзе беларускай мовы той пары, гэта слоўнік дыферэнцыйнага тыпу.

З боку дыялектнай базы слоўнік таксама некалькі абмежаваны – у ім пададзены матэрыял, сабраны галоўным чынам у былой Магілёўскай губерні.

Аднак гэта самы вялікі з выдадзеных у дарэвалюцыйны час беларускіх слоўнікаў. У яго ўвайшло больш за 30 тыс. рэестравых слоў. Найбольш поўна пададзены ў ім назоўнікі і дзеясловы, некалькі вузей – прыметнікі, даволі скупа – лічэбнікі, займеннікі, прыслоўі і службовыя словы. Слоўнік вызначаецца і больш дасканалай лексікаграфічнай апрацоўкай у параўнанні з іншымі тагачаснымі беларускімі слоўнікамі.

Распрацавана сістэма розных граматычных памет пры загаловачных словах: указваецца часціна мовы; назоўнікі характарызуюцца паводле роду; звычайна пасля назоўніка падаецца яго канчаток у родным склоне адзіночнага ліку, часам іншыя склонавыя канчаткі; пры дзеясловах паказаны канчаткі 1-й і 2-й асобы адзіночнага ліку, адзначаюцца трыванне, стан і некаторыя іншыя граматычныя прыкметы. Ёсць стылістычныя паметы (*ирон., негод., ругат., стар., унич., филос., церк., юрид.*). Беларуская мова перадаецца ў слоўніку паводле правіл рускай арфаграфіі, з некаторымі адхіленнямі ад яе, каб перадаць спецыфічныя беларускія фанетычныя і граматычныя рысы.

М. Г. Булахаў адзначаў вялікі ўплыў унікальнай лексічнай і фразеалагічнай калекцыі І. І. Насовіча на развіццё ўсёй усходнеславянскай лексікаграфіі. У ХХ ст. праца заставалася актуальнай пры рашэнні агульнаславянскіх праблем мовазнаўства, асабліва ў параўнальна-гістарычных і дыялекталагічных працах, у даследаваннях па славянскай лексічнай тыпалогіі і этымалогіі. Важнае значэнне мелі факты слоўніка ў граматычных і фанетычных адносінах.

Рускі філолаг К. Ф. Калайдовіч у ліку паршых выступіў за абарону самастойнасці беларускай мовы. Пасля заканчэння ў 1810 г. Маскоўскага ўніверсітэта ён працаваў выкладчыкам гімназіі, пазней у архіве калегіі замежных спраў. У 1811 г. быў выбраны членам «Таварыства гісторыі і старажытнасцей славянскіх». Падчас Айчынай вайны 1812 г. знаходзіўся на Беларусі (1813 г.), вывучаў мову і побыт беларусаў. К. Ф. Калайдовіч з'яўляецца аўтарам першага навуковага апісання беларускай мовы (артыкул «Пра беларускую гаворку», 1822 г.). Аўтар адзначаў: «Под именем белорусского наречия разумеем мы слог живших в Белорусии, Малоросии, Литве и Польше благочестивых католиков и униатов. Это наречие есть смесь из языков славянорусского, польского, немецкого и частию латинского, составившаяся в то время, когда от влияния польской словесности забывали чистый язык славянский. Духовные и светские писали на сем наречии, именуя оное языком русьскимъ, с XVI до истечения

XVII столення, почти все свои богословские поучительные сочинения и дипломатические бумаги...». Аўтар прыводзіць звесткі як пра старабеларускую мову, так і пра сучасную для аўтара беларускую гаворку. У артыкуле адзначаюцца агульныя для беларускай і рускай моў рысы, наяўнасць дзекання, асіміляцыйнае пам'якчэнне зычных, пераход «т» у «ц» мяккае. Прыводзіць слоўнік з 67 беларускіх слоў: *бріль – шляпа; гостинец – большаяя дарога; дзецюк – молодец; кроквы – стропила; личить – считать; одрына – сенной сарай; мур – каменное строение*. С латынскага *turicus*, в немецком *таиер*, в польском *tur* [25, с. 11–13].

Да першых даследчыкаў беларускай мовы належыць і Ф. Галатузаў. Праца «Нататкі, што датычаць беларускай гаворкі» (1852 г.) у свой час з'явілася штуршком для ўласных росшукаў П. Шпілеўскага. Сярод фанетычных рысаў беларускай мовы Ф. Галатузаў звяртае ўвагу на аканне і яканне «*О, не имея под собою ударения, переходит в звук а: малако, дабро, парог*»; «*Е или, без ударения, часто заменяется звуком я; напр. нясу, яго, лясы, счасця*». У артыкуле аўтар апісвае і некаторыя граматычныя формы: *Звательный падеж слышится, иногда, с формой е: «На тебе, небоже, што мне не гоже», «Куме, куме, дурный вуме! ходи за сем миль у пиво»*; *Мест. какой заменяется словом який... ; Глаголы дать и есть имеют во втор. лице единст. числа, первый – будущего, второй – настоящего времени, формы: даси, яси*. Ф. Галатузаў часта ў якасці ілюстрацыйнага матэрыялу выкарыстоўвае прыказкі: *Око есть слово церковно-славянское, глаз – русское. В белорусском наречии слышно исключительно слово око (воко), между тем как «глаз» почти не употребляется «Воронь ворону вока не клюець», «Ци вочи драць, коли некому браць»*. Аўтар гаворыць і пра ўплыў польскай мовы на беларускую, адзначаючы акцэнталагічную адаптацыю беларусамі польскіх слоў: *вызволяць, голиць, гузик, досиць*. Прыводзіць прыклады польскіх сінтаксічных канструкцый у беларускай мове: *не мею на то часу; смеяцься зь кого, помниць на кого-нибудь*. У заключэнні аўтар робіць вывад пра падабенства беларускай мовы да рускай, украінскай і польскай; пра запазычанні з царкоўна-славянскай, лацінскай, французскай і нямецкай моў у беларускай [25, с. 25–48].

Функцыянаванне і развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI ст.

Пашырэнне кнігадрукавання на беларускай мове. Зрухі ў вызначэнні статуса беларускай мовы адбываліся не толькі пад уздзеяннем тых грамадска-палітычных абставін, у якіх развівалася на пачатку XX ст. айчыннае мовазнаўства. Свой плён давала далейшае знаёмства даследчыкаў з фактамі беларускай мовы, асаблівасцямі яе гістарычнага развіцця. Трэба ўлічваць, што пачатак XX ст. – гэта час найбольш актыўнай дзейнасці Я. Ф. Карскага, які падняў навуковую распрацоўку беларускай мовы на небывалую вышыню. Разам з тым усё відавочней наспявала неабходнасць у вывучэнні пытанняў, звязаных з выкарыстаннем беларускай мовы на пісьме, у літаратуры, тым больш, што з’явілася магчымасць друкаваць на беларускай мове.

24 лістапада 1905 г. царскім урадам быў выдадзены так званы «Закон аб свабодзе друку». Дазвалялася друкаваць арыгінальныя творы беларускай літаратуры і пераклады на беларускую мову з іншых моў. Аднак ад сваёй нацыянальнай экспансіі царызм не думаў адмаўляцца. Беларуская мова па-ранейшаму не магла пашырацца ў іншыя сферы, акрамя мастацкай літаратуры і публіцыстыкі. Дзелавыя паперы, напісаныя па-беларуску, не мелі юрыдычнай сілы, у навуцы і школе выкарыстоўвалася руская мова.

Пасля рэвалюцыі 1905–1907 гг. арганізоўваюцца першыя беларускія выдавецтвы, з’яўляюцца перыядычны друк на беларускай мове, падручнікі для беларускіх школ. У кастрычніку 1905 г. быў скасаваны цыркуляр Міністэрства асветы, згодна з якім забаранялася размаўляць у навучальных установах на мясцовай мове, гэта значыць па-беларуску.

Узнікае першы беларускі прафесійны тэатр Ігната Буйніцкага, актывізуецца дзейнасць па зборы беларускага фальклору. Гэта спрыяла ўздыму кнігадрукавання на Беларусі. Дакладную колькасць друкарняў, якія існавалі на Беларусі ў пачатку XX ст., вызначыць цяжка з-за адсутнасці статыстычных дадзеных. У гэты перыяд друкарні былі створаны ва ўсіх павятовых гарадах; у Бабруйску, Барысаве, Брэсце, Гомелі, Мазыры, Оршы, Пінску, Рэчыцы і Слуцку іх было па некалькі. У Гомелі вядома 12 друкарняў.

Выданне кніг на беларускай мове ажыццяўлялася больш марудна, чым на іншых мовах. Напрыклад, на працягу 1910 г. у расійскіх выдавецтвах убачылі свет 649 кніг на латышскай мове, 454 – на эстонскай, 313 – на татарскай і толькі 14 – на беларускай мове.

Адставанне Беларусі ў развіцці кнігадрукавання на беларускай мове тлумачыцца перш за ўсё тым, што царскія ўлады перашкаджалі стварэнню ў беларускіх губернях навуковых, навучальных і культурна-асветных устаноў. У гэтым плане Вільня стала не толькі адміністрацыйным, але культурным і выдавецкім цэнтрам. Параўнаем: у Беларусі ў 1911 г. выйшла 160 кніг, а ў Вільні – 360.

Развіццю мясцовага кнігадрукавання перашкаджалі і іншыя прычыны: вельмі вузкі і абмежаваны кніжны рынак, адсутнасць школ на роднай мове, невялікі працэнт пісьменнага насельніцтва, высокія цэны на кнігі і г. д. Усяго ў 1901–1917 гг., па звестках С. Александровіча, выдадзена прыблізна 245 прац на беларускай мове. Працы на беларускай мове друкаваліся ў асноўным у выглядзе таных брашур (коштам 2–3 капейкі). Тыражы – 1–5 тысяч экзэмпляраў. Большасць кніг прызначалася для малапісьменных чытачоў, таму яны былі напісаны прастай, даступнай мовай. Так як на Беларусі былі распаўсюджаны праваслаўная і каталіцкая рэлігіі, то адны і тыя ж кнігі часта выдаваліся двума шрыфтамі – лацінскім і кірылічным.

Найбольшы ўклад у развіццё беларускага кнігадрукавання зрабіла выдавецкая суполка «Загляне сонца і ў наша аконца» (май 1906 г., Пецярбург). Галоўнай мэтай таварыства ставіла друкаванне і распаўсюджванне беларускай літаратуры і тых выданняў, якія адносіліся да Беларусі. Першай кніжкай друкарні была «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання». Аўтар рэкамендаваў прытрымлівацца складовага прынцыпу пры першапачатковым навучанні чытанню. У тым жа 1906 г. таварыства выдала двума шрыфтамі «Першае чытанне для дзетак беларусаў», напісанае Цёткай. Змест хрэстаматыі складалі апавяданні, вершы, казкі, прыпеўкі, прыказкі, загадкі. Цётка імкнулася абудзіць у юнага чытача цікавасць да вучобы, любоў да роднай мовы, жывога слова, прыроды. У канцы 1909 г. суполка надрукавала «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» Я. Коласа. У 1907 г. было распачата выданне серыі «Беларускія песняры», у якую ўвайшлі зборнікі Ф. Багушэвіча і В. Дуніна-Марцінкевіча. Суполка адыграла важную ролю ў папулярызацыі беларускіх кніг. У Варшаве, Мінску, Віцебску, Гомелі, Гродне былі арганізаваны спецыяльныя пункты па распаўсюджванні беларускіх выданняў. За 8 гадоў выдавецтва выпусціла каля 40 беларускіх кніг.

У Вільні 3 лістапада 1906 г. пачала выходзіць грамадска-палітычная і літаратурная штотыднёвая газета «Наша ніва». У 1907 г. газета пачала выпуск беларускіх кніг. Вялікай папулярнасцю карысталіся «Беларускія

календары «Нашай нівы» на 1910–1913 гг.». Яны выдаваліся невялікімі кнігамі, друкаваліся кірыліцай і лацінкай і складаліся з раздзелаў: статыстычныя і юрыдычныя, парады для гаспадароў, раздзел «3 роднай нівы» (мастацкія творы). Высока ацэньваў календары рускі, украінскі і польскі друк. Календары выходзілі ў друкарні М. Кухты.

У 1913 г. у Вільні ўзнікла «Беларускае выдавецкае таварыства» з мэтай друкавання і распаўсюджвання кніг, брашур і плакатаў на беларускай мове. Гэта было адзінае беларускае выдавецтва, якое плаціла аўтарам невялікі ганарар. Выдавецтва друкавала зборнікі Ядвігіна Ш., М. Гарэцкага, Я. Коласа, К. Буйло. Усе кнігі выйшлі ў друкарні М. Кухты.

У 1914 г. у Мінску выдаваўся на беларускай мове літаратурна-навуковы ілюстрацыйны часопіс «Лучынка». Адным з кіраўнікоў выдання была Цётка. Усе публікацыі часопіса можна падзяліць на пазнавальна-адукацыйныя і маральна-выхаваўчыя. Рэдакцыя «Лучынкi» спрабавала наладзіць у Мінску выданне дзіцячых кніг. Быў выпушчаны адзін зборнік апавяданняў.

У іншых гарадах Беларусі кнігі на беларускай мове друкаваліся эпизадычна. Вядомыя выдавецтвы «Наша хата», «Беларус», «Беларускае выдавецкае таварыства» (1913 г.), таварыствы «Палачанін», «Мінчук», газета «Гоман» (1916 г.), сельскагаспадарчы часопіс «Саха» (1914 г.), альманах «Маладая Беларусь» і інш.

Роля газеты «Наша ніва» ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. «Наша ніва» – беларуская грамадска-палітычная, навукова-папулярная і літаратурна-мастацкая газета. Шмат увагі ўдзяляла яна і роднай мове. У артыкулах А. Луцкевіча «Родная мова і яе культурнае значэнне» (1910 г., № 4), «Беларуская мова ў апошнім пяцілеці» (1911 г., № 45), В. Ластоўскага «Родная мова» (1914 г., № 6), Л. Гмырака «Мова ці гутарка» (1914 г., № 7), Я. Купалы «Ці маем мы права выракацца роднай мовы» (1914 г., № 15) сцвярджалася, што беларуская мова – нацыянальнае багацце беларусаў, народны скарб, у якім сабрана і захавана ўсё найлепшае. У публікацыях даводзілася, што беларусы павінны ствараць сваю нацыянальную культуру на роднай мове, развіваць сваю мову. Газета выступала з патрабаваннямі мець школу на роднай мове, дамагалася ўвядзення беларускай мовы ў цэрквах і касцёлах.

«Наша ніва» ўвайшла ў гісторыю як сімвал нацыянальнага адраджэння. Гэты ганаровы тытул яна здабыла сабе тым, што на працягу сваёй дзейнасці самааддана служыла справе адраджэння свайго наро-

да, намагалася ажывіць яго нацыянальнае самапачуццё, разбудзіць у ім цікавасць і любоў да роднага слова, да сваёй культурнай і гістарычнай спадчыны. Асаблівая роля ў адраджэнскім працэсе адводзілася роднай мове.

Друкавалася газета двума шрыфтамі – кірыліцай і лацінкай, з дабаўленнем літар **ў** (у нескладовае), **й**. Для ятаванага **о** ўжываўся значок **ё**, выкарыстоўваўся апостраф.

З працэсам адраджэння мовы востра паўставала пытанне моўнага будаўніцтва, усё больш узнікалі патрэбы, якія намнога перавышалі дыялектныя рэсурсы. Асабліва не хапала лексікі, якая абазначала абстрактныя паняцці. Задача нашаніўцаў заключалася не ў тым, каб капіраваць народную мову, а ў тым, каб па-майстэрску яе апрацоўваць, ствараць новыя словы і мастацкія вобразы, узнімаць народна-размоўную лексіку да ўзроўню літаратурна-моўнай.

На старонках «Нашай нівы» імкліва нараджалася, набывала вагу і аўтарытэт новая беларуская пісьменнасць, фарміравалася якасна новая беларуская літаратурная мова на базе і па законах жывой народнай мовы. Гэтым самым закладваліся яе нацыянальныя асновы, яе семантычныя, стылістычныя, граматычныя і фанетыка-арфаграфічныя асаблівасці.

Мова «Нашай нівы» не стварае ўражання адзінага, падпарадкаванага ўстаноўленым нормам комплексу літаратурных узораў, парадыгмаў, у ёй яшчэ шмат непаслядоўнасці, разыходжанняў. На мове кожнага з пісьменнікаў так ці інакш пазначаўся яго родны дыялект. І ўсё ж, у адрозненне ад XIX ст., калі якія-небудзь памкненні выпрацаваць адзіныя літаратурныя нормы яшчэ не мелі пад сабою рэальнага ґрунту, паколькі не было створана перыядычнага органа на беларускай мове, які яднаў бы нацыянальна-культурныя сілы, то ў пачатку XX ст. умовы для гэтага ўжо існавалі. Выходзілі перыядычныя беларускамоўныя выданні, працавалі выдавецкія цэнтры, якія вялі індывідуальную працу па ўдасканаленні нацыянальнага правапісу. Калі ў XIX ст. асновай для напісання служыў базавы дыялект (родная гаворка кожнага з аўтараў), то выданні пачатку XX ст. усё больш арыентаваліся на агульнанацыянальныя сродкі. З пашырэннем сферы пісьмовага ўжывання новай беларускай літаратурнай мовы ўсё больш відавочнай становілася патрэба ва ўніфікацыі правапісных нормаў, выпрацаваных рознымі выданнямі і выдавецкімі цэнтрамі. У пытанні ўнармавання «Наша ніва» займала самую актыўную пазіцыю, праводзячы прынцып народнасці ў мове і прынцып фанетычнасці на пісьме.

У дачыненні да мовы «Нашай нівы» паняцце «сістэма» некалькі выходзіць за межы літаратурнага стандарту сістэмы літаратурнай мовы. На пачатковым этапе станаўлення і развіцця для сістэмы новай беларускай літаратурнай мовы найбольш тыповымі былі іншыя адзнакі: а) намнога больш свабодная пранікальнасць, адсутнасць строгага адбору новых элементаў; б) нестабільнасць, імкненне да аднаўлення ўсіх яе звёнаў; в) перарывістасць у развіцці моўных элементаў і сістэм.

Прыход у літаратуру пісьменнікаў з розных мясцовасцей Беларусі, удзел карэспандэнтаў з розных яе куткоў стварылі магчымасць замацаваць як норму найбольш пашыраныя моўныя з'явы. Асноўным прынцыпам правапісу стаў фанетычны. Для іншамоўных слоў быў выбраны этымалагічны прынцып. У аснову правапісу зычных быў пакладзены марфалагічны прынцып.

У адпаведнасці з асноўным прынцыпам правапісу ў газеце адлюстроўвалася аканне. Але пад уплывам гаворак у некаторых граматычных формах яно не перадавалася: у канчатках роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў і займеннікаў пісалася **о** (*народнаго, кепскаго*), **о** пісалася ў назоўніках ніякага роду ў назоўным склоне адзіночнага ліку (*земство, слово*) паралельна з канчаткам **-а** (*слова, земства*), як норма ненаціскны канчатак **-о** ўжываўся ў прошлым часе дзеясловаў у формах ніякага роду (*згарэло гумно, зазьвяло сонцэ*), паслядоўна захоўваўся ў газеце ненаціскны **э** пасля шыпячых, **ц** і **р** (*дужэ, дурэнь, раницю, сэрцэ, хочэцца*), у канчатках дзеясловаў пасля шыпячых ужываліся **э** і **а** (*Міхалка задрывжэў і задрывжаў*).

Паслядоўна перадаваліся характэрныя рысы беларускага кансанантызму. Замацоўваліся цвёрды **р** (*курыць, хварэць*); чаргаванне **г//з, х//с, к//ц** перад галоснымі пярэдняга рада (*на беразе, на версе*); пераход **в, д** у **ў** (у нескладовае) (*крыўда, шаўковы*); падаўжэнне зычных (*галлэ, свіньня*); намецілася тэндэнцыя не захоўваць падвоенае напісанне зычных у запазычаных словах (*інтэлігент, тэлеграма, мільён*); перадавалася дэканне-цеканне (*зрабіць, голадзе, мядзьведзю*); у першыя гады (1906–1907 гг.) асіміляцыйная мяккасць не перадавалася, а потым стала перадавацца мяккім знакам (*звер, павязьлі*); на стыку марфем зычных захоўваліся (*грузчык, падрадчык*), пры ўжыванні прыставак на **д** і прыназоўніка **з** гэты прынцып вытрымліваўся непаслядоўна (*адказ/атказы, с хаты/з павету*); намецілася тэндэнцыя не перадаваць зычныя **д, т, н** у збегу трох зычных у каранях слоў (*валасны, карысны*); даволі паслядоўна вытрымлівалася напісанне **і** пасля **ц** у словах іншамоўнага паходжання з суфіксамі **-ац-, -ц-** (*агітацыя, нацыя, станцыя*).

У перадачы марфалагічных асаблівасцей узаемадзейнічалі з'явы абодвух масіваў беларускіх гаворак. Так, назоўнікі мужчынскага і ніякага роду з цвёрдай асновай у назоўным склоне множнага ліку мелі канчаткі **-ы** – характэрны для паўночна-ўсходняга масіву (*дэпутаты, словы*) і **-а, -э** – характэрны для паўднёва-заходніх гаворак (*целята, каласке*). Назоўнікі ўсіх трох родаў з цвёрдай асновай у месным склоне адзіночнага ліку мелі канчаткі **-і** – пашыраны на большай частцы Беларусі (*на дарозі, у гародзі*) і **-е** – пашыраны ў цэнтральнай частцы рэспублікі (*к абароне, на сенакосе*). Уплывам дзвюх груп гаворак трэба лічыць ужыванне двух канчаткаў у дзеясловах абвеснага ладу цяперашняга і будучага часу ў 3-й асобе адзіночнага ліку (*паедзе, выглядаіць і гаворэ, малоце*). Другая асоба множнага ліку загаднага ладу прадстаўлена двума канчаткамі **-ыце/-іце** і **-эця/-еця** (*гаворыця, напішыце, нясіце, зрабеця, пішыця*). Асноўнымі інфінітыўнымі формамі былі формы на **-ць, -ці, -чы** (*рабіць, сесці, уцячы*).

Новымі словамі папаўнялася група назоўнікаў, што абазначала асоб па прафесіі, роду заняткаў, схільнасцях (*будаўнік, настаўнік, пісец, прадавец, слухач, чытач*). Неалагізмы ўтвараліся як шляхам спалучэння ўласнабеларускіх і запазычаных словаўтваральных элементаў, так і шляхам калькавання рускіх і польскіх слоў (*воблік, заява, севалка, узрост*). Частае на старонках газеты паралельнае ўжыванне іншамоўнага і беларускага слова (*кампраміс/згода, змова; цытрына/лімон*). Шырока прадстаўлены дыялектызмы (*газа, рыхтык, шматок, вязьмо, вознік, пняць*).

Пры асваенні іншамоўных лексем сутыкнуліся дзве розныя тэндэнцыі: адна з іх зводзілася да захавання па магчымасці іншамоўнай формы (напрыклад, перадача пачатковага **е**: *экзамен, энергія, эмігрант*), а другая – да падпарадкавання запазычанняў законам беларускай фанетыкі (напрыклад, пры перадачы канцавых спалучэнняў галосных: *фамілья, галынтэрыя, каміся*). Заўважальным пры адаптацыі запазычанняў з'яўляецца пасрэдніцтва рускай і польскай моў. Польскі ўплыў прасочваецца пры перадачы іншамоўных кансанантных рыс (напрыклад, мяккасць **л**: *дэкламацыя, рэклама, дэклараваць*; цвёрдасць зычных перад **е, і**: *апэляцыя, цэмэнт, арсэнал, дысыдэнт*).

На старонках газеты нараджаўся навуковы стыль беларускай мовы. Газета папулярызавала прыродазнаўчыя, біялагічныя, медыцынскія і эканамічныя веды.

Працэс станаўлення арфаграфічнай нормы суправаджаўся істотнай фанетыка-арфаграфічнай варыянтнасцю, якая ўзнікала па розных прычынах:

1. Паколькі новая беларуская літаратурная мова мела дыялектную аснову, то найбольшая колькасць варыянтаў з'явілася вынікам перадачы на пісьме вусна-моўных асаблівасцей, характэрных для розных беларускіх гаворак.

2. Варыянтнасць узнікала пад уплывам арфаграфіі рускай мовы. У тэкстах трапляюцца выпадкі неабзначэння акання-якання, дзекання-цекання, напісання памякчальных галосных пасля беларускіх зацвярдзелых зычных, адсутнасць прыстаўных зычных. Аднак на агульным фоне яны складаюць выключэнне, а не заканамернасць.

3. Варыянтнасць праяўлялася і тады, калі ўзнікала чыста пісьмовая праблема, напрыклад, напісанні ў, спалучэнняў на стыку марфем (д + + ск, д + ств і інш.), частак складаных слоў і злучальных галосных паміж часткамі складанага слова.

4. Існавалі міжвыдавецкія фанетыка-арфаграфічныя варыянты. Так, у пецярбургскіх выдавецтвах прыняты перадачы акання даволі паслядоўна вытрымліваўся фактычна ва ўсіх пазіцыях адносна націску. У мінскіх жа выданнях у канцавых адкрытых складах рэгулярна пазначаўся ненаціскны о. У віленскіх выданнях нярэдка, хаця і не сістэматычна, пісалася о не пад націскам. Выдавецкія адрозненні часцей закраналі правапіс галосных, у правапісе зычных яны мелі месца толькі пры напісанні некаторых прыставак і прыназоўнікаў на зычны.

На пачатковай стадыі станаўлення беларускай правапіснай сістэмы наяўнасць варыянтных напісанняў была цалкам апраўданай. У ходзе натуральнага адбору найбольш прымальных варыянтаў з ліку канкурэнтных паступова выпрацоўваліся аптымальныя спосабы перадачы жывой беларускай гаворкі на пісьме. Важным з'яўляецца тое, што стыхійна сфарміраваныя на пачатку ХХ ст. прыняты напісання затым былі пакладзены ў аснову беларускай граматыкі Б. Тарашкевіча і замацаваліся ў якасці вядучых у сённяшнім правапісе.

За час існавання газеты склаліся асноўныя правапісныя і граматычныя нормы новай беларускай літаратурнай мовы.

У цэлым мова «Нашай нівы» паспяхова прайшла важны этап на шляху свайго станаўлення – этап пераадолення дыялектнай разрозненасці. Нягледзячы на наяўнасць выразных рысаў мясцовых дыялектаў, адсутнасць сталага правапісу, нярэдка выпадкі несумяшчальнасці жывога беларускага вымаўлення і спосабаў яго перадачы на пісьме, праблемы, што стаялі перад новай беларускай літаратурнай мовай, у асноўным былі вырашаны.

«Наша ніва» выдатна дэманстравала здольнасць тагачаснай мовы забяспечыць развіццё самых розных жанраў беларускай мастацкай

літаратуры, ажывіць і разнастаіць моўна-выяўленчыя сродкі, здольнасць стварыць базу для развіцця асноўных функцыянальных стыляў, здольнасць выражаць паняцці філасофскага, грамадска-палітычнага зместу. Яна прайшла этап свайго адраджэння і выпрабавання на жыццёвасць, этап актыўнага папаўнення і творчага ўзбагачэння лексічнага складу.

«Нашаніўскае адраджэнне» (1906–1916 гг.) адрознівалася ад дзяржаўнай палітычнай беларусізацыі (1917–1928 гг.). Мова нашаніўскага перыяду была значна бліжэй да рускай, чым сучасная беларуская мова. У артыкулах, асабліва на эканоміка-палітычныя тэмы, сустракаюцца русізмы. Пазней яны былі выцеснены словамі, якія адрозніваліся ад адпаведных слоў рускай мовы (*адцэнак/адценне, агранічэнні/абмежаванні, атказ/адмова, атчотны/справаздачны, аўгуст/жнівень, глаўны/галоўны, дзела/справа, знамяніты/знакаміты, слауты, знаюць/ведваюць, пагода/надвор'е, помач/дапамога, стацьця/артыкул*).

Роля Я. Ф. Карскага ў вывучэнні гісторыі беларускай мовы. У гісторыі беларускай мовы, як і іншых галінах беларускага мовазнаўства, асаблівае месца належыць Яўхіму Фёдаравічу Карскаму, які даследаваў вялікую колькасць беларускіх пісьмовых помнікаў і выявіў галоўныя рысы мовы старога беларускага пісьменства, паказаў яе сувязь з жывой гаворкай народа і іншымі мовамі, даў гістарычнае асвятленне тых працэсаў, што адбываліся ў гукавой сістэме і граматычным ладзе беларускай мовы.

Я. Ф. Карскі падыходзіў да вывучэння гісторыі беларускай мовы з агульнапрынятых у той час уяўленняў. Гісторыю мовы і ў яе вусна-гутарковай, і літаратурна апрацаванай форме ён разглядаў як адно цэлае. Вучоным быў сабраны і прааналізаваны вялікі па аб'ёме і разнастайны фактычны матэрыял па гісторыі беларускай мовы. Апісанню моўных крыніц Я. Ф. Карскі прысвяціў бадай што большую частку сваіх прац. Ён асвятляў агульныя пытанні гісторыі фарміравання і развіцця беларускай літаратурнай мовы старажытнага перыяду (прычыны і ўмовы ўзнікнення старабеларускай мовы, развіццё, заняпад, крыніцы яе вывучэння, сувязі з жывой гаворкай народа, узаемаадносінны з іншымі мовамі – царкоўнаславянскай, польскай і ўкраінскай на розных гістарычных этапах, асабліва сці выкарыстання мовы ў розных грамадскіх сферах і непасрэдна ў асобных пісьмовых помніках). Я. Ф. Карскі адабраў з агульнай пісьмовай спадчыны ўсходнеславянскай народнасці тыя помнікі, якія адносяцца непасрэдна да беларускай пісьменнасці. З агульнай масы беларускіх помнікаў ён вылучыў тыя, якія найбольш

ярка адлюстравалі характэрныя рысы старабеларускай літаратурнай мовы. Я. Ф. Карскі выключыў з гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы розныя дзелавыя запісы – граматы, акты, судовыя пратаколы, але аднёс да яе крыніц такі род юрыдычных твораў, як судзэбнікі, статуты, уставы.

Супастаўленне моўных асаблівасцей пісьмовых крыніц з асаблівасцямі жывой гаворкі беларускага народа канца XIX ст. навяло Я. Ф. Карскага на думку аб некаторай штучнасці старабеларускай літаратурнай мовы. Паступовае ўзмацненне элементаў штучнасці ў старабеларускай літаратурнай мове пад уздзеяннем неспрыяльных грамадска-палітычных фактараў і выклікала, на думку Я. Ф. Карскага, яе заняпад у канцы XVII ст. Гісторыю новай беларускай літаратурнай мовы Я. Ф. Карскі пачынае з XIX ст., хоць зараджэнне адносіць у канец XVIII ст. Новая беларуская літаратурная мова, можна сказаць, нараджалася на вачах Я. Ф. Карскага. У новай беларускай літаратурнай мове Я. Ф. Карскі бачыў з’яву пераважна рэгіянальную, а не агульнанацыянальную, яе развіццё здавалася яму часовым, увогуле бесперспектыўным, і, натуральна, гэта не магло не выклікаць рэзка адмоўныя водгукі ў беларускім друку 20-х гг.

Даследаванню беларускай мовы Я. Ф. Карскі прысвяціў сваю працу «Беларусы», якая складаецца з трох тамоў, прычым другі і трэці тамы змяшчаюць па тры часткі (выпускі). Усяго было апублікавана сем кніг.

Першы том пад назвай «Беларусы. Уводзіны ў вывучэнне мовы і народнай славеснасці» выйшаў у Варшаве ў 1903 г. У ім аўтар даў гістарычную карціну паходжання беларускага народа, прывёў цікавыя звесткі з летапісаў пра ўсходнеславянскія плямёны. Аўтар даў звод тых моўных асаблівасцей, якімі беларусы сталі вылучацца з XIII ст. сярод іншых усходніх славян (невыбухны **г**, нескладовы **ў**, зацвярдзелыя **ж**, **ч**, **ш**, афрыката **дж**, склады **гі**, **кі**, **хі**, чаргаванне складоў **ро//ры**, **ло//лы**, развіццё акання-якання). Ён ахарактарызаваў паступовы працэс фарміравання сістэмы беларускай мовы згодна з яе адлюстраваннем у пісьмовых помніках і сучасных яму гаворках. Закрануў пытанне ўзаемаадносін беларускай мовы з іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі (украінскай, польскай, чэшскай, рускай, літоўскай і латышскай). Вучоны звярнуў увагу на класіфікацыю жывых беларускіх гаворак у залежнасці ад фанетычных, граматычных і лексічных рыс, вылучыў два асноўныя дыялекты (цвёрдаэры і мяккаэры).

Другі том «Беларусы. Мова беларускага племені» складаецца з трох частак: «Гістарычны нарыс гукаў беларускай мовы», «Гістарычны

нарыс словаўтварэння і словазмянення ў беларускай мове», «Нарысы сінтаксіса беларускай мовы». У першым выпуску аўтар разгледзеў гукавы лад мовы, даў характарыстыку галосных і зычных гукаў сучаснай мовы, правёў аналіз гукавых з’яў, разгледзеў націск у розных граматычных формах. У наступных выпусках апісаны марфалагічны і сінтаксічны лад беларускай мовы. Упершыню Я. Карскім былі разгледжаны тыпы беспрыназоўнікавых і прыназоўнікавых словазлучэнняў, тыпы двухчленных складаных сказаў.

Трэці том «Беларусы. Нарысы славеснасці беларускага племені» складаецца з трох частак: «Народная паэзія», «Старая заходнеруская славеснасць», «Мастацкая літаратура на роднай мове». Даследчык каратка ахарактарызаваў мову Я. Купалы, Я. Коласа, В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча. Разгляд мовы твораў Ф. Багушэвіча абмяжоўваецца толькі пералікам ужытых пісьменнікам паланізмаў. Адносна Лучыны сказана, што яго мова ўжо больш чыстая, але верш слабы ў дачыненні да рытму. У мове Купалы адзначаецца яе народнасць, удалы падбор выразаў і адначасова – ужыванне «правінцыялізмаў», малапашыраных слоў. Мова ж Я. Коласа чыста беларуская, у ёй няма лексічных запазычанняў з польскай мовы.

Для Я. Ф. Карскага галоўным напрамкам развіцця беларускай літаратурнай мовы было збліжэнне яе з рускай літаратурнай мовай, і ўсё тое, што супярэчыла гэтай тэндэнцыі, ім катэгарычна адмаўлялася.

Што да дыялектнай асновы новай беларускай літаратурнай мовы, то Я. Ф. Карскі гаварыў: «Мова, якая ўжываецца большасцю сучасных беларускіх пісьменнікаў, мае ў сваёй аснове моцна акаючы аддзел паўднёва-заходніх гаворак. Таму ў ёй звычайныя **а** замест **о** ненацісканога, **р** цвёрды, трэцяя асоба без **-ць**».

Вывучэннем усходнеславянскіх моў займаўся акадэмік А. А. Шахматаў. Да беларускай мовы А. А. Шахматаў звяртаўся на працягу ўсёй сваёй творчай дзейнасці. Заўсёды падыходзіў да яе як да самастойнай моўнай з’явы. Жывыя гаворкі ён лічыў найважнейшай крыніцай гісторыі мовы, таму сам выязджаў у Мінскую губерню для дыялектных назіранняў. А. А. Шахматаў даследаваў летапісы ВКЛ адносна зместу, часу ўзнікнення, культурна-гістарычнага значэння і моўных асаблівасцей.

Папайненне слоўніка і фразеалагічнага складу беларускай літаратурнай мовы. У цяжкі і складаны час афіцыйнай забароны беларускай мовы беларускае слова жыло ў народзе, жыло ў яго паданнях, легендах, казках, песнях, жыло разам з народам. Складанасць працэсу развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XIX – пачатку XX ст. закло-

чалася ў тым, што мове неабходна было сцвердзіць сваю самастойнасць у сістэме іншых славянскіх моў.

З утварэннем БССР новая ўлада павінна была цалкам вызначыцца ў моўнай палітыцы. Хоць у 1920-я гг. у рэспубліцы былі аб'яўлены чатыры дзяржаўныя мовы ў адпаведнасці з асноўным нацыянальным складам насельніцтва (беларуская, руская, польская і яўрэйская), асаблівая ўвага была аддадзена беларускай мове як мове карэннай, тытульнай нацыі. У 1924 г. была прынята пастанова ЦВК БССР «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенню нацыянальнай палітыкі», хоць пэўныя захады па распаўсюджванні беларускай літаратурнай мовы сярод насельніцтва рабіліся і раней. Гэты дакумент вызначыў працэс, які атрымаў назву *беларусізацыі*. Беларусізацыя 1920-х гг. стварыла культурна-ідэалагічныя, лінгвістычныя і дыдактычныя ўмовы для захавання беларускай мовы ў адукацыі і культуры; вызначыла функцыянаванне беларускай мовы аж да сярэдзіны 1950-х гг., выклікала росквіт беларускай мастацкай літаратуры, вызначыла лёс самой літаратурнай мовы.

Разам з тым беларусізацыя разгортвалася з вялікімі цяжкасцямі. Гэтая палітыка не сустрэла падтрымкі ў асноўнай масы насельніцтва, у тым ліку вяскоўцаў, якія не хацелі аддаваць дзяцей у беларускамоўныя школы, бо бачылі размеркаванне моў: «рускамоўны горад і беларускамоўная вёска». Выступаючы на Усебеларускай партканферэнцыі ў сакавіку 1923 г., У. Ігнатоўскі гаварыў пра тое, што сялянін вельмі часта на беларускай мове выступае супраць беларускай мовы. Прычым сяляніну вельмі прыемна, калі з ім гавораць на афіцыйных сходах па-беларуску. І толькі з прагматычных мэтаў вясковыя жыхары не хочуць беларускай мовы. Калі яны бачаць, што адміністрацыйныя і партыйныя работнікі не размаўляюць па-беларуску, то заяўляюць, што такая мова ім непатрэбная. Прыходзіцца канстатаваць, што літаратурная беларуская мова ў 20–30-я гг. не паспела стаць асноўным сродкам камунікацыі ў сферы ўлады і культуры; мова не пераважала ў вышэйшай школе.

У 1920-я гг. неабходна было ў першую чаргу арганізаваць навучанне ў школе на беларускай мове. Для гэтага трэба было падрыхтаваць школьныя падручнікі, што нельга было зрабіць адразу ў сувязі з адсутнасцю тэрміналогіі.

З пачатку працэс станаўлення новай літаратурнай мовы стаў працэсам адбору найбольш характэрных рыс жывых народных гаворак, замацаванне іх у якасці агульнанароднай нормы. Несумнен-

на, значная роля адвядзіца першым беларускім пісьменнікам, якія ў літаратурных творах у значнай ступені выкарыстоўвалі лексіку і фразеалогію сваіх гаворак. Народная мова з'яўлялася асноўнай крыніцай не толькі для жанраў мастацкай літаратуры, але і для публіцыстычнага, нават навуковага і дзелавога. Характэрна, што беларуская нацыянальная навукова-тэхнічная тэрміналогія ў першыя паслярэвалюцыйныя гады складалася на базе рэсурсаў народнай мовы.

Беларускія пісьменнікі і паэты, грамадскія дзеячы 20-х гадоў, пакуль яшчэ не склаліся ўстойлівыя нормы словаўжывання і граматыкі, абапіраліся на родную гаворку і, як адзначаюць сучаснікі, вызначалі правільнасць або няправільнасць ужывання асобных моўных фактаў, з-за адсутнасці больш строгіх крытэрыяў часта кіраваліся хісткім, суб'ектыўным крытэрыем «у нас так не кажуць». Разам з тым, у пошуках новых сродкаў і формаў літаратурнага выражэння яны ўлічвалі і пэўныя традыцыі, імкнуліся выкарыстаць найбольш распаўсюджаныя моўныя тыпы.

Ідэі свядомага пурызму, узятыя за аснову практычнай дзейнасці, вымагалі ад тых, хто займаўся вырашэннем праблемы неўнармаванасці беларускай мовы, арыентацыі ў першую чаргу на невычэрпныя багацці жывой народнай беларускай мовы. Лексіка беларускай літаратурнай мовы не толькі інтэнсіўна ўзбагачалася, але адначасова і нармалізавалася. Працэс нармалізацыі праходзіў у некалькіх напрамках. Асноўны з іх – паступовая ліквідацыя слоўнай дублетнасці ў абзначэнні адных і тых жа паняццяў.

Тагачасная лексічная сістэма не была ўпарадкавана: па-першае, у ёй не былі вызначаны пэўныя межы паміж агульнанароднымі беларускімі словамі і дыялектнымі. Гэта прыводзіла да суіснавання дублетаў тыпу *лужа/калюга, рукавіцы/сподкі, напружка/дзяга, надаўна/кагадзе*.

Па-другое, неапраўданым было ўжыванне многіх русізмаў, бо для перадачы адпаведных паняццяў здаўна існавалі беларускія словы (*дзяржава/гасударства, настаўнік/вучыцель, сход/сабранне, урад/правіцельства, артыкул/стацыя*).

Па-трэцяе, у лексіцы беларускай літаратурнай мовы было многа паланізмаў. Адны з іх, як словы *гарбата, атрамант* 'чарніла', *мосенж* 'бронза', настолькі замацаваліся ў дарэвалюцыйных друкаваных выданнях, што нават першымі беларускімі слоўнікамі пасля рэвалюцыі прыводзіліся ў якасці адзінай літаратурнай нормы. Другія даволі часта выкарыстоўваліся асобнымі пісьменнікамі (*цёнгле* 'заўсёды', *загарак* 'гадзіннік', *пекны* 'прыгожы').

Па-чацвёртае, слоўная дублетнасць павялічвалася і за кошт увядзення ў літаратурны ўжытак некаторымі аўтарамі з мэтай узбагачэння беларускага слоўніка архаізмаў і наватвораў. Некаторыя беларускія пісьменнікі 20–30-х гг. настолькі напаўнялі свае творы незразумелымі словамі і выразамі, што даводзілася дадаваць спецыяльныя слоўнікі для тлумачэння чытачу гэтых слоў.

У літаратурным ужытку з цягам часу замацоўваюцца ў якасці агульнапрынятых тыя словы, якія былі больш распаўсюджаны на тэрыторыі Беларусі, больш адпавядалі характару і законам беларускай мовы. Вузкія ж дыялектызмы, паланізмы, архаізмы і штучныя наватворы, не падтрыманыя моўнай практыкай народа, адцяняюцца, а потым і зусім трацяць права на ўжыванне без асобных стылістычных мэтаў.

Пры савецкай уладзе моўная палітыка 30–50-х гг. зводзілася да звужэння сферы ўжывання беларускай мовы і да ўсебаковай русіфікацыі самой мовы. Як адзначаў М. І. Крукоўскі, расійская мова стала на самой справе другой роднай мовай народаў, што насяляюць тэрыторыю Савецкага Саюза, і як такая, жывіць і ўзбагачае сабой мовы гэтых народаў.

У многіх школах рэспублікі беларуская мова выкладалася як прадмет, астатнія ж дысцыпліны – у асноўным па-руску. Афіцыйнае справядства вялося на рускай мове. У выдавецтвах большасць кніг друкавалася на рускай мове (1954 г. – 428 на беларускай мове і 305 на рускай; 1955 г. – 260 на беларускай мове і 410 на рускай; 1960 г. – 425 на беларускай мове і 1 175 на рускай) [цытуецца па «Печать СССР. Все-союзная Книжная Палата», 1954–1960 гг.]. Руская мова фактычна стала першай мовай у грамадскім, палітычным, адміністрацыйным і нават культурным жыцці БССР.

Ва ўступнай частцы пастановы «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу» 1933 г. гаворыцца: «Нацыянал-дэмакратызм імкнуўся ўсімі мерамі і спосабамі адарваць беларускую літаратурную мову ад мовы шырокіх беларускіх працоўных мас, стварыў штучны бар’ер паміж беларускай і рускай мовамі і засмечваў беларускую мову рознымі сярэдневяковымі архаізмамі». Рэформа 1933 г., як адзначаюць даследчыкі, увяла ў беларускую мову каля 30 фанетычных і марфалагічных «расійскіх» асаблівасцей. Лексіка і фразеалогія рускай мовы ўводзілася паступова, у парадку «дабравольных запазычанняў» і «ўзбагачэння» беларускай мовы. У прадмове да «Русско-белорусского словаря» (Мінск, 1953 г.) гаварылася: «... беларуская мова ... выпрацавала свае літаратурныя нормы, значна папоўніла лексічны запас за лік слоў роднай ёй расейскай мовы».

Увесь час беларускія пісьменнікі і паэты выступалі ў абарону роднай мовы. Публічна распачаў моўную дыскусію Я. Скрыган у 1956 г. У артыкуле «Думкі аб мове» ён пісаў, што ведаць, як гаворыць народ, і развіваць сваю мову на аснове народнай – гэта галоўнае патрабаванне да беларускіх пісьменнікаў і працаўнікоў культуры.

А. Адамовіч у артыкуле «Багацце творчых індывідуальнасцей» адзначаў, што літаратурная беларуская мова за апошнія дзесяцігоддзе стала больш нармалізаванай, узбагацілася лексічна. Аднак нармалізаваная літаратурная мова не павінна быць пазбаўлена бытавых, народных і нават мясцовых слоў. Ён пісаў: «Дыстыляваная вада хоць і чыстая, але мала прыемная на смак».

У сілу русіфікацыйнага працэсу з беларускай літаратурнай мовы выкідваліся і замяняліся рускімі ўсе тыя словы, якія сваім коранем або словаўтварэннем адрозніваліся ад адпаведных слоў рускай мовы. Такія словы называліся «вузкімі дыялектызмамі», або «правінцыялізмамі». А. Адамовіч браў у абарону такія «дыялектызмы», гаворачы, што не трэба занадта баяцца слова «дыялектызм» – раней неабходна прыслухацца, як слова гучыць, удумацца, наколькі яно трапнае і зразумелае. У любым, самым маленькім «засеку» жывой мовы можна часам знайсці буйныя зярняты народнай мудрасці і дасціпнасці.

Асабліваці фразеалагічнага складу любой мовы пэўнага гістарычнага перыяду абумоўлены, як правіла, складаным працэсам стабілізацыі яго адзінак у выніку пераходу ад з’яў нефразеалагічнага плану да з’яў плану ўласна фразеалагічнага, размежавання ўмоў іх утварэння і першапачатковага ўжывання. Гэта трэба мець на ўвазе пры вызначэнні крыніц узбагачэння нацыянальнай фразеалогіі, з тыпалагічнага мноства якіх вылучаюцца дзве асноўныя: народнае гутарковае маўленне і кніжна-пісьмовая мова.

У першым выпадку ўтварэнне фразеалагізмаў адбываецца на аснове абстрагаванага ўспрыняцця свабоднага спалучэння слоў і асобных лексем, якія адлюстроўваюць розныя бакі сацыяльнага жыцця народа, яго побыту, звычаяў і г. д. (*ад галавы да пят, на край свету, з голымі рукамі, ні каля ні двара*).

Другой крыніцай нараджэння фразеалагізмаў з’яўляецца механізм вобразнага пераасэнсавання тэкстаў мастацкіх твораў, дзелавой дакументацыі (*ні бэ ні мя, праліць святло*).

Разам з тым фразеалагічная сістэма папаўнялася са сферы вуснай народнай творчасці, якая складвалася ў XV–XVII стст. і атрымала шырокае развіццё ў наступныя гады. У якасці ключавой тэндэнцыі фразеалагічнага развіцця ў наступныя гады.

зеаўтварэння ў мове фальклору ад больш ранніх перыядаў захавалася антрапаморфнае (прыраўніванне прадмета да чалавека) і анімістычнае (прыпадабненне неадушаўленага прадмета да адушаўленага суб'екта) успрыманне навакольнага свету. Першую групу такога тыпу складаюць асацыятыўныя словазлучэнні тыпу *белая бярозка, красна макаўка, ясная зоранька* 'нявеста'; другую групу – асацыятыўныя словазлучэнні тыпу *рута-мята, хлеб-соль, мёд-віно*; трэцюю групу – фразеалагічныя адзінкі, якія ўзыходзяць да этнаграфічных крыніц і ўтвораны ў выніку так званай семантычнага сцяжэння кантэксту праз канкрэтны абрад або звычай (*вывернуць кажух* 'пажадаць маладым заможнага жыцця', *даць гарбуза* 'адмовіць жаніху ў сватанні').

Фразеалогія новай беларускай літаратурнай мовы мае пэўную колькасць запазычаных фразеалагічных адзінак з рускай і польскай моў. Іх з'яўленне ў значнай ступені тлумачыцца тым, што многія беларускія пісьменнікі XIX – пачатку XX ст., якія спрыялі сваімі творамі фарміраванню літаратурнай мовы, атрымалі адукацыю ў польскіх і рускіх навучальных установах і валодалі беларускай, польскай і рускай мовамі.

Фразеалагічныя запазычаныя з царкоўнаславянскай мовы ўзніклі на аснове біблейскіх сюжэтаў, цытат з Бібліі, Евангелля і інш. (*крыж несці, косьць з косяці, блудная авечка, да сканчэння веку*).

Фразеалагічныя запазычаныя з грэчаскай і лацінскай моў узніклі на аснове старажытных міфаў, легенд (*пальцам паказваць, скакаць пад чужую дудку, рогі настаіць*).

Такім чынам, асноўную групу беларускіх фразеалагізмаў утвараюць адзінкі, якія ўзніклі ў перыяд самастойнага развіцця беларускай літаратурнай мовы, частку складаюць фразеалагічныя адзінкі, што ўтварыліся ў перыяд існавання агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай моў.

Развіццё беларускай лексікаграфіі. Праца І. Насовіча «Слоўнік беларускай мовы» (1870 г.) паклала пачатак перыяду развітай лексікаграфіі на Беларусі, асноўнай функцыяй якога з'яўляецца нармалізацыя і кадыфікацыя слоўнікавага складу нацыянальнай мовы, павышэнне моўнай культуры яе носбітаў.

У канцы XIX – пачатку XX ст. з'яўляецца шэраг слоўнікаў, у якіх беларуская мова апісваецца з пункту гледжання тэрытарыяльнай, часовай і сацыяльнай дыферэнцыяцыі.

Вывучэнню рэгіянальнай лексікі Віцебшчыны прысвечаны дыялектныя слоўнікі М. Я. Нікіфароўскага (1890, 1892, 1899, 1911 гг.).

Паходжанне беларускіх тапонімаў асвятляецца ў слоўніку Ю. Трусмана «Этымалогія мясцовых назваў Віцебскай губерні» (1897 г.). Першым слоўнікам аўтарскай мовы з'явіўся рукапісны «Слоўнік мовы Ф. Скарыны» (1890 г.) П. У. Уладзімірава.

Апісаннем сацыяльных жаргонаў і ўмоўных моў на Беларусі сталі слоўнікі Е. Р. Раманава (1890, 1901, 1912 гг.), у якіх падаецца лексіка дрыбінскіх шапавалаў, мінскіх і магілёўскіх жабракоў. Своеасаблівым зводам беларускай аргатычнай лексікі можна лічыць «Слоўнік жабрачай гаворкі на Белай Русі» (1886 г.) А. Ельскага, рукапісны «Слоўнік дзіцячай мовы беларусаў» А. К. Сержпутоўскага.

На працягу 1920-х гг. было выдадзена каля 100 перакладных, тэрміналагічных, дыялектных і іншых слоўнікаў роднай мовы. Сярод іх: «Практычны расійска-беларускі слоўнік» (1924 г.) М. Я. Байкова і М. І. Гарэцкага, «Беларуска-расійскі слоўнік» (1925 г.) і «Расійска-беларускі слоўнік» (1928 г.) М. Я. Байкова і С. М. Некрашэвіча, 24 выпускі «Беларускай навуковай тэрміналогіі», «Віцебскі краёвы слоўнік» (1927 г.) М. І. Каспяровіча, «Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны» (1929 г.) М. В. Шатэрніка і інш.

1920-я гг. былі перыядам уздыму беларускага нацыянальнага адраджэння, перыядам палітыкі актыўнай беларусізацыі, калі беларушчына пачала шырока выкарыстоўвацца ў розных камунікацыйных сферах. Характар моўнай палітыкі пакінуў моцны адбітак на змесце практычна кожнага слоўніка беларускай мовы. Як адзначаюць сучасныя даследчыкі, беларускія лексікаграфічныя выданні 1920-х гг., якія складаліся на фоне моцных пурыстычных моўных тэндэнцый, былі зарыентаваны на патэнцыял жывой народна-дыялектнай стыхіі, на моўныя скарбы беларускай літаратурнай мовы старой традыцыі.

Сталінскія рэпрэсіі вынішчылі амаль усіх айчынных мовазнаўцаў. Развіццё беларускай лексікаграфіі фактычна было спынена. У канцы 1950-х гг. слоўнікавая праца пачынае актывізавацца. Выходзяць з друку «Русско-белорусский словарь» (1953 г.) пад рэд. Я. Коласа і К. Крапівы, дыялектныя слоўнікі Ф. Янкоўскага. У 1960-я гг. была распачата падрыхтоўчая праца па слоўнікавых картатэках, на аснове якіх пазней былі выдадзеныя грунтоўныя лексікаграфічныя даведнікі. Такія, як «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы», «Гістарычны слоўнік беларускай мовы», «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» і інш.

Распрацоўка беларускай навуковай тэрміналогіі. Функцыянаванне кожнай сферы жыццядзейнасці чалавека і дзяржавы забяспечваецца

навуковымі і спецыяльнымі тэрміналагічнымі сістэмамі, якія ўвесь час павінны ўдасканальвацца і папаўняцца.

Узнікненне і фарміраванне беларускай тэрміналогіі – працяглы і перарывісты працэс. Розныя фактары, як адмоўныя, так і станоўчыя, на працягу стагоддзяў уплывалі на яе развіццё.

У XIV–XVI стст. фарміраванню беларускай тэрміналогіі садзейнічалі наступныя абставіны.

Па-першае, з другой паловы XIV ст. пісьмовая мова, якая склалася на Беларусі і Украіне, функцыянавала як дзяржаўная мова ВКЛ. Гэтая акалічнасць спрыяла ўсебаковаму развіццю старабеларускай мовы, фарміраванню яе асноўных стыляў, у тым ліку і навуковага.

Па-другое, у XVI ст. узнікла і распаўсюдзілася кнігадрукаванне, якое станоўча паўплывала на выпрацоўку лексічных норм, пашырэнне слоўніка, замацаванне новых паняццяў у моўнай практыцы.

У XIV–XVI стст. найбольш развітымі галінамі тэрміналогіі былі тыя, якія абслугоўвалі гаспадарчую, грамадскую, прававую і навуковую сферы жыцця беларускага народа (грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёвая, сельскагаспадарчая, прамысловая, ваенная тэрміналогія), аднак адмысловая праца па фарміраванні тэрміналогіі ў старабеларускай мове не вялася.

У XVIII–XIX стст. фарміраванне тэрміналагічнай лексікі не адбывалася.

У XX ст. беларуская тэрміналагічная сістэма развівалася ў асаблівых грамадска-палітычных умовах. Вылучаюцца тры перыяды актывізацыі нацыянальнай тэрмінатворчасці: 1920-я гг. («залатое дзесяцігоддзе»); 1960-я гг.; канец 1980-х – пачатак 1990-х гг., з якімі звязаны найбольшы плён у нацыянальнай тэрміналогіі. Паміж імі працягаюць больш працяглыя перыяды, звязаныя з уціскам беларускай мовы, калі спынялася на доўгія гады ўсялякая тэрмінатворчая і тэрмінаграфічная дзейнасць.

Перадкастрычніцкае дзесяцігоддзе стала пачатковым этапам у фарміраванні тэрміналагічнай лексікі і новай беларускай літаратурнай мовы. У функцыянальных адносінах тэрміналагічная лексіка яшчэ амаль не адрознівалася ад агульнаўжывальнай, таму для яе характэрны былі полінайменнасць, фонамарфалагічная варыянтнасць, семантычная неакрэсленасць шматлікіх тэрмінаў. Тым не менш ужо ў гэты час паступова акрэсліваліся паняццёвая аснова сэнсавага зместу тэрмінаў. Аднак усё гэта не магло прывесці да мэтанакіраванай тэрмінатворчасці, паколькі беларускі народ па-ранейшаму не меў сваёй дзяржаўнасці.

Тэрміналагічная лексіка пачала фарміравацца тады, калі на беларускай мове з'явіліся першыя легальныя газеты і часопісы, ці ў нашаніўскай перыяд. Тэрміны ўтвараліся шляхам увядзення ў сферу спецыяльнай камунікацыі агульнаўжывальных (*бляок, воспа, гук, даход, жолаб, квас, корань, почка*), дыялектных (*заліва, маланья, шал*) і прастамоўных (*атрута, ліхаманка, трасца*) слоў; шляхам дэрывацыі (*адлічаньне, зорнік, множаньне*); шляхам марфалагічнага (*абвестка – obwieszczenie, аднаўладства – единавластие*) і семантычнага (*дух – газ, жар – тэмпература*) калькавання; шляхам стварэння апісальных найменняў (*песьня калысковая, скацінны доктар, выбарныя людзі*).

Аднак першы перыяд у развіцці беларускай навуковай тэрміналогіі з'яўляецца часам узнаўлення і станаўлення нацыянальнай дзяржаўнасці ў час БНР у 1918 г. і БССР у 1919 г. і пашырэння сферы функцыянавання мовы. Гэта ўсё вымагала ўрэгулявання і сістэматызацыі нацыянальнай тэрміналагічнай лексікі, таму тэрміналагічная справа набыла дзяржаўны статус. Паслядоўная і мэтанакіраваная праца па стварэнні беларускай навуковай тэрміналогіі пачалася пасля арганізацыі Беларускага школьнага савета (1919 г.), які распрацаваў асноўныя тэрміны для пачатковай школы. Да першых спроб беларускай тэрмінатворчай працы адносяцца:

- граматычная тэрміналогія ў падручніку Б. Тарашкевіча;
- слоўнік літаратурных тэрмінаў у кнізе М. Гарэцкага «Гісторыя беларускай літаратуры (1920 г.);
- распрацоўка беларускай вайскавай камісіяй ваеннай тэрміналогіі ў брашуры «Вайсковая стылістыка» (1919 г.) і «Каманды па-беларуску» (1920 г.);
- укладанне «Арыфметычная тэрміналогія» (1921 г.) камісіяй Мінскага педагагічнага інстытута;
- навуковы артыкул Л. Більдзюкевіча «Асновы беларускай матэматычнай тэрміналогіі» ў часопісе «Школа и культура Советской Белоруссии» (1921 г.).

У лютым 1921 г. пры народным камісарыяце асветы ССРБ была створана Навукова-тэрміналагічная камісія. Паводле ўспамінаў прэзідэнта акадэміі У. Ігнатоўскага, «за ўвесь час свайго існавання камісія мела 70 агульных паседжанняў, на якіх было разгледжана і прынята да 3 000 тэрмінаў». Крыху больш чым за год камісія надрукавала 8 тэрміналагічных падборак. На базе камісіі ў 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры. У ім было дзве секцыі: прыродазнаўчая і этнолага-лінгвістычная. Апошняя мела тры секцыі: тэрміналагічную, слоўніка-

вую і літаратурна-даследчую. Камісія аб'яднала 14 вучоных, сярод іх былі як гуманітарыі (Я. Купала, Я. Лёсік), так і прадстаўнікі прыродазнаўчых і дакладных навук (фізік Л. Дашкевіч, хімік Ч. Родзевіч, «прыроднік» Я. Каранеўскі).

У 1923 г. М. Байковым была выдадзена праца «Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 4. Тэрміналогія логікі і псіхалогіі». Я. Лёсік апублікаваў у 1921 г. «Граматычную тэрміналогію». У імкненні ахапіць як мага больш беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі Я. Лёсік уключыў і досыць вялікую колькасць агульнаўжывальных слоў (*памылка, адбіцьцё, апіска, відавочны, старонка, староніца, увага* і інш.). Жаданне аўтара кожны іншамоўны тэрмін перадаць беларускім словам прывяло да значнай колькасці штучных наватвораў (*аднагучнік 'амонім', блізказначнік 'сінонім', застарэласць 'архаізм', кругасказ 'перыяд', праваслоў 'арфаэпія'*).

Усё гэта абумоўлена было і тым, што Навуковая тэрміналагічная камісія па прыкладу чэхаў трымалася таго погляду, што лепш утвараць згодна з законамі беларускай мовы неалагізмы, чым браць чужыя, зусім незразумельныя словы (пурыстычная тэндэнцыя). Для тэрміналагічнай камісіі асноўным рэсурсам пашырэння літаратурнай мовы ў 1920-я гг. была дыялектная мова. Але магчымасці выкарыстання дыялектных слоў былі ў розных навуках адрозныя. Так, у тэрміналагічным слоўніку «*Батаніка агульная і спецыяльная*» (1924 г.) дыялектная лексіка складала каля 50 %, у той час як у слоўніку «*Геалогія, мінералогія, крышталграфія*» (1924 г.) – 10 %. Некаторыя такія тэрміны пазней саступілі месца інтэрнацыяналізмам або рускім словам (*зельнік/гербарый, мешанец/гібрыд, стажок/конус, абвод/перыметр, валица/цыліндр, цягліна/мышца*).

Нягледзячы на недахопы, інбелкультуаўцы рабілі карысную для беларускай навукі справу, а іменна:

- вызначалі кола новых навуковых паняццяў і сродкі іх выражэння ў беларускай мове. Былі прапанаваны трапныя тэрміны (*выслоўе, дужкі, сугучча, няплоднасць глебы, свідраванне глебы*);
- шукалі крыніцы навуковай тэрміналогіі (навуковыя тэксты);
- падбіралі іншамоўныя лексічныя адпаведнікі да беларускіх тэрмінаў;
- распрацоўвалі прынцыпы тэрмінатворчай працы;
- займаліся сістэматызацыяй і ўніфікацыяй тэрміналагічнай лексікі;
- абагульнялі звесткі з розных тэрміналагічных слоўнікаў.

Вынікам працы стала выданне 23 выпускаў «Беларуская навуковая тэрміналогія» (1922–1930 гг.) па розных галінах навукі, культуры і тэхнікі (адзін з падрыхтаваных выпускаў не быў апублікаваны). У 2010 г. усе выпускі «Беларускай навуковай тэрміналогіі» былі перавыдадзены (Беларуская навуковая тэрміналогія: у 4 кн. – Мінск: АРЧНЕ, 2010). Сталінскія рэпрэсіі ў пачатку 1930-х гг. супраць вядучых вучоных Беларускай акадэміі навук не дазволілі закончыць заплаванай працы.

Трэба адзначыць, што не ўсе выдадзеныя слоўнікі былі аднолькава каштоўнымі, і нават лепшыя з іх мелі тыя або іншыя заганяны як у падборы матэрыялу, так і ў яго падачы. Гэта і зразумела, бо нармалізацыя навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі – вельмі адказная і складаная задача, якая прадугледжвае папярэдняе існаванне пэўных літаратурна-культурных традыцый, наяўнасць адпаведнай тэарэтычнай базы, высокі ўзровень навукі і г. д. У час працы тэрміналагічнай камісіі адчуваўся востры недахоп як кадраў адпаведных галін навукі і тэхнікі, так і кваліфікаваных лінгвістаў-тэрмінолагаў. Прынцып арыентацыі на ўнутрымоўныя структурна-семантычныя магчымасці беларускай мовы знайшоў сваю рэалізацыю ў тым, што тэрміналагічная лексіка фарміравалася:

1) шляхам увядзення ў склад той ці іншай тэрміналогіі агульнаўжывальных слоў (*лад, стан, спроба, астача, аснова, заданне, кант, круг, струк*);

2) шляхам утварэння шматлікіх неалагізмаў (*выклічча* ‘выклічнік’, *сказоўнік* ‘прэдыкат’, *двукоссе, ступеняванне* ‘узвядзенне ў ступень’, *роўналежны* ‘паралельны’);

3) шляхам выкарыстання дыялектных слоў (*аблуда* ‘памылковая думка’, *верасняк* ‘верас’, *кісля* ‘кіслата’, *сачэўка* ‘лупа’).

Прынцып арыентацыі на іншамоўную тэрміналагічную лексіку лічыўся другарадным і да яго звярталіся толькі пры адсутнасці ўласна-беларускіх слоў або пры выразна ўсведамляемай штучнасці неалагізмаў. Пры гэтым стваральнікі тэрміналогіі імкнуліся перш за ўсё выкарыстаць магчымасці калькавання, напрыклад, *вытворны, дапасаванне* (рус. *производный, согласование*), *іншародны* (грэч. *heteros* – другі + *genos* – род, *гетэрагенны*). Самай характэрнай рысай тэрміналагічнай лексікі 1920-х гг. з’яўляецца полінайменнасць, гэта значыць выкарыстанне для намінацыі і дэфініцыі аднаго і таго ж паняцця некалькіх тэрмінаў, напрыклад: *аснова* – *заснаваньне* – *падстава, атамная вага* – *атамны цяжар, адыманае чысло* – *ад’емнік* – *аднімнік* – *адымнік* – *адыманне*,

лексыкон – *слоўнік*. Такая развітая полінайменнасць была натуральнай з’явай, таму што аўтары навуковых і навукова-папулярных прац, падручнікаў, а таксама стваральнікі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі, імкнучыся выкарыстаць перш за ўсё ўласныя моўныя рэсурсы, ужывалі і прапаноўвалі ў якасці тэрмінаў не толькі ўжо існуючыя агульнаўжывальныя і дыялектныя словы, але і ўтвораныя на іх аснове шматлікія неалагізмы розных тыпаў і мадэляў.

Прынцып арыентацыі на ўласныя моўныя рэсурсы нярэдка перарастаў у прынцып выключнага выкарыстання гэтых рэсурсаў, у выніку чаго:

- у склад тэрміналогіі ўводзіліся вузкадыялектныя словы (*выдма* ‘бархан’, *глыза* ‘глыба’, *дзяркач* ‘драч’);
- ствараліся штучныя неалагізмы (*развязанне* ‘рашэнне’, *рознапнёвыя* ‘двухдольныя’, *чужаслоўны сказ* ‘пабочны сказ’, *расьліны-мокралюбы* ‘гіграфіты’, *злосьмех* ‘сарказм’, *маласлоўе* ‘лаканізм’, *смутнаглядца* ‘песіміст’, *лістазелень* ‘хларафіл’, *мяшанец* ‘гібрыд’);
- прапаноўваліся няўдалыя пераклады тэрмінаў інтэрнацыянальнага характару і ім аддавалася перавага (*галота* ‘паўперызм’, *здань* ‘галюцынацыя’, *трыкутнікананне* ‘трыангуляцыя’);
- замяняліся асобныя тэрміны, калі іх выкарыстанне тлумачылася ўплывам рускай мовы (*кісьліна* ‘кіслата’, *адцінак* ‘адрэзак’, *выпрастаны кут* ‘разгорнуты вугал’).

На выпрацоўку беларускай тэрміналагічнай лексікі 1920-х гг. паўплывалі тэмагчыная абмежаванасць і неўнармаванасць слоўнікавага складу мовы, недастатковая вывучанасць наяўнага лексічнага фонду, слова- і формаўтваральных сродкаў мовы, малалікасць выданняў, зместам якіх з’яўлялася больш ці менш разгорнутая сістэма ведаў па розных галінах навукі і тэхнікі. Усё гэта спрыяла стыхійнасці ў тэрмінатворчасці і стрымлівала праяўленне працэсаў упарадкавання.

Стваральнікі беларускай тэрміналогіі ў аснову фарміравання тэрміналагічнай лексікі паклалі прынцып арыентацыі на ўнутрымоўныя магчымасці беларускай мовы. Тэрміналогія фарміравалася наступнымі шляхамі:

- шляхам увядзення ў склад той ці іншай тэрміналогіі агульнаўжывальных слоў (*лад*, *стан*, *астача*, *велічыня*);
- шляхам утварэння шматлікіх неалагізмаў (*нізкавокасць* ‘блізарукасць’, *роўніца* ‘плоскасць’, *выклічча* ‘выклічнік’);
- шляхам выкарыстання дыялектных слоў (*лужны* ‘шчолачны’, *аблуда* ‘памылковая думка’).

Ужо ў другой палове 1920-х гг. у працэсе моўнай практыкі паступова пачала выяўляцца нежыццёвасць шмат якіх тэрмінаў, створаных на вузкадыялектнай аснове (*глыза* ‘глыба’), штучных неалагізмаў (*развязаньне* ‘рашэнне’), няўдалых перакладаў (*бязбольле* ‘амнезія’, *здань* ‘галюцынацыя’, *нячуласьць* ‘анестэзія’).

Развіццё нацыянальнай тэрміналогіі ў 1930-я гг. фактычна спынілася па палітычных матывах, на гэта паўплывала і рэформа правапісу 1933 г. Папярэднія традыцыі і напрацоўкі былі адрынутыя, шматлікія тэрмінаграфічныя працы здадзены ў сховішчы як шкодныя, нацыяналістычныя і неадпаведныя афіцыйна прынятым правапісным і лексічным нормам.

Працэс русіфікацыі набыў асаблівы размах у пасляваенны час. У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі.

Чарговым абуджэнню беларускай нацыянальнай тэрмінатворчасці і тэрмінаграфіі паспрыяў паслясталінскі перыяд палітычнай «адлігі» – другі перыяд тэрміналагічнай актывізацыі. Інстытут мовазнаўства на чале з К. Крапівой асноўную ўвагу скіраваў на даследаванне лексіка-семантычнага і граматычнага складу мовы шляхам манаграфічнага апісання і стварэння слоўнікаў. У 1955 г. у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР ствараецца сектар тэрміналогіі, які функцыянаваў да 1965 г.

У 1960–70-я гг. былі выдадзены наступныя слоўнікі: «Русско-белорусско-латинский словарь ботанической терминологии» (1967 г.), «Русско-белорусский словарь сельскохозяйственной терминологии» (рукапіс), «Русско-белорусский словарь общественнополитической терминологии» (1970 г.), «Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў» (1962 г.), «Кароткі слоўнік літаратуразнаўчай тэрміналогіі» (1963 г.). Дадзеныя слоўнікі ствараліся на аснове прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі з рускай.

З 1965 па 1979 г. у рэспубліцы не было спецыяльнага тэрміналагічнага цэнтра. У 1950-я гг. пад кіраўніцтвам Я. Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная праца па стварэнні тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і нармалізацыйную дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, а таксама выданне бюлетэня рэкамендуемых тэрмінаў. Аднак смерць Я. Коласа перашкодзіла ажыццяўленню гэтай задумы.

Зрух у развіцці беларускай тэрміналогіі адбыўся ў 1970–80-я гг., калі распачалася праца над «Беларускай савецкай энцыклапедыяй»,

а таксама «Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы», новымі рэдакцыямі перакладных слоўнікаў. Пры Галоўнай рэдакцыі энцыклапедыі была створана і паспяхова працавала прадстаўнічая Камісія па навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі пад кіраўніцтвам народнага пісьменніка Беларусі К. Крапівы. Камісія правяла вялікую работу па ўпарадкаванні наяўнай тэрміналогіі і па стварэнні шматлікіх новых тэрмінаў. Многія з гэтых тэрмінаў былі ўтвораны шляхам выкарыстання беларускай лексікі і на аснове законаў беларускага словаўтварэння. Аднак гэта была перыферычная тэрміналагічная лексіка.

У 1979 г. ў рэспубліцы створана Тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая складалася з дзевяці секцый і ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. Асноўнымі задачамі камісіі з'яўляліся:

- распрацоўка тэрміналагічных асноў і методыкі ўпарадкавання беларускай тэрміналогіі;
- практычнае ўпарадкаванне тэрміналогіі і падрыхтоўка слоўнікаў; кансультацыя ўстаноў і арганізацый рэспублікі па пытаннях распрацоўкі тэрміналагічнай тэматыкі;
- падрыхтоўка і выданне тэрміналагічных зборнікаў;
- вывучэнне вопыту работы Камітэта навукова-тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР.

Найбольшага ўзроўню свайго развіцця беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія дасягнула пасля ўзнаўлення дзяржаўнай незалежнасці Рэспублікі Беларусь у 1991 г. і надання беларускай мове дзяржаўнага статусу, што адпавядае трэцяму перыяду актывізацыі нацыянальнай тэрміналагічнай дзейнасці. За 1991–1995 гг. была створана тэрміналагічная камісія пры Таварыстве беларускай мовы імя Ф. Скарыны, праведзены дзве агульнанацыянальныя канферэнцыі па праблемах беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі і выпрацаваны асноўныя прынцыпы ў тэрмінатворчасці і тэрмінаграфіі, выдадзена каля 200 слоўнікаў практычна па ўсіх галінах ведаў.

З прыняццем Закона Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь» у пачатку 1990 г. і распрацоўкай у сувязі з гэтым дзяржаўнай праграмы яго рэалізацыі паўстала пытанне пра стварэнне навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў поўным аб'ёме для асобных галін навукі і тэхнікі. На жаль, большасць са створаных калектываў і асобных аўтары былі дылетантамі ў тэрміналогіі і не змаглі выкарыстаць той тэрміналагічны задел, які ёсць у «Беларускай савецкай энцыклапедыі» і філалагічных слоўніках. Звычайнай тэхналогіяй стварэння

падобных тэрміналагічных слоўнікаў стала апора на рэестр рускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, узяты з адпаведных слоўнікаў, а часцей за ўсё рэестр фарміраваўся на аснове рускай часткі руска-англійскіх, руска-нямецкіх і руска-французскіх галіновых слоўнікаў. Руска-беларускія тэрміналагічныя слоўнікі ўключалі пэўны пласт агульнаўжывальнай лексікі. Толькі некалькі тэрміналагічных слоўнікаў пабудавана з улікам нарматыўнасці мовы і ўжо адпрацаваных і замацаваных у беларускай мове тэрмінаў. Сярод іх «Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі» пад рэдакцыяй М. В. Бірылы і Г. У. Арашонкавай, «Руска-беларускі слоўнік матэматычных, фізічных і тэхнічных тэрмінаў» М. М. Касцюковіча, У. В. Люшціка і В. К. Шчэрбіна, «Руска-беларускі тэрміналагічны слоўнік па металургічнай вытворчасці» пад рэдакцыяй акадэміка С. А. Астапчыка, «Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік», выдадзены «Беларускай энцыклапедыяй» імя П. Броўкі ў 1992 г. і інш.

У цяперашні час можна сцвярджаць, што тэрміналогія на беларускай мове распрацавана для асноўных галін навукі, тэхнікі і народнай гаспадаркі. Аднак пасля рэферэндуму 1995 г. аб мовах, па выніках якога канстытуцыйна замацавана палажэнне аб дзяржаўным статусе разам з беларускай і рускай мовай, цікавасць да выкарыстання на практыцы пісьмовай і вуснай беларускай мовы моцна знізілася. Значна зменшылася яе выкарыстанне ў спецыяльнай і вучэбнай літаратуры, у навуковым перыядычным друку, сродках масавай інфармацыі і ў навучальным працэсе. У сувязі з гэтым зменшыліся і шансы выкарыстання беларускай тэрміналогіі ў поўным аб'ёме, што стрымлівае працэс яе ўдасканалення.

Кадыфікацыя правапісных і граматычных нормаў. Характар змен у структурнай арганізацыі мовы і ў спосабах яе функцыянавання часта абумоўлены аб'ектыўнымі знешнімі фактарамі – грамадскім развіццём і ўмовамі існавання мовы на пэўных гістарычных этапах. Акрамя аб'ектыўных фактараў, істотную ролю ў развіцці літаратурнай мовы выконваюць суб'ектыўныя фактары: свядомая дзейнасць грамадства па нармалізацыі, дзяржаўнай рэгламентацыі моўных адносін; ацэнка прэстыжнасці мовы і г. д. Менавіта знешнія фактары вызначаюць асаблівасці сацыяльна-функцыянальнай стратыфікацыі, абумоўліваюць характар развіцця літаратурных нормаў, карэкціруюць унутрысістэмныя механізмы змен у мове.

Гэтае палажэнне пацвярджаецца на прыкладзе беларускай літаратурнай мовы, працэс унармавання якой і станаўлення як поліфункцыя-

нальнай сістэмы не столькі па ўнутранах, колькі па знешніх прычынах доўжыцца да нашых дзён.

Разгром нацыянальна-адраджэнскага руху 1920-х гадоў, спыненне працэсаў беларусізацыі і забарона лінгвістычных прац, выдадзеных у 20-я гады, сталінскія рэпрэсіі 30–50-х гадоў, дагматызм і ідэалагічныя стэрэатыпы 60–80-х гадоў абмяжоўвалі пошукі вучоных.

Першая сусветная вайна (1914–1918 гг.) суправаджалася актывізацыяй нацыянальна-вызваленчых рухаў і выкліканых імі дзяржаўна-творчых працэсаў у многіх народаў. Гэта актуалізавала праблему грамадскага статусу роднай мовы як аднаго з найважнейшых чынікаў нацыянальна-дзяржаўнага самасцвярджэння народа. У ходзе ваенных дзеянняў была разбурана цэласнасць беларускай этнічнай тэрыторыі.

На тэрыторыі, якая ў пачатковы перыяд вайны заставалася пад кантролем царскага расійскага ўраду (да восені 1915 г. – уся Беларусь, да лютага 1917 г. – яе цэнтральная і ўсходняя часткі), працягвалася палітыка непрызнання самастойнасці беларускай мовы і максімальна абмежаванае яе практычнае выкарыстанне. Акрамя побытавых зносін, яна была дапушчана толькі ў сферу прыгожага пісьменства, перыядычнага друку і аматарскай культурна-асветнай дзейнасці. Закрыліся рэгулярныя беларускія выданні, прыпынілі дзейнасць аматарскія культурныя суполкі.

Больш спрыяльныя абставіны для пашырэння сацыяльных функцый беларускай мовы склаліся ў Заходняй Беларусі пасля акупацыі яе летам–восенню 1915 г. войскамі кайзераўскай Германіі. Імкнучыся аслабіць расійскі ўплыў, немцы ўвялі абмежаванні для рускай мовы і адначасова афіцыйна дазволілі ўжываць у адміністрацыйным, грамадскім і культурным жыцці мясцовыя мовы. Германскі ўрад прызнаў нацыянальную адметнасць беларусаў і раўнапраўе іх мовы разам з польскай, літоўскай і іншымі мовамі краю.

Мясцовая адміністрацыя на Віленшчыне, Гродзеншчыне, Бела-сточчыне ў зносінах з насельніцтвам абавязана была карыстацца і беларускай мовай. Легальныя і канспіратыўныя беларускія арганізацыі вялі сярод насельніцтва вусную і друкаваную прапаганду па-беларуску. У 1916–1918 гг. у Вільні пад кантролем нямецкай адміністрацыі выдавалася беларуская газета «Гоман». Выходзілі з друку кнігі і брашуры на беларускай мове.

Першая беларускамоўная пачатковая школа распачала працу ў Вільні ў лістападзе 1915 г.; у 1918 г. дзейнічала ўжо больш за

120 такіх школ. Арганізоўваліся беларускія курсы для настаўнікаў. У 1916–1918 гг. у м. Свіслач Ваўкавыскага павета дзейнічала першая беларуская настаўніцкая семінарыя. Было наладжана выданне падручнікаў, зроблены першыя спробы стварэння беларускай навуковай тэрміналогіі.

Першай беларускай граматыкай, якую ўдалося надрукаваць з дазволу нямецкай акупацыйнай адміністрацыі, з'яўляецца кніга Антона Луцкевіча (адзін з заснавальнікаў і кіраўнікоў газет «Наша доля» і «Наша ніва») «Беларуская граматыка» (паводле лекцый, чытаных на беларускіх вучыцельскіх курсах у Вільні ў 1915–1916 гг. Частка I. Фанетыка і этымалогія) – Вільня, 1916 г.

У савецкі час імя А. Луцкевіча трапіла ў даведнікі толькі аднойчы: у 6-м томе «Беларускай савецкай энцыклапедыі» (1972 г.), ды і тут называюцца яго палітычныя памылкі. Па адукацыі ён не быў філолагам. Вучыўся на фізіка-матэматычным факультэце Пецярбургскага ўніверсітэта, а потым на юрыдычным. На віленскіх курсах чытаў лекцыі на беларускай мове. Сам А. Луцкевіч нарадзіўся ў г. Шаўляі (Літва), з 1897 г. жыў у г. Мінску. Пазней сем гадоў вучыўся ў расійскіх універсітэтах.

Кадыфікацыя літаратурнай мовы ў граматыцы А. Луцкевіча не абаліраецца на сістэму і нормы канкрэтнай беларускай гаворкі. Аднак можна адзначыць наяўнасць пэўных рыс, характэрных для паўднёва-заходняга дыялекту, якія да рэформы правапісу 1933 г. мелі нарматыўную сілу. Сам А. Луцкевіч меркаваў, што «жывая гутарка», вуснае маўленне – адзін з крытэрыяў упарадкавання граматыкі. Займаючыся справамі выдання газет, пішучы артыкулы, брашуры, кнігі, А. Луцкевіч павінен быў вырашаць пытанні іх мовы. Можна дапусціць, што ў яго выпрацавалася разуменне спецыфічнасці нормаў пісьмовай або літаратурнай мовы. Граматыка не мела характару нарматворчага, бо не прапаноўвала нормаў, якіх яшчэ не было. Яго кадыфікацыя абаліралася на прынятыя правілы ўжывання беларускай мовы ў пісьмовай форме. Граматыка ёсць вынік асэнсавання і ўпарадкавання гэтых правіл, яна мае характар нормасцвярдзальных.

Напісана граматыка лацінкай, што ўжывалася ў газеце «Наша ніва». Прытрымліваецца А. Луцкевіч і правапісу «Нашай нівы». Фанетыцы і правапісу адводзіцца толькі 8 ст., марфалогіі – 62 ст. Так, непаслядоўна адлюстроўваецца аканне: адсутнічае ў канчатку роднага склону мужчынскага роду прыметнікаў і займеннікаў (*добрага, самага*); у кароткай форме ніякага роду дзееспрыметнікаў залежнага стану (*як ужо сказано*);

у клічнай форме (*бабо*). Неўпарадкавана было і напісанне ненаціскага **я**: (*папярэдні, але змяняюцца*).

У марфалогіі называецца 9 часцін мовы: іменнік (назоўнік), прыметнік, лічэбнік, займак, чыннік (дзеяслоў), сказнік (прислоўе), прысловак (прыназоўнік), злуч, галоснік (выклічнік). Падрабязна разглядаецца скланенне. У парадыгму ўключаецца і клічная форма (*купче, бабо*). Сярод канчаткаў сустракаюцца варыянтныя формы, характэрныя паўднёва-заходнім гаворкам: Д. скл. *паном, купцом*; М. скл. *аб панох, купцох*. А. Луцкевіч складаў сваю граматыку без слоўнікаў, таму яго правілы не заўсёды вычарпальныя, не ахопліваюць усе з'явы. Напрыклад, прыводзяцца канчаткі роднага склону адзіночнага ліку **-а і -у**. Аўтар адзначае, што замест **-а** ўжываецца канчатак **-у** «*u imiennikach katoryje aznačajuć reču zbornyje, kali idzie hutarka ab čaści ich*», аднак прыводзіць прыклады гэтых канчаткаў і для іншых тэматычных груп (*крыку, гоману*).

Пазней А. Луцкевіч выдаў тры кнігі: «Як правільна пісаць па-беларуску» (Вільня, 1917 г.), «Беларускі правапіс» (Вільня, 1918 г.) (сумесна з Я. Станкевічам), «Просты спосаб стаць у кароткі час граматычным» (Брэслава, 1918 г.) (сумесна з нямецкім славістам Рудольфам Абіхтам).

У сакавіку 1918 г. абвешчаецца Беларуская Народная Рэспубліка. У красавіку 1918 г. беларускай мове быў нададзены статус дзяржаўнай і абавязковай. Перыяд існавання БНР – адзін з найвышэйшых узлётаў у гісторыі беларускай мовы. На ёй павінны былі складацца ўсе дзяржаўныя акты, дакументы ўрадавых пастанаў і інш. У 1918 г. выходзіла каля дзясятка беларускіх газет і часопісаў, было выпушчана некалькі дзясяткаў кніг і брашур, падручнікаў.

Выдадзеная «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча надала беларускай мове неабходную ёй упарадкаванасць і ўнармаванасць. На канец 1918 г. даследчыкі налічваюць на тэрыторыі краю каля 350 беларускіх школ. У Мінску вялася падрыхтоўчая праца па заснаванні беларускага ўніверсітэта. У Вільні пачало дзейнічаць беларускае навуковае таварыства, якое шмат зрабіла для выпрацоўкі беларускай тэрміналогіі і яе кваліфікацыі. Працягвалася ўвядзенне роднага слова ў рэлігійнае жыццё. Аднаўленне ў Беларусі савецкай улады (лістапад–снежань 1918 г.) пасля паражэння Германіі ў вайне сарвала рэалізацыю канцэпцыі беларускай дзяржаўнасці.

«Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча лічыцца першым выданнем навуковай граматыкі беларускай мовы. Граматыка П. Шпі-

леўскага (1846 г.) грунтуецца на мінскіх гаворках, разглядае і пытанні правапісу. Не была прынята да друку, бо падрыхтавана не навукова. «Граматыка беларускай мовы» Б. Пачобкі (Вільня, 1918 г.) не была прызнана Камісіяй беларускага навуковага таварыства, бо не поўнаасцю адпавядала законам мовы (Б. Пачобка зыходзіў з фанетычнага прынцыпу, але прапанаваў шэраг штучных напісанняў; не адзначыў фанетычнага падаўжэння; шмат надуманых правіл уведзена ў граматыку, напрыклад, формы «будучага», «будучага дальшага», «будучага простага»). Граматыка прызначалася для беларускіх школ, што адкрыліся на тэрыторыі Беларусі, занятай немцамі. Не аказалі істотнага ўздзеяння на распрацоўку і замацаванне нормаў беларускай мовы і граматыкі А. Луцкевіча («Беларускі правапіс», Вільня, 1918 г.) і Я. Станкевіча («Зорка. Беларуская граматыка», Вільня, 1919 г.).

Граматыка Б. Тарашкевіча была надрукавана паралельна двума шрыфтамі – лацінкай і кірыліцай. Выхад яе адпавядаў задачам беларускага нацыянальнага адраджэння – упарадкаваць выдавецкую справу і школьнае навучанне на роднай мове. Да гэтага часу быў назапашаны вялікі фактычны матэрыял пра асаблівасці жывой гаворкі беларусаў. Апісанню структуры жывой беларускай гаворкі прысвяціў Я. Ф. Карскі тры кнігі другога тома «Беларусы». Патрэбна была распрацоўка правапісных і граматычных нормаў.

З прапановай стварыць граматыку звярнуўся Я. Купала ад імя «Беларускага выдавецкага таварыства» ў Вільні да Б. Тарашкевіча яшчэ ў 1913 г., калі той быў студэнтам 3-га курса Пецябургскага ўніверсітэта. Да напісання граматыкі заахвочваў акадэмік А. А. Шахматаў. Ён жа і кіраваў працай. Складзена граматыка проста, з арыентацыяй на школьны ўжытак, але на высокім навукова-метадычным узроўні. Праца складаецца з раздзелаў: I. Гукі. II. Часціны мовы. III. Падзел слова. IV. Правапіс. V. Сказ. Апісваюцца ўсе ўзроўні моўнай сістэмы з пункту гледжання іх нарматыўнасці.

Б. Тарашкевіч здолеў выявіць галоўныя заканамернасці беларускай літаратурнай мовы, сувязь фанетыка-граматычных рыс з цэнтральнымі гаворкамі. Улічваючы традыцыі беларускага кнігадрукавання, ён замацаваў фанетычны прынцып напісання галосных, марфалагічны з некаторымі адхіленнямі ў бок фанетычнага – для зычных. Асобна быў распрацаваны правапіс запазычаных слоў. Б. Тарашкевіч вылучыў словы і склады, націск, галосныя і зычныя гукі. Адзначыў зацвярдзелыя зычныя (**ж, ч, ш, р**); зычныя дзеліць на звонкія, глухія, сычачыя, шыпячыя, плаўныя (**р, л**), насавыя (**н, м**), губныя (**б, в, м, п, ф**), язычныя, гартанныя (**г, к, х**).

Часціны мовы падае традыцыйныя, адсутнічаюць толькі часціцы. Назоўнікі групуюцца па трох родах і скланяюцца. Вылучае і клічны склон.

У правапіс уключаны не толькі правілы напісання асобных гукаў, а разглядаюцца і канчаткі назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў.

Галоўныя структурныя рысы беларускай мовы ў граматыцы былі вызначаны хоць і сцісла, але даволі поўна і правільна.

Аднак некаторыя правілы аўтару не ўдалося распрацаваць, напрыклад, напісанне **е** ў ненаціскным становішчы, правапіс запазычаных слоў. Лішнімі былі ўвядзенне парнага ліку, паралельныя формы спражэння (*крычым* і *крычом*) і скланення (*касьцьмі* і *касьцьма*).

З выхадам граматыкі пачаўся працэс стабілізацыі нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, быў створаны грунт для яе далейшай распрацоўкі, удасканалення ўласцівых ёй структурных элементаў. Аднак сама граматыка пасля арышту Б. Тарашкевіча была забаронена савецкімі ўладамі.

1920-я гг. у гісторыі мовы прайшлі пад знакам далейшай распрацоўкі і ўдакладнення палажэнняў граматыкі Б. Тарашкевіча. Асабліва плённа працаваў Я. Лёсік. Ён выдаў серыю падручнікаў на працягу 1921–1929 гг., актыўна выступаў па пытаннях правапісу і культуры мовы ў перыядычным друку («Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу» // Польшча, 1925 г., № 2; «Да рэформы беларускага правапісу» // Польшча, 1926 г., № 6). У сваіх працах Я. Лёсік значна пашырыў і паглыбіў распрацоўку літаратурных нормаў беларускай мовы. Яго «Беларускі правапіс» да 1929 г. вытрымаў 8 выданняў. Працы Я. Лёсіка сталі на гэты час галоўнымі рэгулятарамі беларускага правапісу і граматычных нормаў (перавыданні граматыкі Б. Тарашкевіча выходзілі за мяжой, у Польшчы). Замацоўваліся ў моўнай практыцы і лінгвістычныя тэрміны, прапанаваныя Я. Лёсікам. Пасля арышту ў 1930 г. яго працы былі забаронены.

Падтрымліваючы пастаянныя цесныя кантакты з настаўніцай і студэнткай аўдыторыямі, Я. Лёсік першы звярнуў увагу на недасканаласць правапісу, сфармуляванага Б. Тарашкевічам, што і прывяло да пастаноўкі пытання аб яго рэфармаванні. На жаль, рэформу завяршылі толькі ў 1933 г. зусім іншыя людзі, якія ў гэты час працавалі ў акадэмічным Інстытуце мовазнаўства замест рэпрэсаваных.

Нормы правапісу і граматыкі ўсё ж яшчэ не былі належным чынам узаконены, хоць навуковай радай Інстытута беларускай культуры ў 1926 г. і было вырашана, каб ніводная школа і ніводная іншая асо-

ба не ўжывалі іншага правапісу, апрача таго, што быў устаноўлены Б. Тарашкевічам і апрацаваны Я. Лёсікам. Тым не менш, ад гэтых нормаў адыходзілі ў друку, нават у некаторых вучэбных дапаможніках. Неўрэгуляваным заставалася ўжыванне шэрагу арфаграм, дапускалася празмерная варыятыўнасць у сістэме граматычных нормаў. Асабліва выяўляўся разнабой у перадачы якання і акання, напісанні складаных і запазычаных слоў.

Для таго, каб усебакова, у форме дыскусій абмеркаваць спрэчныя моманты правапісу, Інбелкультам у 1926 г. была арганізавана спецыяльная навуковая нарада, якая ўвайшла ў гісторыю пад назвай «Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі». У рабоце ўдзельнічалі навукоўцы, настаўнікі, літаратары, вучоныя з Расіі (П. Расгаргуеў), Украіны (К. Німчынаў), Германіі (М. Фасмер), Польшчы (Ю. Галомбэк), Чэхіі, Славакіі, Латвіі (Е. Блесэ, Я. Райніс, В. Ластоўскі) і Літвы (М. Біржышка).

Працавала тры камісіі – графічная, правапісная і літаратурная. Паводле прапановы С. Некрашэвіча, канферэнцыя вырашыла адзначыць на пісьме яканне толькі ў першым складзе перад націскам. Было рэкамендавана пашырыць аканне на запазычаныя словы, пакінуць правапіс ў (у нескладовага) у рэдакцыі Б. Тарашкевіча, але не пісаць у словах іншамоўнага паходжання. Канферэнцыя не прыйшла да пэўнага рашэння адносна перадачы на пісьме асіміляцыйнай мяккасці і канчаткаў роднага і меснага склонаў назоўнікаў мужчынскага роду, а таксама не пагадзілася з увядзеннем сербскіх літар **ћ, ђ** для абазначэння **дж** і **дз**; з заменай літар **е і ы** на **є і и** адпаведна, з заменай **й** на **ј**.

Для далейшай распрацоўкі правапісу ў кастрычніку 1927 г. была створана Камісія літаратурнай мовы пры кафедры жывой беларускай мовы Інбелкульта, якая ў сваю чаргу стварыла правапісную камісію. Камісія падрыхтавала праект, які быў апублікаваны ў 1930 г. Аднак у гэты час распачаліся рэпрэсіі беларускай інтэлігенцыі (С. Некрашэвіча, Я. Лёсіка, П. Бузука, А. Багдановіча). У гэты час партыйнымі ўладамі быў распрацаваны курс на зліццё нацый і нацыянальных моў. Супраць беларускіх мовазнаўцаў сталі з’яўляцца разгромныя матэрыялы. Той вялікі задзел, якім забяспечылі супрацоўнікі Інбелкульта выкладанне беларускай мовы ў сярэдняй школе і ВНУ, у 1930-я гады апынуўся ў спецсховішчах, і пасля 1933 г. работа пачалася з самага пачатку.

З улікам «новых веянняў» і стала праводзіцца далейшая падрыхтоўка рэформы правапісу і граматычных нормаў. Праект і асабліва

ўнесены пазней папраўкі павярнулі беларускі правапіс і граматычныя нормы ў бок збліжэння з рускім. 26 жніўня 1933 г. была прынята пастанова «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу». Яе палажэнні ўпершыню падаваліся ў якасці афіцыйнага закону, які абвясціў іх агульнадзяржаўнымі. У прадмове пастановы сцвярджалася, што змены ўносяцца «ў мэтах рашучага выгнання з беларускага правапісу нацыянальна-дэмакратычных уплываў і скажэнняў, палягчэння шырокім працоўным масам вывучэння беларускай пісьменнасці, аслаблення школы ад непрадукцыйнай работы пры вывучэнні беларускага правапісу, у мэтах далейшага развіцця культуры беларускай мовы і поўнага падпарадкавання беларускага правапіса задачам выхавання працоўных мас у духу пралетарскага інтэрнацыяналізма».

Было ўведзена 23 пункты на ўсе 5 раздзелаў пастановы: правапіс зычных, правапіс галосных, правапіс слоў іншамоўнага паходжання, правапіс уласных імёнаў, прозвішчаў і геаграфічных назваў, марфалогія. Быў выкінуты **ь** для абазначэння асіміляцыйнай мяккасці, было прынята ў словах *не*, *без* пісаць **е**, захоўваць зычныя на стыку кораня з суфіксам **-ск-** (*волжскі, чэшскі*, але *мноства*). Аканне пашыралася на іншамоўныя словы, аднак было зроблена выключэнне для слоў «інтэрнацыянальных рэвалюцый» (*соцыялізм, большавік*); зычныя перад **е** перадаваць мякка, як у рускай мове (*методыка, педагог*). У беларускіх антрапонімах не абазначалася аканне/яканне (*Плеханаў, Орджанікідзе*). У родным склоне назоўнікаў мужчынскага роду пашырыўся канчатак **-а**; у давальным і месным склонах заставаўся адзін канчатак **-ам** і **-ах** адпаведна; у дзясловах загаднага ладу I спражэння замест **-еце** замацоўваўся канчатак **-іце** (*нясіце, бярыце*).

Эміграцыйнымі коламі рэформа была прынята як гвалт з беларускай мовы. Беларускі эміграцыйны рух прыняў пастанову і надалей карыстацца правіламі, распрацаванымі Б. Тарашкевічам.

Справа з нармалізацыяй на гэтым не скончылася, і ў перадаенныя гады зноў у друку з'явіліся патрабаванні далейшых змен і ўдакладненняў правіл арфаграфіі і граматыкі.

Пачатак пасляваенным дыскусіям паклаў артыкул М. Р. Судніка «Да пытання аб беларускім правапісе». Прапаноўваліся як нязначныя змены, так і радыкальныя. Напрыклад, перавесці беларускі правапіс на марфалагічны прынцып напісання, як у рускай мове (тэорыя інтэрнацыяналізацыі моў у сацыялістычным грамадстве). Акадэміяй навук была створана арфаграфічная камісія на чале з Я. Коласам. У 1951 г. камісія апублікавала праект змен і ўдакладненняў бела-

рускага правапісу. У 1952 г. была праведзена канферэнцыя. У 1957 г. Савет Міністраў БССР прыняў пастанову «Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу». Згодна са зменамі напісанне **а** на месцы **о** ненацісканога пашырылася на ўсе словы, незалежна ад іх паходжання, і на ўсе выпадкі іх ужывання, за выключэннем пазіцыі на канцы слова пасля галосных. Уводзілася **я/а** ў першым складзе перад націскам у імёнах і прозвішчах і географічных назвах: *Дзяніс, Шаўчэнка*. Пашырыўся канчатак **-у** ў формах назоўнікаў роднага склону мужчынскага роду. Уводзіліся формы *бяром, ідзём, бераце, ідзяце*. Дыферэнцыравалася напісанне формаў лічэбнікаў ускосных склонаў паводле роду *двух і дзвюх*, без злучка пачалі пісацца часціцы **ж, жа, б, бы**.

У 1970-я гады ўстойлівасць існуючых норм пачала парушацца рэдакцыямі газет, часопісаў, выдавецтваў, асобнымі пісьменнікамі і журналістамі. У сваёй моўнай практыцы яны ўсё часцей пачалі парушаць рэкамендацыі, пададзеныя ў навуковых дапаможніках і даведніках. Пісьменнікі пачалі актыўна выкарыстоўваць вузкадыялектныя словы, нехарактэрныя моўныя канструкцыі, штучныя ўтварэнні. Каб выправіць такое становішча, у Акадэміі навук была праведзена спецыяльная нарада ў 1972 г. Абмяркоўваліся пытанні павышэння культуры сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Распачалася навуковая праца па распрацоўцы больш дэталёвых нарматыўных рэкамендацый словаўжывання, лексікаграфічнай фіксацыі слоў. У 1987 г. выйшаў «Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтэуацыя. Словазмяненне» пад рэдакцыяй М. В. Бірылы. Упершыню ў беларускай лексікаграфіі быў створаны нарматыўны агульнадаступны дапаможнік.

Зноў пытанні ўнармавання правапісу і граматыкі пачалі ўзнікаць у пачатку 90-х гадоў пасля прыняцця Закона аб мовах у 1990 г. і распрацоўкі дзяржаўнай праграмы яго рэалізацыі. Праводзіліся канферэнцыі, у перыядычным друку выказваліся па пытаннях правапісу ўсе зацікаўленыя асобы. Дзяржаўнай арфаграфічнай камісіяй быў падрыхтаваны і апублікаваны ў 1994 г. праект правапісу, асноўнай мэтай якога было зняць шматлікія выключэнні з правілаў: пашырыць сцяжэнне на ўсе спалучэнні, працэсу спрашчэння падпарадкоўваць і запазычаныя словы, пашырыць ў (у нескладавае) на запазычаныя словы і інш. Праект не быў прыняты пасля рэферэндуму 1995 г. аб мовах, па выніках якога канстытуцыйна замацавана палажэнне аб дзяржаўным статусе разам з беларускай і рускай мовы.

Значна зменшылася выкарыстанне беларускай мовы ў спецыяльнай і вучэбнай літаратуры, у навуковым перыядычным друку, сродках масавай інфармацыі і навучальным працэсе.

Пад канец ХХ ст. выявілася і негатыўная тэндэнцыя ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. Асобныя культурныя дзеячы і вучоныя пачалі рабіць сур'ёзныя спробы вярнуцца да правапісу 1920-х гг. праз арганізацыю друкаваных органаў, якія пачалі карыстацца названым правапісам. Так пачалі друкавацца не толькі матэрыялы нефармальных арганізацый (напрыклад, БНФ), але і шмат якія матэрыялы, прызначаныя для настаўнікаў і вучняў (часопіс «Бярозка», асобныя матэрыялы ў «Родным слове»).

Калі ў галіне правапісу пасля работы камісіі 1994 г. усё ж назіраецца пэўная стабілізацыя, то ў галіне словазмянення, словаўтварэння і словаўжывання адхіленні ад літаратурных норм набылі масавы характар. У гэтых адносінах частыя адхіленні ад нормы назіраюцца ў маўленні работнікаў радыё і тэлебачання. Напрыклад, ужыванне назоўнікаў роднага склону множнага ліку ўсіх трох родаў з канчаткамі **-аў, -яў**. Адвольна выкарыстоўваецца лексіка: *чакаем размаітых неспадзеўкаў, супольныя высылкі, культуруе жыццё, ядравыя матэрыялы*.

Часовы навуковы калектыў, створаны пры Інстытуце мовазнаўства імя Я. Коласа НАН Беларусі, падрыхтаваў новую рэдакцыю «Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», якія ўведзены з верасня 2010 г.

Роля мастацкай літаратуры ў развіцці сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Перыяд станаўлення і развіцця новай літаратурнай мовы яшчэ не выйшаў за межы двух апошніх стагоддзяў. Гэтыя стагоддзі багатыя на вялікія падзеі і зрухі, што абуджалі ў народзе творчыя сілы і нарадзілі такіх волатаў нацыянальнай літаратуры, як Я. Купала і Я. Колас, У. Караткевіч, В. Быкаў, І. Мележ.

Стварэнне літаратурнай мовы справа ўсяго грамадства. Аднак нельга адмаўляць і той факт, што ў выпрацоўцы літаратурнай мовы, у працэсах яе ўзбагачэння і ўдасканалвання важную ролю адыгрывалі творчыя індывідуальнасці – майстры слова, пад якімі галоўным чынам разумеюцца нацыянальныя пісьменнікі. Гэта яны ў першую чаргу абнаўляюць і пашыраюць сродкі і спосабы літаратурнага выказвання, раскрываюць патэнцыяльныя магчымасці літаратурнай мовы, вызначаюць галоўныя тэндэнцыі яе далейшага развіцця.

Сярод тых, хто закладаў асновы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, першае месца займаюць Я. Купала і Я. Колас. З прычыны перарывістасці развіцця мовы (два стагоддзі), традыцыі старой бела-

рускай літаратурнай мовы не маглі аказваць якога-небудзь істотнага ўплыву на працэсы фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы. Яе развіццё першапачаткова праявілася ў жанрах мастацкай літаратуры.

Пытанне пра ролю Я. Купалы, як і Я. Коласа, звязана з даследаваннем на шырокім гістарычным фоне складанай філалагічнай і сацыялінгвістычнай тэматыкі.

Я. Купала ўлавіў адметныя рысы народнай мовы, авалодаў яе невычэрпнымі багаццямі і здолеў па-майстэрску, творча выкарыстаць іх у сваіх творах.

Адметнасць слоўніка і фразеалагічнага складу мовы Я. Купалы, шырокі набор і семантычная разнастайнасць ужытых слоў і выразаў, іх нацыянальная самабытнасць, паэтычная вобразнасць і маляўнічасць, багацце сінанімікі, тонкіх сэнсавых і эмацыянальна-экспрэсіўных адценняў, наватарства ў адборы гатовага лексіка-фразеалагічнага матэрыялу з розных крыніц, перш за ўсё народна-гутарковай, своеасаблівае выкарыстанне словаўтваральных сродкаў звяртае на сябе ўвагу ў творчасці Я. Купалы. Праз яго творчасць беларуская літаратурная мова папоўнілася не толькі словамі і зваротамі народна-гутарковага паходжання. Я. Купала ўводзіў у літаратуру шмат слоў мясцовага ўжытку, «ажыўляў» незаслужана забытыя словы і звароты, смела звяртаўся да індывідуальнай словатворчасці. Як падкрэсліў П. Глебка, «першае, што заўважаецца ў мове Я. Купалы, – гэта багацце яе сінанімікі». І жывое народнае слова, і яркі аўтарскі неалагізм, самабытны мясцовы «экзатызм» і іншыя сродкі мастацкай вобразнасці – усе яны арганічна спалучаюцца ў адзінае цэлае ў вобразнай сістэме яго твораў. Я. Купала аказваў вялікае ўздзеянне на выпрацоўку і замацаванне яе норм – і лексіка-стылістычных, і правапісна-граматычных. Сама яго моватворчасць успрымалася сучаснікамі як нарматыўная, з’яўлялася прыкладам паслядоўнай перадачы асаблівасцей жывой беларускай гаворкі на пісьме, правільнага, дакладнага ўжывання слоў і зваротаў, граматычных форм і канструкцый.

У савецкі час Я. Купала актыўна ўдзельнічаў ва ўсіх мерапрыемствах па ўпарадкаванні беларускага правапісу і граматыкі.

Я. Колас – адзін з кагорты тых, што адыгралі выключную ролю ў гісторыі культуры свайго народа. Яго творчасць вывучаецца з розных бакоў, шматаспектна. Праблематыка даследаванняў моватворчасці Я. Коласа зводзіцца да двух галоўных напрамкаў:

- раскрыццё яго ролі ў развіцці беларускай літаратурнай мовы;
- аналіз моўна-стылістычных асаблівасцей паасобных яго твораў.

Першы з іх мае на мэце даследаванне такіх праблем, як:

- узбагачэнне Я. Коласам лексіка-фразеалагічных сродкаў беларускай літаратурнай мовы;

- удасканаленне яе стылістыкі;
- пашырэнне яе выяўленчых магчымасцей;
- уклад у выпрацоўку літаратурных нормаў;
- барацьба за культуру мовы, яе грамадскі аўтарытэт.

У пачатку ХХ ст. пытанні літаратурнай мовы закраналіся ў друку не так часта, гаворка ішла пераважна вакол правамернасці ўжывання асобных слоў і формаў, пра шляхі і спосабы выпрацоўкі літаратурных нормаў. Пра моватворчасць асобных пісьменнікаў, асаблівасці мовы і стылю іх твораў гаварылася ў форме лаканічных выказванняў і заўваг. Сучаснікі адзначалі такія рысы коласаўскай мовы, як прастата і натуральнасць яе гучання, суадпаведнасць са складам жывой народнай гаворкі. Я. Карскі пра мову вершаваных твораў Я. Коласа выказваўся, што яна чыста беларуская, у ёй няма паланізмаў, лексічных запазычанняў з польскай мовы. На 1920-я гг. прыпадае пачатак станаўлення беларускай лінгвістыкі. Мову твораў Я. Коласа даследуюць П. Бузук, Ю. Бярозка, Г. Базыленка. Аўтары прааналізавалі структурныя асаблівасці коласаўскай мовы, паказалі яе сувязь з пэўнымі беларускімі гаворкамі, уплыў гэтых гаворак і тагачаснай выдавецкай практыкі на моўнае афармленне твораў Я. Коласа.

У 1920-я гг. стала моцна пашырацца тэндэнцыя звязваць розныя гістарычныя з'явы з дзейнасцю пэўных асоб. У мовазнаўстве гэта праявілася ў спробах адшукаць пачынальнікаў той ці іншай літаратурнай мовы. Пачынальнікамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы называліся В. Дунін-Марцінкевіч і Ф. Багушэвіч. У літаратурным асяроддзі вяліся вострыя дыскусіі наконт шляхоў развіцця беларускай літаратуры і літаратурнай мовы. Літаратурныя сілы расковаліся на «старых» і «маладых», літаратурны маладняк не вельмі прызнаваў і шанавалі вопыт пісьменнікаў старэйшага пакалення, шукаў новыя формы і спосабы літаратурнага выказвання, новыя стылістычныя прыёмы. Крытыка за прыхільнае стаўленне да «старых» формаў словаўжывання, «устарэлай» стылістыкі пашыралася і на Я. Коласа, якога, акрамя таго, абвінавачвалі ў выкарыстанні русізмаў.

У пасляваенныя гады ролю Я. Коласа ў развіцці беларускай мовы асэнсавалі Г. Базыленка, Я. Мазалькоў, М. Барсток.

У айчынным мовазнаўстве паступова пашырыўся погляд, што па меры набліжэння нашага часу роля асобных індывідуальнасцей

у развіцці літаратурных моў становіцца не такой значнай, як гэта магло быць у старажытны перыяд. Беларуская літаратурная мова не замацавала многіх слоў, ужытых Я. Коласам і, асабліва, Я. Купалам; выпрацаваныя грамадствам і кадыфікаваныя адпаведным чынам правапісна-граматычныя нормы яе пашыраліся і на выданні твораў Я. Купалы і Я. Коласа, часам нават супраць іх волі. Разам з тым, роля Купалы і Коласа ў выпрацоўцы літаратурных нормаў вялікая. А яшчэ большая заслуга ў стварэнні нацыянальнага стылю літаратурнага выказвання.

У 1960–80-я гг. мова і стыль Я. Коласа даследаваліся А. Каўрусам, М. Сулерам, А. Сіраньковым. У даследаваннях раскрыты асаблівасці функцыянавання ў творах Я. Коласа розных разрадаў лексікі, фразеалагічных сродкаў, сінтаксічных канструкцый, прааналізавана ўжыванне асобных граматычных формаў, паказана перакладчыцкая дзейнасць.

Асобнае месца ў мастацкай творчасці Я. Коласа займае публіцыстыка. Больш чым у 40 крытычных артыкулах і публічных выступленнях пісьменнік адзначаў дыялектычную сутнасць мовы, дынамічны характар слоўніка, цесную сувязь лексічнага складу беларускай мовы з развіццём грамадства. Лексічнае ўнармаванне слоўнікавага складу беларускай мовы Я. Колас непасрэдна звязваў з праблемамі культуры мастацкага маўлення (чысціня, багацце, выразнасць, дакладнасць, прастата, сцісласць, мілагучнасць, правільнасць). У яго працах раскрываецца разуменне рэзерваў моўнага багацця – народных гаворкі, фальклор: «Мы маем вялікі моўны запас, які незаслужана забыты намі, літаратарамі, і з поспехам ужываецца ў народзе. Значыць, перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшарыць кішэні свае памяці, перагледзець слоўнікавыя і фальклорныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі – а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжо ўжывалася і чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам» [Колас Якуб. Збор твораў: у 14 т. – Т. 11 : Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы 1947–1956. – Мінск, 1976. – С. 133]. Я. Колас нястомна змагаўся за чысціню, багацце,сэнсавую і вобразную дакладнасць літаратурнай мовы. Пісьменнік рашуча выступаў супраць слоўнага штукарства і мудрагельства – гэтага своеасаблівага «літаратурнага факстроту», як называў ён фармалістычныя выкрунтасы ў мове. Адмоўна ставіўся Я. Колас да выкарыстання паланізмаў і русізмаў.

Моватворчасць і дзейнасць вучонага-лінгвіста К. Крапівы даюць даследчыку шырокія мажлівасці як для раскрыцця яго мастацкага тален-

ту, так і для вывучэння агульных заканамернасцей развіцця беларускай літаратурнай мовы.

У працах, якія з'явіліся да гэтага часу, вызначаны заслугі К. Крапівы як майстра мастацкага слова, арганізатара навукі і вучонага ў галіне беларускага мовазнаўства.

Супрацоўнікі Акадэміі навук высока ацэньваюць яго ролю як арганізатара і кіраўніка мовазнаўчых даследаванняў: кіраваў сектарам мовазнаўства Інстытута літаратуры і мовы АН БССР, узначальваў інстытут, каардынаваў лінгвістычныя працы ў рэспубліцы, удзельнічаў у міжнародных славістычных з'ездах, прадстаўляў беларускую лінгвістыку ў Савецкім і Міжнародным камітэтах славістаў, рабіў вялікую навукова-рэдактарскую работу над усімі найбольш важнымі працамі, падрыхтаванымі ў Інстытуце мовазнаўства.

Ён рэдагаваў такія фундаментальныя працы, як «Русско-белорусский словарь» (1953 г.), «Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы» (1957, 1959, 1961 гг.), «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (1959 г.), «Беларуска-рускі слоўнік» (1962 г.), акадэмічную «Граматыку беларускай мовы» (1962, 1966 гг.), «Дыялекталогічны атлас беларускай мовы» (1963 г.).

М. В. Бірыла ў сваім артыкуле прыводзіць канкрэтныя прыклады апрацоўкі лексікаграфічнага матэрыялу ў слоўніках, падрыхтаваных пры ўдзеле К. Крапівы (1953, 1962 гг.), параўноўваючы іх з папярэднімі слоўнікамі М. Байкова і С. Некрашэвіча (1926, 1928 гг.).

Сярод мовазнаўчых артыкулаў вылучаюцца: «Аб некаторых пытаннях беларускай мовы», «Шкодная блытаніна ў пытаннях мовы», «Пытанні беларускага правапісу». У іх аўтар спыніўся на істотных з'явах гісторыі беларускай мовы, выказаў змястоўныя думкі па пытаннях дыялекталогіі, граматыкі, стылістыкі, лексікалогіі і лексікаграфіі, арфаэпіі і акцэнталогіі, арфаграфіі і культуры беларускай мовы ў сувязі з непасрэднай моўнай практыкай, тымі працэсамі, якія адбываюцца ў сучаснай беларускай мове і прадвызначаюць яе далейшае развіццё.

У артыкуле «Грамадская неабходнасць і беспадстаўнае наватарства» аналізуецца пытанні нармалізацыі беларускай мовы і ўдасканалення яе выяўленчых сродкаў. Кандрат Крапіва лічыцца, як адзначалі П. Ф. Глебка і М. Р. Суднік, першым аналітыкам сучаснай беларускай літаратурнай мовы і першым тэарэтыкам новых яе норм. З яго імем звязана цэлая эпоха ў развіцці мовазнаўчай навукі ў Беларусі.

Гісторыя літаратурнай мовы – гэта, разам з іншым, няспыннае ўзаемадзеянне яе з дыялектнаю моваю на самых розных узроўнях і ў асаблівасці – лексічным: адбываецца, з аднаго боку, «нівеліроўка» тэрытарыяльных гаворак, а з другога боку, тэрытарыяльныя гаворкі ўплываюць на сістэму літаратурных норм. Вылучэнне дыялектнага слова ў літаратурных крыніцах звязваецца, такім чынам, з паняццем нормы літаратурнай мовы. Дыскусію выклікае практыка выкарыстання дыялектызмаў і асобных слоў у літаратурных творах, вызначэнне гэтай групы лексікі ў слоўніках (дзе для яе служаць паметы *абл., дыял.*).

Паколькі норма разумеецца як з’ява дынамічная, гістарычна зменная і спецыфічная для кожнай літаратурнай мовы, то і характар дыялектнага слова, яго месца і функцыі ў сістэме сродкаў літаратурнага выказвання не могуць не быць адметнымі ў паасобных літаратурных мовах і нават у адной і той жа літаратурнай мове на розных этапах яе развіцця.

Дыялектнае слова ў літаратурных мовах з даўняй пісьмовай традыцыяй і стабілізаванымі нормамаі выконвае пераважна экспрэсіўную функцыю. Аднак дыялектная лексіка, калі і не заўсёды поўнаасцю асімілюецца, то ўсё ж выконвае пэўную ролю ў абнаўленні стылістычных рэсурсаў літаратурнай мовы. Гэтым і прадвызначаецца ўздзеянне тэрытарыяльных гаворак на лексічную сістэму нават тых літаратурных моў, якія маюць цвёрдыя нормы і ўстойлівыя традыцыі выкарыстання лексічных сродкаў. Даследчыкамі заўважана, што ў мастацкіх стылях сучасных славянскіх моў актывізаваўся працэс выкарыстання дыялектных скарбаў нацыянальнай мовы.

Калі ж у літаратурнай мове выяўляецца недахоп адпаведных лексічных сродкаў, дыялектная лексіка можа з’явіцца крыніцай папаўнення лексічных адзінак намінацыйнага значэння – найперш у сферы тэрміналагічнай намінацыі.

Увогуле ж дыялектная лексіка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваецца пераважна ў якасці экспрэсіўнага сродку выказвання.

Беларуская нацыянальная літаратурная мова складалася пры адсутнасці непасрэднай пераемнасці з мовай старой беларускай пісьменнасці шляхам апрацоўкі жывой гаворкі народа да ўзроўню літаратурнай формы. Стваральнікі новай літаратурнай мовы імкнуліся выйсці за межы пэўнага дыялекту, увесці ў літаратурны ўжытак асаблівасці розных гаворак і ў першую чаргу – агульнапашыраныя моўныя тыпы.

Галоўнай крыніцай адбору літаратурных сродкаў служылі дыялекты, таму да 30-х гадоў XX ст. дыялектная лексіка выкарыстоўвалася ў сувязі з пошукамі неабходных сродкаў літаратурнага выказвання.

Пяняцце «дыялектнае» сутыкаецца з пяняццем «запазычанае», бо вельмі часта іншамоўнае слова пранікае ў літаратурны ўжытак ужо асіміляванае дыялектнай мовай.

Этапы развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI ст. Функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы на розных этапах савецкай гісторыі мела свае асаблівасці, абумоўленыя ў першую чаргу знешнімі фактарамі. Даследчыкамі вылучаюцца наступныя перыяды развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XX ст.

1920-я гг. Гэта перыяд кароткага беларускага Рэнэсансу, калі закладваліся асновы беларускай нацыянальнай ідэалогіі, калі беларускі народ пачаў усведамляць сваю нацыянальна-этнічную адметнасць і ўключыўся ў працэс культурна-моўнага будаўніцтва. Гэта найбольш плённыя гады для функцыянавання беларускай мовы і развіцця нацыянальнай лінгвістычнай думкі. На беларускай мове былі створаны падручнікі па ўсіх прадметах, выдадзены шматлікія слоўнікі і літаратура. У гэты ж перыяд усталёўваўся таталітарны рэжым, узмацняўся ідэалагічны кантроль. У Беларусі «класавым ворагам» становіцца найперш нацыянальна свядомая і адукаваная частка інтэлігенцыі. Разам з фізічным знішчэннем дзеячаў беларускага адраджэння забараняюцца іх навуковыя працы. Курс на беларусізацыю гвалтоўна спыняецца.

1930–50-я гг. У нацыянальна-культурным жыцці грамадства пашыраецца тэзіс аб адміранні нацыянальна-моўнай разнастайнасці, аб пашырэнні «агульнай для ўсіх сусветнай мовы» (рускай). З сярэдзіны 1930-х гг. была аб'яўлена поўная перамога сацыялізму і завяршэнне культурнай рэвалюцыі, нацыянальнае пытанне афіцыйна лічыцца канчаткова вырашаным. Савецкае права амаль не закранае сферы нацыянальна-моўных адносін. У *Канстытуцыі БССР* 1927 г. адзначалася, што беларуская мова выбіраецца як мова пераважная для зносін паміж дзяржаўнымі, прафесіянальнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі. Усе пазнейшыя савецкія канстытуцыі не мелі нават артыкула, які вызначаў бы статус нацыянальнай мовы. У 1930-я гг. прымаюцца пастановы аб пашырэнні рускай мовы ў рэспубліцы. З 1933 г. на рускую мову пераводзіцца справаводства ў арміі (рашэнне бюро ЦК КП(б) ад 8 сакавіка 1933 г.). Згортваецца выкладанне на беларускай мове ў сістэме адукацыі. У 1938 г. прымаецца пастанова *Аб абавязковым вывучэнні рускай*

мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей (СНК і ЦК УКП(б) ад 13 сакавіка 1938 г.). У пасляваенны час у пытаннях тэорыі нацыянальна-культурнага развіцця панавалі сталінскія догмы пра «зліццё культур і моў». Любая цікавасць да развіцця мовы, захавання нацыянальна-культурных традыцый кваліфікавалася як нацыяналізм. У названы перыяд можна гаварыць пра станаўленне беларуска-рускага пісьмова-літаратурнага двухмоўя. У гуманітарных навукх накладаецца забарона на ўсё, што сведчыла б пра нацыянальную самабытнасць, пашыраецца думка аб адзіных беларуска-рускіх каранях, аб культурным і моўным адзінстве рускіх і беларусаў, што стварыла ўмовы для ўспрымання рускай мовы як сваёй нацыянальнай мовы.

Другая палова 1950-х – першая палова 1980-х гг. Русіфікатарская тэндэнцыя не памянлася. У 1959 г. у Мінску М. Хрушчоў гаварыў: «Чым хутчэй усе мы будзем размаўляць на рускай мове, тым хутчэй пабудуем камунізм» (Звязда, 1959, 12.04). Пачалася новая хваля русіфікацыі. Права выбару мовы навучання аддавалася бацькам (тэзісы ЦК КПСС і СМ СССР *Аб умацаванні сувязі школы з жыццём і аб далейшым развіцці сістэмы адукацыі ў краіне*, 1958 г.). Беларускае мова была адзіным прадметам, вывучэнне якога залежала ад волі бацькоў. Пачынаецца практыка вызвалення ад вывучэння беларускай мовы ў школах з рускай мовай навучання. Якраз мова школьнага навучання ў значнай ступені вызначае далейшую моўную арыентацыю. Мова становіцца ўсё больш непрэстыжнай і незапатрабаванай у грамадскім жыцці.

У гэты перыяд зніжаюцца тыражы беларускамоўных выданняў і павялічваецца колькасць рускамоўных.

Беларускае літаратурна-пісьмовае мова займае вядучае становішча толькі ў сферы мастацкай літаратуры.

Другая палова 1980-х – 1990-я гг. Працэсы дэмакратызацыі грамадскага жыцця актуалізавалі ў Беларусі моўнае пытанне. Яно ўсё часцей звязваецца з праблемамі дзяржаўнага суверэнітэту, нацыянальнага адраджэння беларускага народа. Важную ролю ў пашырэнні сферы ўжывання беларускай мовы адыграла Таварыства беларускай мовы (чэрвень 1989 г.). У 1990 г. была прынята *Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР*. Адзначалася, што Беларусь стварае нацыянальную сістэму адукацыі, культуры і інфармацыі (Звязда, 1990, 25.09).

Згодна з Законам аб мовах прадугледжвалася паэтапнае ўвядзенне беларускай мовы ва ўсе афіцыйныя сферы жыцця рэспублікі (дзяржаўнае кіраванне, сістэма сярэдняй і вышэйшай адукацыі, сродкі масавай інфармацыі, выдавецкая справа, транспарт і інш.). Руская мова

атрымлівала статус мовы міжнацыянальных зносін. Рэалізацыя закона аб мовах сутыкнулася з супраціўленнем антыдэмакратычных і антыбеларускіх сіл (прыхільнікаў старога рэжыму і палітыкі русіфікацыі), якія займалі ўплывовыя пазіцыі ў парламенце і ўрадзе, адміністрацыйных установах, сродках масавай інфармацыі. Асноўныя палажэнні закона аб мовах не сталі ўкараняцца ў практыку і сёння маюць сімвалічны характар.

XXI ст. У сітуацыі двухмоўя беларуская мова не выкарыстоўваецца як дзяржаўная ў найбольш уплывовых сферах жыцця рэспублікі, не з'яўляецца рэальным сродкам зносін нацыі. Сацыяльная роля беларускай мовы зноў адышла на другі план.

Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI ст. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя з'яўляецца адной з рыс, якія характарызуюць літаратурную мову як вышэйшую форму нацыянальнай мовы. У залежнасці ад сферы зносінаў выяўляюцца пэўныя асаблівасці функцыянавання сродкаў літаратурнай мовы. Адпаведна моўныя сродкі аб'ядноўваюцца ў пэўныя сістэмы, што абумоўлена рознымі камунікацыйнымі мэтамі выказвання. Пастаяннае ўжыванне моўных сродкаў у адпаведнай сферы зносін надае ім пэўную функцыянальна-стылістычную адметнасць. Усё гэта дае падставы для вылучэння ў сістэме літаратурнай мовы функцыянальных стыляў.

Функцыянальны стыль разглядаецца як форма грамадскага выкарыстання мовы, таму ў аснову класіфікацыі бярэцца экстралінгвістычны прынцып.

Даследчыкі падкрэсліваюць вядучую ролю мастацкага стылю ў агульнай сістэме функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова фарміравалася ў неспрыяльных сацыяльна-палітычных умовах XIX ст. (адсутнасць дзяржаўнасці). Галоўнай сферай літаратурнай апрацоўкі мовы былі мастацкая літаратура і публіцыстыка. Навука, заканадаўства, справаводства і інш. заставаліся недаступнымі для беларускай мовы.

Падчас беларусізацыі ў 1920-я гг. беларуская мова пашыраецца ў сярэднія і вышэйшыя навучальныя ўстановы, у сферу навукі, па-беларуску пішуцца падручнікі, навукова-папулярныя і навуковыя працы. Беларуская мова аб'яўляецца пераважнай у зносінах паміж дзяржаўнымі, прафесіянальнымі і грамадскімі арганізацыямі і ўстановамі. На беларускай мове друкуюцца законы, пастановы, указы, загады, акты,

даверанасці, рэзалюцыі, пратаколы, справаздачы і інш. Развіваецца і становіцца больш разнастайнай па тэматыцы і жанрах публіцыстыка. Гэта спрыяе семантычнай і стылістычнай дыферэнцыяцыі моўных сродкаў, фарміраванню функцыянальна-стылістычнай структуры беларускай літаратурнай мовы.

Жорсткія рэпрэсіі супраць беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі ў 1930-я гады спынілі працэс вяртання беларускаму народу яго мовы.

У беларускім мовазнаўстве вылучэнне функцыянальных стыляў абаліраецца на камунікацыйную сферу моўных зносін. У сваю чаргу ў кожным стылі вылучаюцца свае падстылі, для якіх характэрны пэўныя прыёмы і формы адбору і арганізацыі моўных сродкаў. Напрыклад, у навуковым стылі вылучаюцца ўласна навуковы, навукова-папулярны і навукова-вучэбны падстылі.

Юрыдычны (афіцыйна-дзелавы) стыль. На пачатку ХХ ст. да набыцця дзяржаўнага статусу беларуская мова ў афіцыйным ужытку не выкарыстоўвалася. Аднак са з'яўленнем газет і часопісаў на беларускай мове пачынае ўжывацца і спецыяльная юрыдычная лексіка. На старонках перыядычнага друку змяшчаліся каментарыі да законаў, справаздач, інструкцый, рэзалюцый і інш. На старонках «Нашай нівы» друкаваліся тэксты, непасрэдна напісаныя па-беларуску, а таксама перакладзеныя з украінскай і рускай моў: *У думе і каля думы. Засяданьне 25 январа. Прыняты першыя восем стацей закона аб агульным навучаньні. Зацверджаны законы стацей закона аб агульным навучаньні. Зацверджаны законы аб падмогах рабочым у фабрыках міністэрства фінансоў (манаполька) напрыпадк хваробы і калецтва. Пастаноўлена даць грошы на марскі генеральны штаб (№ 5, 1911).* У тэкстах выкарыстоўваюцца асобныя тэрміналагічныя формулы, юрыдычныя тэрміны, сярод якіх былі і русізмы (*жалаба, стацыя* і інш.). Як лічаць даследчыкі (Г. І. Кулеш, Т. М. Смольская), ужыванню немагчымага русізмаў магла спрыяць наступныя фактары: дзяржаўнасць і пашыранасць на беларускіх землях рускай мовы; магчыма, частковае аслабленне ў тых, хто пісаў па-беларуску, «імунітэту» да чужой лексікі; каменціраванне законаў, якія выдаваліся па-руску [5, с. 24].

У 1920–1930-я гг. беларуская мова выконвае функцыі афіцыйнай. Пачынае распрацоўвацца спецыяльная лексіка, выдаюцца слоўнікі юрыдычнай тэрміналогіі. Як і ў іншых галінах, стварэнне тэрміналогіі павінна было грунтавацца на ўласнай моўнай базе (падбіраліся адпаведнікі з агульнаўжывальнай лексікі, утвараліся неалагізмы, выкарыстоўва-

ліся старабеларускія тэрміны). Першы *Збор законаў БССР* паралельна на рускай і беларускай мовах быў выдадзены толькі ў 1925 г.

Законы, якія выдаваліся ў гэты перыяд па-беларуску, былі перакладамі з рускай мовы. У 1927 г. была выдадзена *Канстытуцыя Беларускай ССР*. З'явіліся першыя дапаможнікі, прысвечаныя справаводству: *Падручнік прававодства сельскіх і месчачковых саветаў. Выпуск першы* (1926), *Падручнік прававодства раённых выканаўчых камітэтаў. Выпуск першы* (1926). На працягу 1920-х гг. былі апублікаваны па-беларуску сямейны, папраўча-працоўны, водна-меліярацыйны, крымінальны, працоўны і зямельны кодэксы. Пасля выдання такой колькасці дакументаў, можна было гаварыць аб фарміраванні юрыдычнай тэрміналогіі як сістэмы. У гэты перыяд развіцця тэрмінасістэмы была характэрна полінайменнасць як міжгаліновая, так і ўнутрыгаліновая.

У сувязі з контрбеларусізацыяй, якая пачалася на мяжы 1920–1930-х гг., гэты працэс запаволіўся. На міжрэспубліканскім і міжнародных узроўнях прававодства ажыццяўлялася на рускай мове, якая ва ўмовах палітыкі русіфікацыі інтэнсіўна выцясняла беларускую мову і з унутрырэспубліканскай сферы. Напрыклад, пленум ЦК КПБ (чэрвень 1953 г.) быў першым і апошнім у пасляваенны час, які праходзіў на беларускай мове. Беларуская мова амаль цалкам была выцеснена са сферы судаводства і заканадаўства. У сярэдзіне 80-х гадоў руская мова займала пераважнае становішча ў сферах грамадска-палітычнага, адміністрацыйнага і вытворчага жыцця.

У другой палове 1980-х – пачатку 1990-х гадоў у сувязі з нацыянальным адраджэннем, прыняццем Закона аб мовах і Дзяржаўнай праграмы развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў пачаўся працэс пашырэння сфер ужывання беларускай мовы, у тым ліку ў службовым прававодстве.

Аднак пасля рэферэндуму 1995 г. (рускай мове быў нададзены статус другой дзяржаўнай мовы) умовы функцыянавання беларускай мовы рэзка пагаршаюцца. Дзяржаўныя служачыя перасталі карыстацца беларускай мовай, і яна зноў пачала выцясняцца з канцылярскіх устаноў і арганізацый.

Юрыдычны стыль зноў пазбаўлены развіцця і ўдасканалення: на беларускую мову не пераводзіцца прававодства, не пераходзяць суды і міліцыя, гандаль і банкі.

Публіцыстычны стыль. На пачатку XX ст. жанры публіцыстыкі адраваліся пераважна вясковаму люду, таму аўтары ў сваёй моватворчасці

шырока карысталіся жывым народным словам, надаючы яму своеасаблівае сацыяльнае гучанне. Публіцыстыка таго часу мала чым адрознівалася ад мастацкай літаратуры. У гэты перыяд публіцыстычнае слова ўздзейнічала на «маўленча-мысліцельную» дзейнасць аўдыторыі.

У канцы 1940-х – пачатку 1950-х гг. у газетнай публіцыстыцы усё больш выразна праяўлялася адзінства экспрэсіі і стандарту, што стала асноўным стылістычным прынцыпам арганізацыі выказвання. Публіцыстычны стыль характарызуецца ярка выражанай агітацыйна-прапагандысцкай функцыяй уздзеяння.

Ключавымі ў беларускай публіцыстыцы былі словы і спалучэнні слоў са станоўчай з пазіцыі партыйнасці ідэалагічнай афарбоўкай (*сацыялізм, марксісцка-ленінскае вучэнне, пяцігодка, спарборніцтва, ідэйны, прагрэсіўны*). Падобная дыферэнцыяцыя лексікі светапоглядна-філасофскага зместу характэрна і для публіцыстычнага стылю канца 1950-х – 1980-х гг. Па-ранейшаму важнейшай задачай публіцыстыкі заставалася прапаганда класавых ідэй, асвятлення з пазіцыі тэорыі навуковага камунізму грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага, культурнага жыцця рэспублікі. Гэта абумовіла выкарыстанне пазітыўнаацэнчнай лексікі (*камуніст – авангард рабочага класа Беларусі, доблесць, пульс мірнай стваральнай працы, ударная праца, слаўны сын партыі, велічная мэта*), негатыўнаацэнчнай лексікі (*заходнееўрапейскі альянс, разгул рэакцыі, рэжым галечы і беспрацоўя, падпальчыкі новай сусветнай вайны, брудная роля*), мадальнаацэнчных слоў, якія самі па сабе не выражаюць ацэнкі, а ўскосна набываюць ацэнку ў кантэксце (*ведамасны бар'ер, мабілізацыя міралюбівых сіл, халодная вайна*). Прапаганда дасягненняў савецкай навукі і яе ролі ў стварэнні матэрыяльна-тэхнічнай базы камунізму абумовіла выкарыстанне ў публіцыстычных тэкстах тэрміналагічнай лексікі (*галаграфія, гідрапоніка, неўрапсіхалогія, касмафізіка*).

У канцы 1980-х гадоў публіцыстыка стала адлюстроўваць працэсы, звязаныя з дэмакратызацыяй грамадства, правядзеннем палітычных і эканамічных рэформ, нацыянальным адражэннем, суверэнізацыяй і інш. Адпаведна лексіка папоўнілася новымі тэматычнымі пластамі (*галаснасць, адраджэнне, фірма, інфляцыя, чыстыя прадукты, парламент, карумпіраваныя элементы, мафія, ліцэй, служба занятасці*).

Што да марфалагічных сродкаў, то некаторыя з іх набылі адметнасць: экспрэсіўную функцыю выконвалі назоўнікі адзіночнага ліку, якія набывалі значэнне зборнасці (*усюды народ славіць таварыша Сталіна,жны савецкі чалавек славіць сваю Радзіму*), высокая ступень ацэнкі выражалася формамі вышэйшай і найвышэйшай ступені ў злятывым значэнні

(самая вышэйшая справядлівасць, найвялікшыя перамогі), высокая частотнасць мадальных слоў (навінен, трэба, неабходна, нельга), высокая частотнасць займенніка *мы*, які часта маніфестуе безаблічнага адрасанта (*мы падтрымліваем і заахвочваем тых спецыялістаў.., мы прывучылі людзей ...*).

У 1980–1990-я гг. ва ўмовах дэмакратыі маналагічнае маўленне змяняецца дыялагічным. Знікла лозунгаваць, адназначнасць інтэрпрэтацыі, стандартнасць фармулёвак. З’явіліся новыя жанры (дайджэсты, кароткія рэплікі, версіі, палітычная дыскусія, інтэрв’ю-гутаркі, круглыя сталы і інш.).

Змены ў публіцыстычным стылі залежаць у большай ступені ад экстралінгвістычных фактараў: прызначанасць тэкстаў для масавай аўдыторыі, аператыўнасць стварэння, шырокая распаўсюджанасць, перыядычнасць і рэгулярнасць выхаду, калектыўнае аўтарства і інтэртэкстуальнасць, сацыяльная стракатасць чытацкай аўдыторыі і інш.

На сённяшні дзень асноўная функцыя публіцыстыкі – фарміраванне і адлюстраванне грамадскай думкі. Галоўным прынцыпам стварэння публіцыстычнага тэксту з’яўляецца спалучэнне стандарту і экспрэсіі, рацыянальнай аналітычнасці і эмацыянальнай вобразнасці. Моўная выразнасць выяўляецца ў выглядзе іранічнасці і самаіроніі, сатырычнасці і ёрнічання. Адным з эфектыўных і найбольш распаўсюджаных эмацыянальна-вобразных сродкаў публіцыстычнага тэксту становіцца інтэртэкстуалізацыя (увядзенне ў аўтарскі тэкст чужога тэксту): «*Аранжавая лэдзі*» *можа пайсці ў адстаўку* (Звязда, 15.04.2005).

Палітычная сітуацыя, эканамічныя пераўтварэнні, што адбыліся на пачатку XXI ст., найшоўшыя інфармацыйныя тэхналогіі радыкальным чынам адбіліся на «маўленча-мысліцельным» узроўні сродкаў масавай інфармацыі. Як адзначае В. М. Самусевіч, «Сёння можна гаварыць пра пэўную сфарміраванасць “новага” публіцыстычнага стылю – пра новыя тэндэнцыі і заканамернасці ў сучасным публіцыстычным маўленні» [27, с. 7]. Значны ўплыў на фарміраванне сучаснага стылю аказала постмадэрнісцкая культура з характэрнай манерай пісьма – цытаванне спадчыны папярэдніх эпох, пераасэнсаванне элементаў культуры мінулага, парадзіраванне, іранізаванне, прыём гульні, шматузроўневая арганізацыя тэкстаў. Змяніліся і суадносіны гутарковай і кніжнай лексікі.

Трансфармацыя сацыяльна-палітычнай сістэмы не можа не закранаць публіцыстычнага стылю, тэксты якога прасякнуты новай ідэалогіяй, нацыянальнай ідэяй, што часцей за ўсё разглядаецца ў двух планах: духоўным – выхаванне новага мыслення, пачуцця нацыянальнай годнасці і эканамічным – стварэнне дабрабыту і стабільнасці ў сваёй краіне.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / НАН Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы; падрыхт. А. І. Богдан [і інш.]; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск: Бел. навука, 2003. – 1015 с.
2. *Батвіннік, М.* Азбука на ўсе часы / М. Батвіннік. – Мінск: Беларус. навука, 2003. – 288 с.
3. Беларуская мова і мовазнаўства: XIX стагоддзе / пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск: БДУ, 2013. – 147 с.
4. Беларуская мова: энцыклапедыя / Беларус. энцыкл.; пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: гал. рэд. Б. І. Сачанка [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1994. – 655 с.
5. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі: вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.]; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск: РІВШ, 2015. – 260 с.
6. *Булахаў, М. Г.* Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIX–XX стст. ва ўзаемаадносінах з іншымі славянскімі мовамі / М. Г. Булахаў. – Мінск: Беларус. навука, 1985. – 215 с.
7. *Бярозкіна, Н. Ю.* Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пачатак XX ст.) / Н. Ю. Бярозкіна. – Мінск: Беларус. навука, 2000. – С. 116–164.
8. *Вайтовіч, Н. Т.* Баркалабаўскі летапіс / Н. Т. Вайтовіч. – Мінск: БелСЭ, 1977. – 164 с.
9. *Вэкслер, П.* Гістарычная фаналогія беларускай мовы / П. Вэкслер; пер. з анг. А. Літвіноўскай, М. Раманоўскага; навук. рэд. пер. Г. Цыхун. – Мінск: выд. Логвінаў, 2004. – 254 с.
10. *Германовіч, І. К.* Беларускія мовазнаўцы: у 2 т. / І. К. Германовіч. – Мінск: БДУ, 2006.– 2008.

11. *Гіруцкі, А. А.* Да характарыстыкі моўнай сітуацыі ў БССР / А. А. Гіруцкі // Беларуская лінгвістыка. – 1980. – Вып. 18. – С. 14–21.

12. *Грабчыкаў, С. М.* Каля вытокаў новай беларускай літаратурнай мовы / С. М. Грабчыкаў // Веснік Белар. дзярж. ун-та. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія. – 1974. – № 1. – С. 50–56.

13. *Жураўскі, А. І.* Утварэнне беларускай мовы і яе развіццё / А. І. Жураўскі // Беларусь на мяжы тысячагоддзяў / рэдкал.: А. П. Вайтовіч [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2000. – С. 50–59.

14. *Клімчук, Ф.* Вялікае княства Літоўскае і сучаснасць / Ф. Клімчук // Мовы Вялікага княства Літоўскага: матэрыялы IV Міжнар. навук. канф. (Брэст, 18–19 мая 2004 г.) / пад агул. рэд. М. М. Аляхновіча. – Брэст: Акадэмія, 2005. – С. 21–24.

15. *Красней, В. П.* Пошукі прынцыпаў і шляхоў выпрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў 20-я гады / В. П. Красней // Беларуская мова: міжведамасны зборнік. – Мінск, 1985. – Вып. 13. – С. 31–41.

16. *Кулеш, Г.* Праблемы старабеларускай мовы ў лінгвістычных даследаваннях 20-х гадоў / Г. Кулеш // Мовы Вялікага княства Літоўскага: матэрыялы IV Міжнар. навук. канф. (Брэст, 18–19 мая 2004 г.) / пад агул. рэд. М. М. Аляхновіча. – Брэст: Акадэмія, 2005. – С. 26–28.

17. *Куліковіч, У. І.* Тэарэтычныя і практычныя праблемы беларускай мовы ў працах У. Дубоўкі: манаграфія / У. І. Куліковіч. – Мінск: РІВШ, 2011. – 165 с.

18. *Лыч, Л.* Рэформа беларускага правапісу 1933 года. Ідэалагічны аспект / Л. Лыч. – Мінск: Беларус. навука, 1993. – С. 10–40.

19. *Мароз, В. К.* Мова беларускага летапісання: манаграфія / В. К. Мароз. – Мінск: БДГУ, 2008. – 226 с.

20. *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кн. 43 (1523–1560) (Коп. канца XVI ст.) / падрыхт. В. С. Мянжынскі; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі.* – Мінск: Бел. навука, 2003. – 167 с.

21. *Міско, С. С.* Школьны тэатр Беларусі XVI–XVIII стст. / С. С. Міско. – Мінск: Тэсей, 2000. – 167 с.

22. *Мова «Нашай нівы» (1906–1915). Варыянтнасць. Сінанімія / В. П. Лемцюгова [і інш.].* – Мінск: Беларус. навука, 2005. – 303 с.

23. *Несцяровіч, В. І.* Старажытныя рукапісы беларускіх татар / В. І. Несцяровіч. – Віцебск: ВДУ, 2003. – 213 с.

24. *Паляшчук, Н.* Жанрава-стылёвыя асаблівасці юрыдычных помнікаў / Н. Паляшчук // Мовы Вялікага княства Літоўскага: матэрыялы IV Міжнар. навук. канф. (Брэст, 18–19 мая 2004 г.) / пад агул. рэд. М. М. Аляхновіча. – Брэст: Акадэмія, 2005. – С. 54–56.

25. *Прыгодзіч, М. Р.* Беларускае мовазнаўства: вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск: БДУ, 2006. – 135 с.

26. *Прыгодзіч, М. Р.* Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. – Мінск: БДУ, 2010. – 184 с.
27. *Самусевіч, В. М.* Беларускія СМІ ў лагасферы нацыянальнай культуры / В. М. Самусевіч. – Мінск: БДУ, 2012. – 163 с.
28. *Тарашкевіч, Б.* Беларуская граматыка для школ / Б. Тарашкевіч. – Факсім. выд. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 139 с.
29. *Улащик, Н. Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н. Н. Улащик. – Мінск: Беларус. навука, 1985. – 245 с.
30. *Шакун, Л. М.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 319 с.
31. *Шакун, Л. М.* Карані роднай мовы / Л. М. Шакун. – Мінск, 2001. – 205 с.
32. *Яскевіч, А.* Старабеларускія лексіконы / А. Яскевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 174 с.
33. *Яскевіч, А. А.* Старабеларускія граматыкі / А. А. Яскевіч. – Мінск: Беларус. навука, 1996. – 352 с.

Дадатковая літаратура

34. Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / НАН Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы; падрыхт. А. І. Богдан [і інш.]. – Мінск: Бел. навука, 2003. – 1015 с.
35. *Бергман, А.* Слова пра Браніслава Тарашкевіча / А. Бергман. – Мінск: Маст. літаратура, 1996. – 192 с.
36. *Воўк-Левановіч, О. В.* Лекцыі па гісторыі беларускай мовы / О. В. Воўк-Левановіч. – Мінск: Нар. асвета, 1994. – 205 с.
37. Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мінск: Беларус. навука, 2004. – 190 с.
38. Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941): Хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак.: у 2 ч. / аўт.-уклад. С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш. – Мінск: БДУ, 2005. – Ч. 2. – 213 с.
39. *Зелянко, С. В.* Інтэртэкст у публіцыстычным маўленні / С. В. Зелянко. – Мінск: БДУ, 2012. – 195 с.
40. *Лёсік, Я.* Граматыка беларускае мовы. Фонэтыка. Выдана коштам аўтара / Я. Лёсік. – Менск, 1926. – 132 с. [факсімільнае выданне].
41. *Лукашанец, А.* Беларуская мова на пачатку XXI ст.: некаторыя разважанні / А. Лукашанец // Роднае слова. – 2004. – № 11. – С. 39–45.
42. *Мельнікаў, А. А.* Кірыл, епіскап Тураўскі / А. А. Мельнікаў. – Мінск, 2001. – С. 109–132.
43. Наша Ніва: Першая беларуская газэта з рысункамі. Вып. 4, 1911 г. [факсімільнае выданне].

44. *Свяжынскі, У. М.* «Гістарычныя запіскі» Ф. Еўлашоўскага / У. М. Свяжынскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 156 с.
45. Стату Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Саголін, Я. А. Юхо. – Мінск: Тасей, 2003. – 352 с.
46. Франциск Скорина и его время: энцикл. Справочник / Беларус. сов. энциклопедия; редкол.: И. П. Шамякин (гл. ред.) [и др.]. – Минск: БелСЭ, 1990. – 631 с.
47. *Цікоцкі, М. Я.* Стылістыка беларускай мовы / М. Я. Цікоцкі. – Мінск: Універсітэцк., 1995. – 294 с.
48. Язэп Лёсік 1921–1930: зб. тв. / уклад., прадам. і камент. А. Жынкiна. – Мінск: НАРБ: выд. Логвінаў, 2003. – 396 с.
49. Ян Станкевіч: збор твораў: у 2 т. / укл. і рэдакт. В. Булгакава. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2002. – 549 с.

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ

Гісторыя беларускай літаратурнай мовы як асобная лінгвістычная дысцыпліна	3
Перыядызацыя гісторыі беларускай літаратурнай мовы.....	7

АГУЛЬНАЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІ ПЕРЫЯД У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Тыпы (стылявыя разнавіднасці) літаратурнай мовы ўсходніх славян	11
--	----

СТАРАБЕЛАРУСКІ ПЕРЫЯД

Узнікненне беларускай народнасці і яе мовы	21
Царкоўнаславянская кніжна-літаратурная мова на тэрыторыі Беларусі ў XIV–XVIII стст.	30
Мовазнаўчыя працы на тэрыторыі Беларусі XVI–XVII стст.	41
Моўна-стылістычныя асаблівасці канцылярска-юрыдычнага пісьменства	56
Мова старабеларускага свецка-мастацкага пісьменства	68
Мова палемічнай і навукова-публіцыстычнай літаратуры	91

Моўна-стылістычныя асаблівасці рэлігійнай літаратуры XIV–XVIII стст.	95
Беларуская літаратурная мова ў XVII–XVIII стст.	107

ПЕРЫЯД НОВАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Умовы фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы	119
Беларуская літаратурная мова ў XIX ст.	125
Функцыянаванне і развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI ст.....	141

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

186

Вучэбнае выданне

Леванцэвіч Лена Васільеўна

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Вучэбны дапаможнік

Рэдактар І. М. Падамацька
Камп'ютарная вёрстка Г. Г. Седра
Карэктар Н. В. Баярава

Падпісана да друку 24.04.2020. Фармат 60×84/16.
Папера афсетная. Рызаграфія.
Ум. друк. арк. 11,16. Ул.-выд. арк. 10,92. Тыраж 150 экз. Заказ 28.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
дзяржаўная ўстанова адукацыі
«Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/174 ад 12.02.2014.

Вул. Маскоўская, 15, 220007, г. Мінск.